YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 5 HAZİRAN - TEMMUZ 1984 – 300 LİRA

TANER TİMUR
Batı, Irkçılık, Ulusal Kimliğimiz

GÜLNUR SAVRAN
Sivil Toplumun Eleştirisi

AYŞE TRAK
Gelişme İktisadının Gelişmesi

İBRAHİM BALCI
"Boynuz" Simgesinin Evrimi

MUHTEŞEM KAYNAK
Çevreleşme ve Osmanlı Demiryolları

MEHMET GENÇ
Tablolar ve Kaynaklar

YAVUZ CEZAR
Bir Garip "Eleştiri"

HALİL BERKTAY
"İntihal"den de Öte

MEHMET ALİ AĞAOĞULLARI
Devletsiz Olmak ya da Olmamak

KUDRET EMİROĞLU
Reformasyon, Osmanlılar, Kafkaslar

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Hanımeli Sokak No: 51/7 Sıhhiye - Ankara
Posta Çeki: 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 1.500.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 – 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı

ÜNAL OFFSET 29 82 47 30 64 86

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 50' 5 HAZİRAN/TEMMUZ 1 9 8 4

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
7	Taner Timur	BATI İDEOLOJİSİ, IRKÇILIK VE ULUSAL KİMLİK SORUNUMUZ
31	Gülnur Savran	SİVİL TOPLUMUN ELEŞTİRİSİ
50	Ayşe Trak	GELİŞME İKTİSADININ GELİŞMESİ : KURUCULAR
62	İbrahim Balcı	«BOYNUZ» SİMGESİNİN EVRİMİ
66	Muhteşem Kaynak	OSMANLI DEMİRYOLLARINA BİR BAKIŞ
86	Mehmet Genç	TABLOLAR VE KAYNAKLAR

İLETİŞİ

94	Yavuz Cezar	BİR GARİP «ELEŞTİRİ»!

KİTAPLAR

97	Halil Berktay	«İNTİHAL»DEN DE ÖTE
102	M. Ali Ağaoğulları	DEVLETSİZ OLMAK YA DA OLMAMAK
110	Kudret Emiroğlu	REFORMASYON, OSMANLILAR, KAFKASLAR

YAZARLAR HAKKINDA

Mehmet Ali AĞAOĞULLARI : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi «Siyasal Teoriler» bilim dalı öğretim üyesi; Yar. Doç. Dr. Doctorat d'état : Paris I - Sorbonne, 1979. **L'Islam dans la vie politique** başlıklı tezi, 1983'te yayımlanmıştır.

İbrahim BALCI : Balıkesir Necatibey Eğitim Enstitüsü mezunu (1979), eski öğretmen. Halen A.Ü.S.B.F. IV. Sınıf «Kamu Yönetimi» bölümü öğrencisi.

Halil BERKTAY : S.B.F. eski asistanı/araştırma görevlisi. Kitapları : **Cumhuriyet İdeoloji ve Fuat Köprülü** (1983), **Kabileden Feodalizme** (1983). Çeşitli dergi ve gazetelerde makaleleri var.

Yavuz CEZAR : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, «İktisat Tarihi» bilim dalı öğretim üyesi.

Kudret EMİROĞLU : S.B.F. mezunu, memur.

Mehmet GENÇ : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türkiye İktisat Tarihi Enstitüsü'nde uzmanlıktan emekli; halen Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesinde, İktisat Tarihi öğretim görevlisi. «Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve İktisat» konulu kitabı üzerinde çalışmalarını sürdürüyor.

Muhteşem KAYNAK : Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesinde öğretim görevlisi. Doktora tezi : «Demiryolları ve Ekonomik Gelişme : XIX. Yüzyıl Deneyimi» (Gazi Üniversitesi, Şubat 1983).

Gülnur SAVRAN : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü eski asistanı. Doktora tezi : «Rousseau, Hegel and the Critique of Civil Society» (İngiltere, 1983).

Taner TİMUR : Prof. Dr.; A.Ü.S.B.F. «Türk Siyasal Hayatı» kürsüsü eski öğretim üyesi. Eserleri : **Türk Devrimi ve Sonrası** (1971); **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni** (1979).

Ayşe TRAK : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi (Yar. Doç. Dr.); halen Mc Gill Üniversitesi (Montreal, Kanada) Ekonomi Bölümünde öğretim üyesi.

Sunuş

Bu sayımızdaki yazıların büyük çoğunluğu, birbirleriyle hemen farkedilmeyebilecek ilişkiler içinde. Sözkonusu yazıların hepsi, tek bir akademik disiplinin kapsamına girmiyorlar : Felsefe de, Antropoloji ve Etnoloji de, «Azgelişmişlik İncelemeleri» veya Kalkınma İktisadı da, Oryantalizm de, Türkiye'nin Yakın Tarihi ve İktisadî Tarih de var içlerinde. Diğer yandan, sözkonusu yazılar (a) genel olarak toplumsal gelişmeye bakışta kullanılan kavramların gelişimi (Gülnur Savran ve Mehmet Ali Ağaoğulları); (b) azgelişmiş ülkeler denilen özel toplum tipine bakışta kullanılan kavramların gelişimi (Ayşe Trak); (c) Türkiye'nin özgül azgelişmişlik türünün gelişimi (Taner Timur ve Muhteşem Kaynak) etrafında dönüyor.

Devlet ile «sivil toplum» ikilemi, son yıllarda günlük konuşmaların ve doğrudan siyasal söylemlerin tutulan tema'sı oldu ülkemizde. Belli bir konjonktürden parlamenter bir yönetime geçişin basit, elle tutulur ve o ölçüde sınırlı içeriği/belirtisi olarak «sivilleşme» yerine, daha derin ve köklü bir dönüşüm özlemi veya programı olarak «sivil toplum taraftarlığı» ya da «sivil toplumculuk» tan söz ediliyor. Belki bu tutumu, sadece kısa vâdeli değil, aynı zamanda uzun vâdeli perspektifler içinde devletin «sivil toplum» aleyhine hiçbir genişleme ve müdahalesini, hiçbir kısıtlamasını, hiçbir şart altında kabul etmeyip, arzulanır olduğu kabul edilen bazı tarihî dönüşümlerin itici gücü olarak bizatihî «sivil toplum»un kesintisiz genişleme sürecini benimsemek biçiminde tarif edebiliriz. Tarihî gelişmeye bu yaklaşımın Gramsci'ye dayandırılmak istenmesini, Mehmet Gündüz, Yapıt'ın *2. (Aralık '83 - Ocak' 84) sayısında, sırf Gramsci üzerine bir incelemeyle eleştirmişti. Gülnur Savran'ın, M. Gündüz'ün yazısıyla örtüştüğü için bir bakıma onun hemen ardından yer vermemizde yarar olan, fakat zorunluluklar nedeniyle ancak şimdi yayınlayabildiğimiz «Sivil Toplumun Eleştirisi» makalesi ise, Gündüz'ün bakışaçısının belli bir darlık taşıdığını düşündürterek başlıyor. Savran'ın, M. Gündüz'ün Gramsci yorumuna da eleştirileri var, yazısının sonlarında değindiği; ancak bunlar ayrıntıda; asıl meselesi, «sivil toplum» kavramının tarihçesinin tümünü kucaklamak. Gülnur Savran'ın, klâsik İngiliz liberal düşüncesinde «doğa durumu»nun karşısındaki bir «siyasî durum»u ifade eden «sivil toplum» teriminin önce Hegel'le geçirdiği anlam değişikliğini, sonra Marx'ta uğradığı eleştiriyi irdeleyen araştırması, «sivil toplum»un aşılması için gerekli hareketin «sivil toplum»un kendi içinden kaynaklanamayacağı fikrine ulaşmakta. Bu vargı, siyasal uzantıları bakımından M. Gündüz'ünkiyle buluşur belki, fakat farklı bir yoldan : G. Savran, Marx'ın «sivil toplum»u devletin belirlemeleri dışındaki kendiliğinden varlığı içinde (her türlü) toplum olarak değil, daha çok «burjuva toplumu», hattâ o topluma özgü ve onu gizemlileştiren dolaşım kertesi olarak gördüğünü vurguluyor ve kendi anlayışı da bu yönde. «Sivil toplum»un kendi genişlemesiyle aşılamayacağı üzerinde ısrarı, bu çözümlemeden besleniyor.*

Savran'ın salt felsefî düzeydeki sorgulamasının ötesinde, somut tarihî akış çerçevesinde, bu akışın erken aşamalarında toplum ile devlet arasında ne gibi bir ilişkinin olduğu, Mehmet Ali Ağaoğulları'nın kitap incelemesinin konusunu meydana getirmekte. Ağaoğulları'nın özetlediği Clastres - Lapierre tartışması, devletsiz toplumların gerçekte olmuş olup olmadığı, (eğer varsa) böyle toplumlarda(n) devlete geçişin zorunlu olup olmadığı, keza bu geçişin bir ilerlemeyi ifade edip etmediği gibi noktalarda düğümleniyor. Biri Marksizmi sonradan reddetmiş, diğeri ise hiçbir zaman Marksist olmamış iki Fransız etnologu arasındaki bu tartışmada, Marksist devlet ve devlete geçiş teorisinin iki diyalektik önermesi, yani (a) devlete geçişin ilkel eşitliğin yokolması pahasına gerçekleştiği ve (b) bu geçişin zorunlu olduğu, bir ilerlemeyi ifade ettiği önermeleri, âdeta birbirinden kopmuş ve birincisi Clastres'ın, ikincisi ise Lapierre'in tavrı olarak mutlaklaşmış durumda. İlginç olan nokta, her iki yazarın da, «siyasî iktidarın ve örgütlenmenin bulunmadığı bir toplumun olamayacağı» görüşünde birleşmeleri, fakat Clastres'ın «şiddeti içeren siyasal iktidar - şiddeti içermeyen siyasal iktidar» ayırımını yapması. Burada, belki disiplinler-arası kompartımanlaşmanın zararlarını görmek mümkün, çünkü üzerinde tartışılan etnoloji - antropoloji malzemesi, diyelim bir siyasî tarih ve siyasî düşünceler tarihi malzemesiyle tamamlansa, sözkonusu bulanıklık başka bir yoldan giderilebilir. Clastres'ın «şiddeti içeren - içermeyen siyasî iktidar» ayırımı, aslında «otorite» - «iktidar» kavramları arasındaki bir ayırım gibi. Roma'da auctoritas *(otorite), Senato'nun «kendisine danışılma hakkı» idi. Bugünkü dilde «falanca, filân konuda otoritedir» dediğimizde sürdürmekte olduğumuz bu özgün anlam, Senato'yu meydana getirenlerin bilgilerine başvurulmasını yararlı kılan bir tecrübe birikimini taşıdıklarını ifade eder ki, bunun ardında, devlet-öncesi kabile toplumunun ihtiyarları'nın tecrübe birikimi yatmaktadır. Esasen Roma Senato'su, eski Roma kabile toplumunun ihtiyarlar meclisinden türemiştir. Gerek hukukî tanım, gerekse köken itibariyle Senato'nun* auctoritas'ı, *şiddet'i hiçbir şekilde içermez ya da varsaymaz. Burada şiddet'ten kastedilen, devletin* yaptırım *gücüdür. Şiddeti gerektiren ve dolayısıyla gerçek anlamıyla* iktidar *(power, pouvoir) olan iktidar, konsüllerin* potestas'ıdır *ki, bu konsüllerin ardında, gene ileri çözülme aşamalarındaki kabile toplumunun ihtiyarlar meclisi dışında ve ona alternatif olarak ortaya çıkan «savaş şefleri» yatmaktadır. Özetin özeti : Evet, şiddeti veya şiddet kullanma olanağını içermeyen iktidar olmaz ama, öte yandan, her otorite de iktidar değildir ve otoritenin var olduğu, ama iktidarın olmadığı toplumlara rastlayabiliyoruz gerçekten, geçmişin derinliklerinde.*

Clastres - Lapierre tartışmasının bir diğer boyutunu oluşturan, tarihçiliğin ve antropoloji, etnoloji, vb. gibi diğer tarihî disiplinlerin Batı - merkezciliğinin eleştirisi ihtiyacı, Ayşe Trak'ın «Gelişme İktisadının Gelişimi» başlıklı değerlendirmesinin de odak noktasında. Bir bütün olarak Gelişme İktisadı dalı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, eski sömürge ülkelerin siyasî bağımsızlıklarına

kavuşmalarıyla birlikte ve fakat gelişmiş ülkelerdeki iktisatçıların elinde şekillenmiştir. Dolayısıyla, salt bu çerçevelerin içinde düşünmeye ve çalışmaya devam etmek, azgelişmiş ülkelerin iktisatçıları veya gelişme problemiyle ilgilenen toplumsal güçleri için, ister istemez, kendilerinin olmayan, kendi ihtiyaçlarına ve bakışaçılarına zorunlu bir şekilde denk düşmeyebilen, çoğunlukla da düşmeyen bir ideolojik kurguyu bilerek - bilmeyerek kabullenmek demek oluyor. Bununla beraber, Batı - merkezci zihinsel yapıların dayatılması, Trak'a göre, en fazla, Gelişme İktisadı'nın «soğuk savaş ideologları» - kökenli «Batılılaşma - modernleşme - toplumsal değişme» varyantında sözkonusu... Bu, şüphesiz XX. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştığımız bir «ideolojik hegemonya» örneği. Taner Timur'un «Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz» başlıklı yazısı ise, bizim XIX. yüzyılımızda başgösteren bir diğer etkileşimi ele almakta. Timur, çok - kavimli Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde aydınların kendilerine «Türklük» kavramında bir ulusal kimlik aramaya yönelmelerini ve bu Türklüğün köklerini, Osmanlı uygarlığını şu veya bu şekilde küçümseyerek, hep İslâmiyet - öncesine götürmeye çalışmalarını, Batı antropolojisinin XVIII. - XIX. yüzyıllarda peydahladığı ırkçı yönetimin baskısına bağlıyor. Bu önemli incelemenin, Osmanlı toplumunun şu veya bu şekilde kapitalizme açılması sonucu başgösteren uluslaşma süreçlerinin bir Türkleşme doğrultusuna dönüşmesinin zorunlu olup olmadığı; azgelişmiş ülkelerin uluslaşma süreçlerinde milliyetçiliğin demokratlıktan önce ve daha belirgin bir şekilde gelişmesinin ardında keza zorunlulukların mı, rastlantıların mı yattığı; 1930'ların resmî «Tarih Tezi»nin Batı'nın ırkçı antropolojisi dışında başka kaynak ve dürtülerinin olup olmadığı ve bunların nasıl tahlil edilebileceği; «Türklerin tarihi»ni sentezleştirirken, Orta Asya göçebe yaşantısındaki başlangıçların da, Osmanlı uygarlığındaki doruğun da hakkının nasıl verilebileceği, vb. konularında canlı tartışmalara yol açacağını umuyoruz... Taner Timur'un, Türkiye'nin azgelişmişleşme patikasının siyasî - ideolojik - kültürel yönlerine eğilen makalesi, Muhteşem Kaynak'ın ekonomi ağırlıklı katkısıyla tamamlanmakta, bu sayıda. M. Kaynak'ın araştırması, Yapıt'ta çok üzerinde durduğumuz bir meselenin : Osmanlı devletinin sömürgeleşmemesi/sömürgeleştirilememesi olayının ne gibi bir bağımlılaşma tipi yarattığı sorusunun, demiryolları alanındaki görüntülerini önümüze seriyor.

Bunların dışında kalan yazılar ise, «saf» Tarih, yani diğer disiplinlerle fazla içiçe geçmemiş olarak Tarih'le ilgili sayılabilir. Mehmet Genç'in «XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş» (Yapıt, *49/4, Nisan - Mayıs 1984) incelemesinin ayrıntılı tablo ve kaynaklarını, geçen sayımızdaki bir notta da belirtmiş olduğumuz üzere, ancak şimdi sunabiliyoruz... İkinci ve dördüncü sayılarımızda Ümit Hassan'ın işlemiş olduğu, Türklerde anaerkillikten ataerkilliğe ve barbarlıktan uygarlığa geçiş sürecinin izdüşümleri genel problemi, bu sefer, İbrahim Balcı tarafından çok ilginç bir örnekle ele alınmakta : Balcı, «boynuz»un saf anaerkil bir aşamanın dişi - ata'larının simgesi olmaktan çıkıp, tam zıddına,*

yani kadının horlanmasının simgesi olmaya nasıl dönüştüğü üzerinde duruyor... Bunların dışındaki iki yazımız, titizlik, titizlik yokluğu ve tahrifat üzerine. İlkinin, bizim açımızdan biraz üzücü bir öyküsü var. Uygur Kocabaşoğlu'nun, Orhan Bayrak'ın «Osmanlı Tarihi» Yazarları *kitabı hakkında 3. sayımızda çıkan yazısındaki hatayı, daha sonra gene Dr. Kocabaşoğlu'nun kendisi farketmişti; fakat bu arada 4. sayımız baskıya girmiş olduğu için, Kocabaşoğlu'nun önerdiği «Düzeltme ve Özür» notunu koyma olanağı bulamamıştık. Şimdi, daha sonra elimize ulaşan Yavuz Cezar'ın «iletişi»sini, üslubunu onaylamamakla birlikte, doğruluk üzerinde gerçekten çok durduğumuz ve ne olursa olsun olgusal yanlışların düzeltilmesini esas aldığımız için, yayınlıyoruz.... Halil Berktay'ın kitap incelemesi ise, çok daha vahim bir olayı günışığına çıkartıyor. Anlaşılan «Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü» adındaki kuruluş, Laszlo Rasonyi'nin ünlü bir eserini çıkarmalar ve eklemelerle değiştirerek ve başka bir başlıkla basmıştır, yazarının bilgisi ve izni olmadan. Buna sadece tahrifat mı denir, yoksa müsadere ve tahrifat mı denir, bilemiyoruz, ama olayın YÖK düzeninin yüksek öğretimin kilit noktalarına getirdiği kişilerden birinin denetimi altındaki bir kurumda meydana gelmesini... ibret verici buluyoruz.*

YAZI KURULU

TANER TİMUR

Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz

SUNUŞ

Çağımız toplumu bugün hâlâ XIX. yüzyıldaki büyük değişmelerin yarattığı sorunlara cevap arıyor. Bu sorunlar elbette çok yönlüdür. Ne var ki, bunların hepsinin de Batı'da gerçekleşen Sanayi Devriminin yarattığı toplumsal çalkantılardan kaynaklandığını ileri sürmek yanlış olmaz. Batı ülkeleri Sanayi Devrimini, uluslaşma, özgürleşme ve sınıf kavgalarını yumuşatıcı toplumsal önlemler arama süreciyle birlikte yaşadılar. Ancak bu arayışlar, iktisadî sistemlerinin mantıkî sonucu olan büyük sömürge imparatorluklarının kurulmasını önleyemedi. XX. yüzyılda ise, iki büyük dünya savaşından sonra, sömürge imparatorlukları tasfiye oldu ve insanlığın, iktisadî azgelişmişliği yenememiş büyük bir kısmı, yepyeni koşullar içinde kendi kimlikleri üzerinde düşünmeye başladılar.

Türkiye bu açıdan Batı dünyasından da, eski sömürgeler topluluğundan da farklı bir deneyim yaşadı. XX. yüzyıl başlarına kadar bir «imparatorluk» kadrosu içinde yaşaması, onu Batı sistemine yaklaştırıyordu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, eski tip bir imparatorluktu. Kapitalizmin ürünü olan ve bir «metropol» ile «periferi»den oluşan modern imparatorluklara benzemiyordu. Öte yandan Osmanlı devletinin, giderek iktisadî ve siyasî bağımsızlığını kaybetmesi, onu sömürge ülkelere yaklaştırıyordu. Türklerin uluslaşma sorunu, objektif koşulların yarattığı bu çelişkili durum içinde gelişti. Bugün «kimlik sorunumuz» ve dün-

yadaki yerimizle ilgili değerlerimiz, hâlâ çıkış noktasındaki bu çelişkiden doğan sorunları yenmiş değildir.

Osmanlı devleti iktisadî ve siyasî bağımsızlıkla beraber, kültürel bağımsızlığını da kaybetti. Bu yüzden, kendi kimliğimizle ilgili düşünce ve duygularımız, Batı kültürünün yarattığı disiplinler ve ideolojiler ortamında şekillendi.

Bugün aydınlarımız arasında uluslaşma sürecimizin açıklanması ile ilgili çalışmalara sık sık rastlıyoruz. Ancak bu çalışmalar daha çok kendi kaynaklarımızın incelenmesine ve değerlendirilmesine dayanıyor. Ben, bu makale çerçevesinde, önce Batının son yüzyıllarda ırk ve ulus konularında neler düşündüğünü; bu düşüncelerin yeni kurulan disiplinlerle ne gibi ilişkiler içinde olduğunu ve özellikle Türklerin Batı yazınında nasıl ele alındığını özetlemek istiyorum. Bu düşünceler, Batıdaki ırkçılığın da temellerini teşkil ettiği için bir çeşit ırkçılığın bilânçosu biçiminde sunulacaktır. Daha sonra ise, «Türklüğün doğuşu»nun, pek iyi bilmediğimiz bu ortam içinde ne biçimde gerçekleştiği sorunu üzerinde düşünceler ileri süreceğim.

Bu yazım bir tarih araştırması değildir. Sadece, bu konularda düşünürken, tarihî referans çerçevemizin tesbiti çabasıdır. Kimlik sorunumuza yaklaşırken, metodolojik olarak hangi «discours»lar düzeylerinde düşünmemiz gerektiği konularında sorulan sorulardır. Aydınlarımızı, ulusal sandığımız birçok düşünce ve duygularımızın yabancı kökenleri konusunda düşünmeye davettir.

IRKÇILIĞIN İKİLİ KÖKENİ: BRAKİSEFALLER...

Bugün ırkçı olarak nitelenebilecek düşünce ve yargıların kökeni çok eskilere gider[1]. Ancak gerçek anlamıyla ırkçı düşünce yapısının doğuşu, paradoksal olarak, Aydınlık çağının eseridir. Gerçekten XVIII. yüzyıl Avrupası, bazı özellikleri itibariyle ırkçılığın gelişmesi açısından çok elverişli bir ortam teşkil ediyordu. Bunları iki ana grupta toplayabiliriz. Birincisi, doğa bilimlerinde XVII. yüzyılda gerçekleşen devrimin, XVIII. yüzyılda kendini kabul ettirmesi ve giderek toplumsal bilimleri de etkilemeye başlamış olmasıdır. Bu etkileyiş, «natüralizm» aracılığı ile oldu. Gerçekten, seyahatlerle bütün kıtaların ve çeşitli kültürlerin tanınmaya başlandığı bir dönemde, hayvanlar ve bitkiler ile ilgili sınıflamalar, giderek insanlara da uygulanmaya başlanmıştır. Bu konuda öncü bilginin, İsveçli natüralist Linne olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten Linne, ilk defa 1735'te yayınlanan *Doğa Sistemi* adlı meşhur kitabında, canlı âlemi sınıflara böldükten sonra, insanları da fizikî ve moral özelliklerine göre türlere ayırıyordu. Yazarın Avrupalı, Amerikalı, Asyalı ve Afrikalı insan olarak nitelediği bu türler, farklı coğrafî ortamların ve kül-

(1) Bkz: L. Poliakov, Ch. Delacampagne, P. Gérard, **Le Racisme** (Paris, 1976).

türlerin ürünü biçiminde sunuluyordu. Linne'ye göre sarı saçlı, mavi gözlü, yaratıcı ve becerikli bir tip olan Avrupalı insan, âdeta XIX. yüzyıl tartışmalarına damgasını vuracak olan «aryan» tipini müjdeliyordu[2]. Buna karşılık Asyalı insan *(«asiaticus»)*, sarı derili, melankolik, acımasız ve cimriydi. Ayrıca, «kanun»la idare edilen Avrupalının aksine, Asyalı sadece «gelenek»le yönetiliyordu. Dikkat edilirse bu fikirlerde, Montesquieu'nün kısa bir süre sonra meşhur kılacağı başka bir fikrin, «doğulu despotizm»in temellerini görüyoruz. Ne var ki, ırk olarak, Osmanlılar bu sırada daha çok Avrupalıya yakın kabul edilmektedirler.

Linne'nin «tür»leri, Buffon'dan itibaren ırk diye isimlendirildiler. Buffon, çeşitli kıtalarda yaşayan insanların pek iyi tanınmadığı bir dönemde, seyahatnamelere dayanarak, ırklarla ilgili gözlemler yaptı. Thévenot ve Pierre Belon gibi Osmanlı devletini geçmiş Fransızların gözlemlerinden yararlanarak, Türklerin, beyaz, iyi yapılı ve güzel bir ırk olduğunu ileri sürdü[3].

Linne ve Buffon'la başlayan ırklarla ilgili gözlemler, kısa bir süre sonra, bilim çevrelerinde, insanla ilgili daha sağlam fizikî kriterlerin aranmasına yol açtı. Bu yolda dikkatler çok geçmeden insanın yüzü ve kafa yapısı üzerinde toplandı ve iki yeni disiplin ortaya çıktı. Bunlardan birincisi, İsviçreli doktor J. C. Lavater'in 1775'te yayınlanan eserinde ifadesini bulan «fizyonomi» ilmi idi. Buna göre insan karakterini yüz hatlarına göre anlamak mümkündü ve ırklarla fizyonomiler arasında yakın bir ilişki vardı. Lavater, Buffon'un fikirlerine katılarak Türkleri övüyor, fakat onları «en asil Küçük Asya kanı ile, Tatar ırkının maddî ve kaba unsurları karışımı»[4] olarak görüyordu. Daha sonra, başka bilginleri aktararak, fizikî betimlemeler ve fizyonomi analizleri yapıyordu[5]. İkinci disiplin, aşağı yukarı aynı tarihlerde Pierre Camper'in geliştirdiği, «kafatası bilimi» *(craniologie)* idi. Camper, diğer fizik özellikleri de gözönünde bulundurmakla beraber, ırk tayininde asıl önemi kafatası yapısına veriyor ve bu konuda ölçüler saptıyordu. Türklerle ilgili olarak da, Buffon'un fikirlerine katılıyor ve bunları tekrarlıyordu[6]. XVIII. yüzyıl sonunda ise Blumenbach, kafatası özellikleri hakkında yeni tezler ileri sürüyor, kafatasını tiplere ayırıyor ve insanlığı da beş ırk halinde ele alıyordu. Blumenbach'in XIX. yüzyıl antropolojisini

(2) Charles de Linné, **Systéme de la Nature** (Bruxelle, 1793), s. 33.
(3) Buffon, **Variétés dans l'Espéce Humaine** (Paris, 1811), s. 134-135.
(4) J. C. Lavater. **La Physiognomonie** (Paris, 1854), s. 164.
(5) Lavater, fizyonomi açısından Türkler hakkında olumlu, Tatarlar hakkında çok sert şeyler söylemiştir. Yazara göre Tatar fizyonomisi, «hiçlik» ve «her türlü metafizik düşünceden yoksunluk» ifade ediyordu. Burada «ilim»le beraber, ırkçılığın başladığını görüyoruz. Bkz. A. Ysabean, **Physiognomonie et Phrénologie** (Paris, 1909), s. 262.
(6) Pierre Camper, **Dissertation sur les Variétés Naturelles qui caractérisent La Physionomie des Hommes des Divers Climats et des Différents Ages** (Paris, 1791).

çok meşgul eden sınıflamasına göre, insan ırkları şunlardı: Kafkas ırkı; Moğollar; Habeşler; Amerikalılar; Malaylar[7]. Bu tasnifte Türkler, çok olumlu olarak görülen —ve Batılı etniği oluşturan— Kafkaslar içinde yer alıyorlardı.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren, Batılı antropoloji, örgütlenme çabalarına girişti. Fakat yüzyılın ilk çeyreği savaş yıllarıydı ve antropologlar insanın fizik özellikleriyle ilgili bilgileri zenginleştirecek seyahatlerden ve verilerden bir süre yoksun kaldılar. Aslında 1800'de doktor ve bilim adamlarının kurduğu «İnsan Gözlemcileri Derneği» antropolojiye bir disiplin getirme amacını taşıyordu. Ne var ki, somut bilgilerde ciddî bir artışın olmayışı, derneği dönemin politik kavgaları içine itti. Yunan ihtilâli yıllarında, dernek Yunan taraftarlarıyla doldu[8].

Yunan buhranının bitişi ve Avrupa'da bir barış döneminin kurulması, bilimsel seyahatlere yeni bir hız verdi. Yeni dernekler kurulmaya başlandı ve dünyanın dört bir yanından kafatasları toplanarak, «müze»ler kuruldu. Artık «kafatası» dönemine girilmişti ve «Ethnica Crania» incelemeleri, antropoloji çalışmalarına egemen oldu. Bu çalışmaların en ilginçlerinden biri, Amerikalı antropolog S. G. Morton'un, 1839'da yayımlanan *Crania Americana*'sıdır. Morton, insanları, Blumenbach gibi beş ırka ayırıyor ve her ırkı da alt bölümler şeklinde inceliyordu. Ancak, Blumenbach'dan farklı olarak, Türkleri Moğol ırkının bir dalı olarak kabul ediyordu. Bununla beraber Morton, Türklerin epeyce eski tarihlerde «Çerkez, Gürcü, Rum ve Araplarla karışarak fizikî özelliklerini değiştirdiklerini ve güzel bir halk olduklarını»[9] yazıyordu. *Crania Americana*'yı çeşitli *Crania*'lar izlediler. Bunlardan, iki İngiliz antropologunun 1865'te yayınladıkları *Crania Britannica*'da, Britanya adalarının en eski halkları keşfedilmeye çalışılıyordu. Yazar, brakisefal kafalı olduğuna inandığı bu halkın, İskandinav etnologlarına göre «Turan» kökenli olduğunu söylüyor ve Kayser'in bu konuda kesin bir kanıya sahip olduğunu ilave ediyordu[10]. Kendisi ise, ayrı bir «töton» kökeni teorisi geliştiriyordu.

(7) J. F. Blumenbach, **The Anthropological Treatises** (Londra, 1865), 300 - 304.

(8) Paul Broca, **Histoire des Progrès des Etudes Anthropologiques** (Paris, 1870). Ayrıca, P. Topinard, **Historique de l'Anthropologie** (Paris, 1877).

(9) S. G. Morton, **Crania Americana** (Philadelphia, 1839), 5-6. Yazar Türkleri şöyle anlatıyor : «Orta boy ve atletik yapı, ölçülü dudaklar, yuvarlak kafa, koyu ve canlı gözler, zekî ve anlamlı bir yüz. Son derece kibar, fakat aynı zamanda sert, zâlim ve intikamcı bir karaktere sahipler. Zekî ve her türlü bilgiyi kolaylıkla elde etmeye hazırlar. Bağnazlığa düşmedikleri zaman, yüksek bir edebî seviyeye hemen yükseliyorlar.» (s. 43).

(10) J. Barnard Davis, J. Thurnam, **Crania Britannica** (Londra, 1865), s. 55. Keyser'in eserini bulup inceleyemedik.

1859'da Paris Antropoloji Derneği'nin kurulması ve bunu, çok geçmeden, diğer ülkelerdeki Dernek'lerin izlemesi, antropoloji çalışmalarına yeni bir hız kazandırdı. 1870'lerde eser veren bir bilim adamı, gerek antropoloji ve ırkçılık tarihi bakımından, gerekse yakın tarihimizde tartışılan bazı tezler bakımından son derece önemlidir. Bu bilim adamı, Fransız antropologu G. de Mortillet'dir. Mortillet, kafatası tipleri açısından uygarlık tarihine eğiliyor ve bu açıdan ilişkiler saptamaya çalışıyordu. Bu yazara göre, insanlık tarihinde ilk büyük devrim olarak kabul edilebilecek neolitik devrim, berakisefal kafalı insanların eseriydi. Mortillet'yi işgal eden büyük sorun, insanların tarıma geçtiği, hayvanları ehlileştirdiği, çömlekçiliği başlattığı bu büyük atılımı gerçeklestiren brakisefallerin kimler olduğu ve nereden geldikleriydi. Yazar, ehlileştirilmiş hayvanların mukayeseli tarihini inceleyerek, bunların Kafkasya'dan, Kuzey Batı İran yaylalarından ve Hazar kıyılarından geldiği sonucuna vardı[11].

Mortillet çalışmalarını yaptığı yıllarda, Macar asıllı başka bir âlim de ilk göçler ve ilk uygarlıklar üzerinde dikkatini toplamıştı. Gerçekten Ujfalvy, asıl önceliği kafatası özelliklerine vermekle beraber, karşılaştırmalı dil çalışmalarından da esinlenerek yeni bir görüş ortaya atmıştı. Orta Asya seyahatlarıyla toplanan kafatasları üzerindeki incelemelerinin sonucu olarak, Ujfalvy şunları söylüyordu : Dünyada ilk göçler, Orta Asyalı ırklar ve «özellikle onların Moğol ve Turan kolları tarafından başlatıldı»[12]. Bunlar Germen, hattâ Keltlerden önce Avrupa'ya yerleşerek Avrupa'nın ilk halkını oluşturdular. Çağdaş filologlara dayanarak eski Mezopotamya dilleri ile Turan dilleri arasındaki benzerliklere dikkati çeken Ujfalyvy, Vambéry'nin bulgularını da değerlendirerek, «aryan»ların beşiğini bulmaya çalıştı[13]. Hiç kuşkusuz, bu fikirler daha çok varsayımlar halindeydi ve tüm antropologların onayını sağlamıyordu. Bununla beraber bu dönem antropolojisine «kafatası bilimi» egemendi ve bu tezler hararetle tartışılıyordu. Bu tartışma içinde, İsviçreli antropolog Eugène Pittard'ın fikirleri, Türkler için özel bir önem taşıyordu.

Mortillet ve Ujfalvy gibi, Pittard da brakisefallere büyük bir önem veriyor ve neolitik devrimin brakisefallerin eseri olduğuna inanıyordu. E. Pittard, Balkanlar'da ve Anadolu'da yapılan kazılarda elde edilen kafatasları ile ilgili bulguları, Asya'daki bulgularla karşılaştırıyordu. 1911'de Balkan Türklerini inceleyen Pittard, onların brakisefalle dolikosefal arası bir kafatası

(11) G. de Mortillet, **Sur l'Origine des Animaux domestiques** (Paris, 1879), s. 15.

(12) Charles-Eugène de Ujfalvy, **Aperçu Général sur les Migrations des Peuples et Influence Capitale Exercée sur ces Migrations par la Race de la Haute Asie** (Paris, 1874), s. 7.

(13) Ch-E. de Ujfalvy, **Les Aryens au Nord et au Sud de l'Hindou-Kouch** (Paris, 1896).

biçimi olan mezatisefal oldukları sonucuna vardı[14]. Oysa Asya Türkleri ile ilgili incelemeler, onların brakisefal olduklarını ortaya koyuyordu. Bunun dışında, Pittard, en eski zamanlarda «Ön Asya'da bir yerde»[15] yaşamış olan, açık tenli, mavi gözlü bir halkın varlığını ileri sürerek, bunların kim olduğunu soruyordu.

E. Pittard, dikkatli ve titiz bir araştırıcıydı. Devamlı ihtiyatlı ifadeler kullandı ve kesin hükümlerden kaçındı. Kafatası çalışmaları, onda Türklere karşı büyük bir ilgi uyandırmıştı. Bu ilgiye yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'ni de ortak etmek istedi. Gerçekten 1924 tarihini taşıyan eserinde şu satırları okuyoruz : «Kurulmakta olan Yeni Türkiye'nin, etnik unsurlarının böyle bir analizine ilgi duyacağı ümit edilir»[16]. Biliniyor ki, yeni Türkiye 1930'larda bu yönde bir ilgi duydu. Hem de kuvvetle duydu. Fakat şimdilik bu ilginin biçimini ve tartışmasını ileriye bırakarak, Batı'da ırkçılığın ikinci gelişme çizgisine eğilelim.

...VE ARYANLAR

Doğa bilimlerine paralel olarak gelişen ırkçı yaklaşımın dışında, XVIII. yüzyıl Avrupasını daha da önemli başka bir sorun işgal ediyordu. Bu da oluşmakta olan ulusların «kimlik» sorunu ve daha genel planda da Batı'nın «uygarlık» sorunu idi. Gerçekten XVIII. yüzyılda, bir yandan gelişen kapitalizm ve ulusal akımlar Avrupa'da halkların kökeni ile ilgili tartışmalara yol açıyor; öte yandan da «Batı» kavramı üstün bir değer kazanarak, uygarlık sorununa karşılaştırmalı bir biçimde yaklaşılıyordu.

Aydınlık çağı, üstünlüğünü açıkça ortaya koyan «Batı uygarlığı»nı Greko-Romen uygarlığa bağlıyordu. Fakat kültürel planda bir sorun yaratmayan bu bağlantı, sosyal ve etnik planda nasıl gerçekleşmişti? Bu konuda Batılı düşünürler «barbar fetihleri» üzerinde düşünmeye başladılar. Gerçekten, IV. ve V. yüzyıllarda kuzey ormanlarından inen Germen kavimleri, Roma İmparatorluğunu yıkmış ve Avrupa'ya egemen olmuştu. Ne var ki, Germenler Hristiyan olduktan sonra, eski ve yeni halklar arasında bir düşmanlık kalmamış ve Kilise kanalı ile Roma kültürü yeniden egemen olmaya başlamıştı. Ancak, XVIII. yüzyılın sosyolojik gelişme düzeyi ve fikrî arayışları ortamında, sorunu tekrar ele alan düşünürler, yeni bir durumla karşı karşıya olduklarını hemen farkettiler. XVIII. yüzyıl, en klâsik biçimini Fransa'da bulduğu gibi, toplumun tüm katmanlarının aristokratik ayrıcalıklara karşı birleştiği bir dönemdi. Oysa Avrupa tarihini etnik açıdan ele alan yazarlar, Aristokrasi - *Tièrs Ètat* kavgasının aslında fetihçi kavimlerle (Germenler) eski halklar (Gallo-Romenler, Keltler, vs.) arasındaki bir kavga olduğu kanısına vardılar. Böylece Ortaçağda unutulduğu sanılan bir kavga, yepyeni

(14) E. Pittard, **Les Races et l'Histoire** (Paris 1953; ilk baskı 1924), s. 392.
(15) Aynı eser, s. 397.
(16) Aynı eser, s. 399.

kavramlarla ve yepyeni boyutlar içinde tartışılmaya başlandı. XVIII. yüzyılda Frank kökenli aristokrasiye büyük bir sempati duyan Boulainvilliers'nin başlattığı bu tartışma, asıl teorisyenlerini XIX. yüzyılda F. Guizot ve A. Thierry gibi tarihçilerde buldu. Tarih araştırmalarına büyük bir hız kazandıran bu tarihçiler, Fransa ihtilâlinde ortaya çıkan büyük kapışmayı, aslında fetihler sırasındaki kapışmanın tekrarı olarak görüyorlardı. Bunlara göre Fransa ihtilâli, eski halkların, yani Gallo-Romenlerin, fetihçi aristokrasi Franklara karşı bir intikamıydı. Ancak yeni girilen ulusal dönemde, bu çelişki nasıl çözülecekti ve nasıl bir senteze varılacaktı? Bu yönde iki gelişme oldu. Birinci görüş, Fransız tarihçilerinin çağdaşları olan Marx ve Engels tarafından geliştirildi. Tarihî maddeciliğin kurucuları, Fransız yazarların etnik yönünü vurguladıkları kavganın sınıfsal yönüne ağırlık verdiler. Buna göre, son derece şematik bir şekilde, Franklar aristokrasiyi, eski halklar ise burjuvaziyi ve onun müttefiki olan diğer sınıfları teşkil ediyorlardı. Sorunun bu biçimde sunulması, ırk ve etni kaygılarını ikinci plana itiyor ve analiz yöntemini tamamen değiştiriyordu. Bu analiz çerçevesinde, «üretim ilişkileri» ve «üretim güçleri» gibi yeni kavramlar geliştirilerek, iktisadî alt-yapıya öncelik verildi. İkinci gelişme çizgisi, sentezi yeni bir sosyal düzende değil, fetihçi kavimlerle eski halkların ortak ataları olan çok eski bir etnik grupta arıyordu. Bu arayış, başka bir yönden de üstün Batı uygarlığına saf bir etnik temel bulma çabasıydı. Ne var ki, Avrupa'daki etnik karışım gözönünde bulundurulursa, böyle bir yaklaşımın pratik güçlükleri ortadaydı Bununla beraber, bu güçlükler, bu konudaki gelişimleri engelleyemedi.

Batı'nın etnik temelini teşkil eden «saf bir ırk» teorisi en çok Almanya'da kabul buldu. Bunun, Almanya'nın o zamanki sosyopolitik açıdan özel koşullarıyla ilgisi olsa gerektir. Daha XIX. yüzyılın başlarında, J. G. Fichte, «Alman Ulusuna Söylev»inde, Almanların «ırk saflığını» en çok korumuş ulus olduğunu ileri sürüyor ve Alman karakterinin erdemlerini sayıyordu[17]. Bu düşünce XIX. yüzyıl ortalarında büyük mesafeler kazandı : Germen aşiret şefleri ilâhlaştırıldı; Arminius'ün anısına abideler dikildi, Siegfried'in Niebelungen'e zaferi üzerine şarkılar, operalar bestelendi. Aynı tarihlerde bir Fransız diplomat ve edebiyatçısı «Irkların Eşitsizliği Üzerine Deneme»sinde, beyaz ırkın en asil kolu olan Aryanları övüyor ve bunların kökenini arıyordu[18]. Gobineau, eserlerinin edebî niteliği dolayısıyla çok yaygın bir kitleye ulaşmış ve «ırkçılığın babası» sayılmıştır. Oysa aslında ırkçılık bilim adamları tarafından geliştiriliyordu. Gobineau gibi yazarlar, bu gibi fikirlerin yayılmasına hizmet etmişlerdi. Ayrıca belirtelim ki, Gobineau kendine özgü ve üstün ırkın

(17) J. G. Fichte, **Discours à la Nation Allemande** (Paris, 1895; ilk baskı 1807), s. 86, 111.

(18) A. de Gobineau, **Essai sur l'Inegalité des Races Humaines** (Paris, 1853 - 1855).

geleceği açısından kötümser yorumlar getirmiştir. Bununla beraber, çok popüler olmuş ve Fransız olmasına rağmen, eserleri en çok Almanya'da okunmuştur.

Gobineau'nun «aryan» teorisinin XIX. yüzyıl sonlarında «pangermen» doktrini adı altında nasıl yaygınlaştığını[19] ve bu teorinin desteğiyle, junkerlerin ve bankerlerin nasıl dünyayı paylaşmaya kalktıklarını anlatmak, konumuz içinde bulunmuyor Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nda bu fikirler yenilmekle beraber, çok geçmeden Nazi doktrini olarak çok daha kaba bir biçimde yeniden iktidara gelmişlerdir. Nazizm konusuna ilerde tekrar döneceğim. Şimdi aryan ırkçılığının «bilimsel» temelleri üzerinde bazı bilgiler vermek istiyorum.

İnsanların fizikî özelliklerinden (kafatası, renk, vs.) hareket eden ırkçılık, nasıl bilime dayanma iddiasında idiyse, Batı halklarının kökenini arayan ırkçılık da bilimsel bir taban aramıştır. Tarih araştırmalarının böyle bir öncü ırkı ortaya koyamaması, ilgi sahasını dilbilim çalışmalarına yöneltmiştir. Daha XVIII. yüzyılın sonlarında, İngiliz filologu W. Jones, Batı dillerini yapısal olarak karşılaştırıyor ve bunların kökenini en eski hint dili olan Sanskritçe'de buluyordu[20]. Daha sonra Alman filologu F. Bopp ve başka birçok dilbilgini bu çalışmaları geliştirmiş ve mukayeseli dil çalışmaları, «dil grupları»nın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan Batı uluslarının dilleri «Hint-Avrupa» dilleri olarak tanımlanmış ve bu sıfat, bazı alt-gruplarla birlikte, Batı uygarlığının kültürel temeli olarak kabul edilmiştir. Bu grubun dışında Ural-Altay, semitik vb. gibi başka dil grupları da saptanmış ve bu konularda son derece zengin bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Ancak bu çalışmalar, doğrudan doğruya «üstün bir ırk»ı ortaya koymuyor; sadece bu yönde spekülasyonlara ortam hazırlıyordu. Irkçı gözlemler, bilimsel verilerin yokluğunda, efsaneler ve destanlarla beslenmiş ve «aryan fantazmı» böylece ortaya çıkmıştır[21].

Şimdi bu yarı-bilimsel, fakat daha çok ideolojik gelişmenin, Türkleri nasıl gördüğünü saptamaya çalışalım. Üstün ırk sayılan «aryan»larla ilgili çalışmalar iki noktada toplanıyordu. Bu «ırk»ın ilk yurdu neresiydi? Ve karşılaştırmalı dilbiliminin verilerine göre nasıl gelişmiş ve kollara ayrılmıştı? Gobineau, aryanların ilk beşiği olarak Orta Asya'yı, Hazar Denizi ile Altay dağları arasındaki bölgeyi ve «Turan»ı işaret ediyordu. Ancak şunu da hatırlatıyordu: «Turan denilen ülkede, en eski çağlarda, sanılanın aksine sadece sarı ırktan değil, aryan halklar da oturuyordu»[22].

(19) Bu konuda bkz: Charles Andler, **Les Origines du Pangermanisme: 1800 - 1888** (Paris, 1915).

(20) W. Jones bu fikri ilk kez 1789'da, Royal Asiatic Society'de verdiği bir konferansta savunuyordu.

(21) Léon Poliakov, **Le Mythe Aryen** (Paris, 1971). J. - P. Demonlé, «Les Indo-Européens ont-il Existé?», **L'Histoire**, Novembre, 1890 (No: 28).

(22) Gobineau, a.g.e., cilt: II, s. 107.

Kısaca Gobineau Türkleri sarı ırktan sayıyor ve onlarla ilgili farklı düzeyde fikirler geliştiriyordu. Gobineau'ya göre, dört yüzyıl içinde Osmanlı Türkleri, devşirme usulü ve köle ticareti yoluyla son derece karışmış ve beyaz ırka özgü bir görünüm kazanmıştı[23].

Tanınmış İngiliz dilbilimcisi A. H. Sayce, bu konuda değişik fikirler ileri sürdü. Mezopotamya uygarlıkları uzmanı olan bu yazar, 1874'te yayımlanan eserinde, dil yapılarından hareketle Fırat ile Dicle arasında kurulan en eski uygarlığın «Turan» ırkının eseri olduğunu ileri sürüyor, Sümerce ile bu diller arasında benzerlikler buluyor ve giderek Avrupa'da en eski halkın Turan'lar olabileceği tezini ortaya atıyordu[24]. Başka birçok filolog tarafından da paylaşılan Sayce'ın bu tezi, karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının ırkçılık açısından çıkmazını gözler önüne sermektedir. Çünkü dil araştırmaları, uygarlık tarihine, uygarlık tarihi ise Sümerlere götürüyordu. Oysa Sümer dili Hint-Avrupa dil grubundan değildi ve sonuç olarak Sümerlerin de aryan olmaları söz konusu olamazdı[25]. Bu durum ırkçı ideolojinin gelişimini önlemedi. Sadece onu ciddî araştırmalardan daha da uzaklaştırdı. Almanya'da Nazi doktrini halinde ortaya çıktığı zaman, tam bir hezeyan halini almıştı.

Bu makale çerçevesinde Nazi ideolojisini bütün yönleriyle anlatmak elbette söz konusu değildir. Fakat onun, Türkleri yakından ilgilendiren iki özelliğine dikkati çekeceğim. Bunlardan birincisi, Nazizmin sadece Almanya adına geliştirilmiş bir doktrin olmayıp, tüm Batı adına geliştirilmiş bir ideolojisi olmasıdır. Gerçekten Nazizme göre, Batı uygarlığı ırk temeline dayanılarak yüceltiliyor ve Almanlar da bu ırkın en saf kolunu teşkil ediyordu. Diğer Batılı uluslar, aryan ırkının karışmış ve bozulmuş dalları idiler. Daha önce de belirttiğim gibi, aryan teorisinin gelişmesinde Almanlar kadar Alman olmayan yazarlar da rol oynamış; hattâ İngiliz asıllı H. S. Chamberlain gibi, ırkçı fikirleri yüzünden Almanlığı seçen yazarlar da çıkmıştır[26]. Fransa'da

(23) Gobineau, bu konuda rakamlara dayanan varsayımlar da yapıyor. Ona göre dört yüzyıl içinde Osmanlı nüfusu 12 milyonu geçmedi. Buna karşılık 500,000 kadar Hıristiyan aile şefi, Müslümanlığa geçti. Bu rakamlar karışımın yoğunluğunu anlatıyor. A. g. e., s. 221 (cilt: II).

(24) A. H. Sayce, **Principes de Philologie Comparée** (Paris, 1884; ilk baskı 1874).

(25) Günümüzün en önemli Sümeroloji uzmanlarından Samuel Noah Kramer, şunları yazıyor: «Sümerce, bazı yapı ve gramer özellikleri bakımından Türkçe ve Macarcaya benzemektedir» (**Encyclopedia Americana**). Kramer bu konudaki bulgunun kökenini Jules Oppert'in 1860'lardaki çalışmalarına bağlıyor. Bu sonucu için bkz: S. Oppert, **Etudes Sumeriennes** (Paris, 1876).

(26) H. S. Chamberlain bir İngiliz amiralinin oğluydu. Gobineau'nun etkisi ile ırkçı olmuş ve Alman vatandaşlığına geçmiştir. Sömürgeciliği ırk açısından savunmuştur. Temel eseri: **Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts** (1899).

da ırkçılığın kurucusu G. Vacher de Lapouge, «aryan» ırkını övmüştür[27]. Kısacası Nazi rejimine temel teşkil eden fikirler Avrupa'da doğmuş, Avrupa'da yayılmış ve ancak birtakım özgül nedenlerle Almanya'da iktidara gelmiştir.

Nazizmin ikinci özelliği, bu söylediklerimizin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır ve şöyle özetlenebilir : Irk temeline dayanan Batı uygarlığı bir yandan Yahudilerin, öte yandan da Bolşevizmin tehdidi altındadır ve bu tehlikelerin bertaraf edilmeleri gerekir. Nazizmin Yahudilere karşı tutumu ve bunun trajik sonuçları herkes tarafından biliniyor. Bu konuda bizim söyleyebileceğimiz yeni birşey yoktur. Buna karşılık Nazilerin, Bolşevik düşmanlığını ırkçı temellere dayandırması ve meşrulaştırması, üzerinde fazla durulmamış bir konudur. Aslında Sovyetler Birliği gerek enternasyonalist felsefesi, gerek sosyal sistemi itibariyle, Nazilerin dünya egemenliği özlemine büyük bir engel teşkil ediyordu. Fakat Naziler Rus halkını, komünist olmaktan önce, karışmış ve melezleşmiş bir ırk olmakla; daha açık bir ifadeyle Moğol, Tatar ve Türk kanı taşımakla suçlamışlardır. Öyle görünüyor ki, onlar için böyle bir mantık sistemi daha tutarlı ve daha ikna edici idi. Nazizmin bir numaralı teorisyeni A. Rosenberg, 1930'da yayımlanan temel eserinde, Bolşevizmi «Moğolların Kuzey kültürüne isyanı ve step özlemi» olarak tanımlıyor ve Lenin'i bir komünist lider olmaktan önce, bir «Tatar-Kalmuk» bozuntusu olmakla küçültüyordu[28]. Aynı fikirler, daha açık bir biçimde, Nazizmin başka önde gelen bir teorisyeni ve Hitler'in tarım bakanı R. Walter Darré tarafından işlendi. Walter Darré'ye göre, «Bolşevizm, doktrininin temeli itibariyle, Marksizmin Tatar fikirlerine uygulanması, başka bir deyişle göçebeliğin modern bir biçimidir. Amacına varmak için farklı araçlar kullanmakla beraber, Hunların, Macarların, Tatarların, Türklerin Germen Avrupasına ebedî hücumlarından hiçbir şekilde farklı değildir»[29]. Görüldüğü gibi, Nazi teorisyenleri, Sovyet Rusya'ya ikinci bir «Şark Meselesi» gibi yaklaşmışlar ve «ırk karışımı» kanalıyla da bunu birinci «Şark Meselesi»ne bağlamışlardır. Bununla beraber, Türkiye, yaklaşan savaş açısından sahip olduğu büyük stratejik önem dolayısıyla, sistematik bir kampanya konusu olmamış, hattâ bazı Alman türkologlar Turancılığı övmüş ve Türkiye'de işbirlikçi çevreler yaratmaya çalışmışlardır[30].

(27) G. Vacher de Lapouge, **L'Aryen. Son Rôle Social** (Paris, 1899).
(28) A. Rosenberg, **Der Mythus des 20. Jahrhunderts** (Munich, 1932; ilk baskı 1930), s. 128 ve 630.
(29) R. Walter Darré, **La Race, Nouvelle Noblesse du Sang et du Sol** (Paris, 1939; ilk baskı 1930), s. 70.
(30) Bu konuda bkz: Johannes Glasneck ve Inge Kircheisen, **Türker und Afghanistan - Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg** (Berlin, 1968). Alman Türkologu olarak özellikle G. Jaeschke suçlanmaktadır: s. 102. Bu kitabın Türkiye'yle ilgili bölümü dilimize çevrilerek **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**'na eklenmiştir (Ankara; Onur Yay., t.y.), Jaeschke hakkında bkz: s. 198.

Irkçılığın Nazi doktrini biçiminde Almanya'da iktidara gelmesi, dünyayı savaşa sürüklemesi ve işlediği cürümler, ırkçılık tarihinde yeni bir dönemin açılmasına yol açmıştır. O zamana kadar kendisine az çok «bilimsel» bir görüntü vermeye çalışan ırkçılık, bütün iğrençliği ile ortaya çıkmış ve tüm itibarını kaybetmiştir[31].

ÂLİMLER, İDEOLOGLAR VE TÜRKOLOGLAR

Daha önceki sayfalarda anlattıklarımın ortaya koyduğu gibi, ırk konusundaki araştırmalarda daima iki türlü kaygı bir arada bulunmuştur : Bilimsel kaygı ve ideolojik kaygı. Bilim adamları, doğa kanunlarını izleyerek, şu soruları sormuşlardır : İnsanlar biyolojik özelliklerine dayanılarak ırklara ayrılabilirler mi? Eğer ayrılabilirlerse hangi ırklar vardır? Irklar eşit midirler? Tarihte uygarlıklarla ırklar arasında bir ilişki kurulabilir mi? Bu sorulara araştırıcılar hiçbir zaman kesin cevap verememişler, daha ziyade varsayım niteliği taşıyan tezler geliştirmişlerdir. Buna karşılık, ideologlar, belli bir inancı, bilimsel bir kisve altında kabul ettirmeye ve yaymaya çalışmışlardır. Bu inanç şudur : Batı uygarlığının üstünlüğü, birtakım coğrafî koşulların ve tarihî rastlantıların sonucu değil, fakat tayin edici biyolojik özelliklerin sonucudur. Yani Batılılar ırk itibariyle üstün oldukları için, uygarlıkta da üstün olmuşlardır. Bu tez, edebiyat, şiir ve müzikle karışık bir halde geniş bir yayılma alanı bulmuş ve giderek Batılı olmayan insanların da —farkına varmadan— kafalarına yerleşmiştir.

Okuyucularım farketmişlerdir ki, bu yazı çerçevesinde, bizde pek bilinmeyen birçok yazar ve eser ismi zikretmiş bulunuyorum. Aslında bu konulardaki edebiyat, elbette burada aktardıklarımızdan kıyaslanamayacak kadar fazladır. Sadece en önemlilerini aktarmakla yetindim. Zamanlarında çok önemli isimler olan bu yazarların çoğu, bugün Avrupa'da bile tamamen unutulmuşlardır. Ne var ki, yazarların ve eserlerin unutulmasına rağmen, ırkçı önyargılar hâlâ yaşamasaydı ve bir çeşit kollektif bilinçaltı meydana getirmeseydi, birtakım kitapların kütüphane raflarından çıkarılması zahmete değmezdi. Oysa ırkla ilgili tartışmalar ve ırkçı tezler, XIX. yüzyıl düşüncesini ve ulusal hareketlerini derinden etkilemişler ve acı faşizm deneyine rağmen, bu etkiler günümüze kadar gelmiştir. Gerçekten, XIX. yüzyıl sonlarında ırklar ve uluslarla ilgili tartışmaların, antropoloji ve filoloji kanalıyla çok geniş bir alanı etkilediğini görüyoruz. Bu dönemde, örneğin H. Spencer'in ırkçı-evrimci felsefesi, Fransa'da

(31) Günümüzde sanayileşmiş ülkelere çalışmaya giden yabancı işçilerin yeni bir ırkçılık türüne hedef oldukları, Türkiye'de çok iyi bilinen bir gerçektir. Bunun dışında, teorik planda, Yeni Sağ'ın tezleri ve biyo-sosyoloji (!) taraftarlarının görüşleri de burada hatırlatılır.

H. Taine'in kişiliğinde tarih analizlerine temel teşkil ediyor; Gustave Le Bon'un sosyal - psikoloji analizleri tüm dillere çevriliyordu. Bu fikir ortamı Osmanlı devletini ve Türkleri «şarkiyatçılık» ve özellikle «Türkoloji» kanalıyla etkilemiştir.

Osmanlı devletinin son döneminde ulusal bilincin gelişmesi, başlangıçtan itibaren şarkiyatçılığın bir dalı olarak gelişen «Türkoloji»nin etkisi altında kalmıştır. Türkoloji ise, XVII. yüzyılda Cizvit papazlarının başlattığı Sinoloji (Çin araştırmaları) disiplinine bağımlı olarak gelişmiştir. Gerçekten Çin uygarlığı ile ilgili bilgilerin artışı ve Çin kaynaklarının tanınması, Orta Asya Türkleri ve bunların tarihi ile ilgili birçok bilginin ortaya çıkmasına yol açmıştı. İşte, kendisi de sinolog olan ve bu konudaki bilgileri değerlendiren Deguignes, XVIII. yüzyıl ortalarında eski Türklerle ilgili ilk eseri yazmıştır.

Deguignes eserinde Hiong-nou'lardan başlayarak, daha sonra birçok eserde —yer yer düzeltilerek— tekrarlanan bilgileri vermiştir. Deguignes, «zalim ve acımasız»[32] olarak nitelediği Türklerin, hangi isimler altında anıldıklarını ve gelişmelerini anlatmış ve Ergenekon destanının Çin kaynaklarına dayanan ilk versiyonunu vermiştir[33]. Deguignes'in eseri, Osmanlıların dikkatini yüz yıldan fazla bir süre sonra çekecektir.

1822'de «Asya Derneği»ni *(Société Asiatique)* kuran ve 1828' de *Journal Asiatique*'i çıkararak şarkiyatçı çalışmalara hız kazandıran iki âlim, J. Klaproth ve A. Rémusat, Türkoloji bakımından ayrı bir önem taşıyorlardı. Bu yazarlar, çağdaş antropologların Türkleri kafkas ırkından sayan tasniflerini kabul etmemekle beraber, onları Moğollardan ve Tatarlardan da ayırıyorlardı. Klaproth bu açıdan Ebülgazi Bahadır Han'ın «Şecere-î Türk»ünde dahi, Türklerin «beyaz tatarlar» adı altında ayrı ele alındığına dikkati çekmiştir[34]. A. Rémusat da Rus yazarların Türkleri yanlış olarak Tatar saydığını ileri sürmüş ve fizyolojik kriterlerle tamamlanması gereken dil tasnifleri ileri sürmüştür[35]. Türklerin kökeni ve Moğol - Tatar kavimleriyle ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğunda da ilgi yaratan birtakım başka eserlerde tekrar ele alınmıştır[36]. Fakat bu konuda en popüler olan ve Osmanlı devletinde Türkçülüğün doğuşunu en çok etkileyen eser, Leon Cahun'un 1896'da yayınlanan eseri olmuştur.

(32) Deguignes, **Mémoire Historique sur l'Origine des Huns et des Turks** (Paris, tarihsiz), s. 4.

(33) Deguignes, **Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des Autres Tartares Occidentaux** (Paris), Cilt: I. s. 371 - 372.

(34) J. Klaproth, **Mémoirs Relatifs à l'Asie** (Paris, 1826 - 1828), cilt: I. s. 475.

(35) A. Rémusat, **Recherche sur les langues Tartares** (Paris, 1820), s. XXXVI.

(36) A. Lumley Davids, **Grammaire Turke** (Paris, 1836). Stanislas Julien, «Les Tou-Kioue (Turcs)», **Journal Asiatique**, (1864) No: 4.

Leon Cahun gerçek anlamıyla bir Türkolog değildi. Fransız kaynakları da kendisini «edebiyatçı» olarak tanımlamaktadır[37]. Eserinin etkisinin büyüklüğünde, herhalde orijinalliğinden çok, üslûbu ve yayınlanma zamanı rol oynamıştır. Gerçekten XIX. yüzyıl sonlarında Türkçülüğün, kültürel plandan politik bir hareket haline dönüşmesi için ortamın hazır olduğu görülüyor. Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Türkçülük tarihini anlatırken, Leon Cahun'ün eseri hakkında şunları yazmaktadır : «1896' da İstanbul'a geldiğim zaman, ilk aldığım kitap, Leon Cahun'un tarihi olmuştu. Bu kitap adeta pan-türkizm mefkûresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir»[38]. Avrupa'daki Osmanlı muhalefeti ile uzun temasları olan ve onları etkilemeye çalışan L. Cahun'un siyasal bir misyonu var mıydı? Bu dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Elimizde bu konuyla ilgili somut bilgiler bulunmuyor. Fakat sadece eserinin incelenmesi ve Türkçülüğün doğuşundaki etkisinin ortaya konulması dahi, herhalde bir miktar düşündürücü ve aydınlatıcı olacaktır.

Leon Cahun'un eseri sadece eski Türkler hakkında bilgi veren bir eser değildir. Yazar, aynı zamanda değerlendirmeler yapmakta, hükümler vermekte ve adeta yön göstermektedir. Cahun, Türkleri İslâm öncesi ve İslâm sonrası olmak üzere iki dönemde incelemekte ve Türklerle ilgili olarak pek de olumlu şeyler düşünmemektedir. Yazara göre Türkler ve Moğollar, bir uygarlık yaratmaktan ziyade, Çin ve İran uygarlıkları arasında aracılık yapmışlar ve amaçları bunlardan hemen yararlanmak olduğu için, bu uygarlıkları bile tam olarak benimseyememişlerdir[39]. Biyolojik anlamda ırkçılığın saçmalığına değinen yazar, yine de yer yer bir «Türk karakteri» çizmekten kendini alamamıştır. Buna göre Türkler, kafa değil gönül insanlarıdır. «Türkler, anlayış bakımından, insanlar içinde sonuncudur... İnanmaktan daha fazlasını istemezler ve anlamaya hiç çalışmazlar»[40]. Yazar Türklerin bu manevi özellikleri dışıda, fizik özellikleri ile ilgili olarak da bazı olumsuz bilgiler verdikten sonra, şunları yazmaktadır : «Hunlar, Türkler, Moğollar, ince ve uzun Avrupalılara korkunç ve şekilsiz cüceler gibi görünüyorlardı»[41]. Bu satırların yazarının, Türkçülüğün kuruluşunda ilk plânda adı geçen bir şahsiyet oluşu bugün şaşırtıcı görülebilir. Fakat unutmayalım ki, ulusçuluğun yeni doğduğu bir dönemde, bu gibi âdeta kendine karşı ırkçı fikirler Osmanlılar arasında bile yaygındı. Ziya Gökalp, «Türklüğün Başına Gelenler»i anlatırken, bu konuda

(37) Bkz: **Dictionnaire de Biographie Française** (Paris, 1956), cilt: 7. Buna karşılık L. Cahun, **The Jewish Encyclopedia**'da «Fransız şarkiyatçısı» diye tanıtılıyor.

(38) Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları** (Ankara, 1339), s. 12.

(39) L. Cahun, **Introduction à l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols, des Origines à 1405** (Paris, 1896), s. VII.

(40) Aynı eser, s. 72.

(41) Aynı eser, s. 38.

çeşitli örnekler verir[42]. Bu yüzden İstanbul'lu Türkçüler, Cahun' un eserinin daha çok «olumlu» yönleri üzerinde durmuşlardır. Bu «olumlu» yönler nelerdir?

L. Cahun, anlama kapasitesi ve uygarlık yeteneği bakımından Türkleri küçük görmekle beraber, onların «savaşçı ruhlarını», «cesaret, itaat, doğruluk, aklıselim» gibi erdemlerini övmüş ve «dürüst idareciler, kararlı yöneticiler oldular»[43] diye ilave etmiştir. Yazara göre, «... Ordu, gerçek Türk için, şahıs haline gelmiş ulustur»[44]. Ancak Türklerin İslâmm etkisi altına girmesi, yazara göre, ulusal dehaları açısından olumlu sonuçlar vermemiştir. Müslümanlıkla beraber «Türk, farkına bile varmadan, Müslümanlaşmış Asya'nın, Hıristiyan Avrupa'ya karşı temsilcisi oldu. Herkesten yürekli, herkesten inatçı, ırklarından gurur duyan bu insanlar, arzu ve enerjilerini, yabancıların hizmetinde, tesadüflere ve maceralara bağlı bir şekilde harcadılar»[45]. L. Cahun, şu önemli gözlemi de ilâve ediyor : «Araplar silahla Türklerin hakkından gelemediler. Çok iyi bildikleri bir yönteme, iftiraya başvurdular»[46]. L. Cahun'un fikirlerinin önemi ve Türkçülere mesajı burada yatmaktadır. Yazara göre, Müslümanlık gerçek Türk dehasına ters düşmüştü. Selçuklulardan itibaren Türkler bozulmaya başlamıştır. Türkler, özellikle İran devlet gelenekleri etkisine kapılmış ve «İslâm bu yarı-Çinlilerden [Türkler kastediliyor - T.T.] çok katı İranlılar oluşturmuştur»[47]. Yazar, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sinde ifadesini bulan bozuluş sürecini, iki önemli madde halinde, açıklamaktadır: Dinin (hayatta) çok yer kaplaması ve kadınların, eski Türklerde olan yüce yerini kaybetmesi[48]. Bu konuda *Siyasetname*'nin karşıtı olarak *Kutadgu Bilig*'i ele almakta ve gerçek Türk ruhunun örneklerini oradan vermektedir.

L. Cahun bu fikri çok sistemli bir biçimde geliştirmemiştir. Ancak mesajı son derece açıktır ve Türkçülere «gerçek Türk ruhu»nun İslâm'ın dışında, Orta Asya'da olduğunu söylemektedir.

Osmanlı devletinin son döneminde, Türkçüleri etkileyen başka bir şarkiyatçı da, Yahudi asıllı bir Macar olan ve Osmanlı devletinde uzun yıllar geçiren A. Vambéry'dir. Vambéry de, L. Cahun gibi, Orta Asya Türklerine büyük bir ilgi duymuş, Ruslara karşı İngiliz çıkarlarını savunmuş ve bu amaçla, sahte bir derviş kıyafetiyle Orta Asya'ya seyahatler yapmış ve Türklerle

(42) Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak** (İstanbul, 1976), s. 46.

(43) L. Cahun, a.g.e., Giriş bölümü. s. IX.

(44) Aynı eser, s. 181.

(45) Aynı eser, s. 120.

(46) Aynı eser, s. 137.

(47) Aynı eser, s. 179.

(48) Aynı eser, s. 182.

ilgili bir sürü bilgi toplamıştır[49]. Türkçe ile Macarcanın ilişkisine ilk defa dikkati çeken bu yazar, Yahudi davasını da desteklemiş ve Siyonizmin kurucusu Theodore Herzl'i 1901'de Abdülhamid'le görüştürmüştür[50]. Bu karmaşık şahsiyetin Osmanlı devletindeki rolünü ortaya koyacak bir monografi de, yakın tarihimiz için çok aydınlatıcı olmalıdır.

Türkologların Türkleri nasıl inceledikleri, ne gibi sorular sordukları veya değerlendirmeler yaptıkları konusundaki bu özeti, son bir noktayı belirterek tamamlamak istiyorum.

XIX. yüzyılda, Türklerin Çin kaynaklarından çıkarılan kökenleriyle ilgili bilgiler egemen görüş haline gelene kadar, Osmanlı tarihini yazan şarkiyatçılar, daha ziyade Osmanlı, İran, Arap ve Grek kaynaklarına eğiliyorlardı. XVIII. yüzyılda, Batı' da çok ilgi uyandıran Dimitri Kantemir'in eserinde de bunu görüyoruz[51]. Kantemir'in eserini beğenmeyen Hammer de, meşhur eserinde aynı yolu izlemiştir. Buna karşılık, Hammer'den sonra Osmanlı tarihini yazan W. Zinkeisen'in bu konularda Çin kaynaklarını aktaran Türkologlara dayandığını görüyoruz : Klaproth, Rémusat ve Deguignes gibi[52]... Bu yaklaşım, giderek Türk tarihçilerinin de benimsediği egemen görüş haline gelmiştir.

OSMANLI, TÜRK VE TÜRKÇÜ

Osmanlı dünya görüşünde «ırk» ve «ulus» kavramları yoktu. Emevîler devrinde Araplarda olduğu gibi, Arap kökenli olmayan Müslümanları «Mevali» sıfatı ile küçülten bir ayrım, Osmanlılara yabancı idi[53]. Şer'î ilimlerden ve yardımcı disiplinlerden oluşan kapalı bir manevî dünya, Osmanlı düzeninde XIX. yüzyıl ikinci yarısına kadar egemen olmuştur. Osmanlılarda tarih anlayışı, silsilenameler şeklinde hikâye edilen kutsal bir tarihti. Bu anlayış içinde şecerelerini Hazreti Nuh'un oğlu Yasef'e kadar götürüyorlardı[54]. Modern çağların ırk ve ulus tartışmaları içinde Hazreti Nuh'un üç oğlu, ayrı üç ırkın ataları haline gel diler. Ham (ve hamîler) siyahları; Sam (ve samîler) semitleri; Yafes ise beyazları temsil eder oldular. Böylece Osmanlılar, âdeta farkına varmadan, kendilerini Batılılarla birleştirmişlerdir. Osmanlılarda Kutsal Tarihi, vakanüvisler, çağlarının somut kro-

(49) A. Vambéry, kendi hayatını **A. Vambéry, his Life and Adventures** (Londra, 1884)'da anlatmıştır. Orta Asya Türkleri ve Osmanlı devleti ile ilgili birçok kitabı vardır.

(50) Bkz: **Encyclopedia Judaica**, Vambéry maddesi (Jerusalem, 1971).

(51) Demetrius Cantemir, **Histoire de l'Empire Ottoman** (Paris, 1743).

(52) J. W. Zinkeisen, **Geshichte des Osmanischen Reiches in Europa** (Hamburg, 1840), cilt: 1, s. 17.

(53) Bernard Lewis, **The Arabs in History** (Londra, 1950), s. 71.

(54) Hayrullah Efendi, **Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**'sinin girişinde, Osmanlı tarihlerini bu açıdan incelemekte, çeşitli görüşleri ortaya koymaktadır. Bkz: Cilt : 1 (İstanbul, 1217 = 1854).

nikleri ile devam ettiriyorlardı. Bu anlatım içinde «Türk» sıfatı, daha çok köylüler ve Türkmen aşiretleri için kullanılan ve çoğu kez yanma «kaba», «cahil» gibi küçültücü sözcükler ilave edilen bir sıfattı. Hıristiyan ve Yahudi toplulukları için kullanılan «millet» kelimesi ise, modern ulus anlamına değil, dinî cemaat anlamına geliyordu.

Osmanlılarda «kimlik sorunu»nun ortaya çıkışı, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı düzeninin varlığını devam ettirebilmekte karşılaştığı ciddî sorunlarla ilgilidir. Osmanlıların savaşlarda yenilmeye ve bağımsızlıklarını kaybetmeye başladıkları dönemde, bünyelerindeki «millet»ler de, Batı'daki ulusal hareketlerin etkisiyle kıpırdamaya başlamışlardı. Osmanlı bütünlüğü açısından tehlikeli olan bu hareketleri, Osmanlılar kısmen baskı ile, kısmen de bazı «reform»larla önlemeye çalışmışlardır. Bununla beraber, aynı zamanda, Osmanlılarm etnik kökeni ile ilgili bir düşünce süreci de başlamıştır. Biraz önce değindiğim bölücü niteliği dolayıcıyla, uzun süre siyasal akım haline gelemeyen bu eğilim, «Türklerin aslı», «Türklerin tarihi», «Türklerin dili» gibi sorunlar etrafında yoğunlaşmıştır. Gerçekten yüzyıllık bir süreden beri «Türklerin tarihi»ni yazmaya çalışıyoruz ve «Türklerin aslı»nı araştırıyoruz. Aslında sorunun bu biçimde konulmuş olması, kendi irademiz ve seçeneklerimiz dışında belli cevapları da beraberinde getirmiştir. Çünkü bu yaklaşım biçimi, daha önce sorulması gereken temel bir soruyu hasıraltı etmiştir O da XIX. yüzyılda kendini «Osmanlı» ve «Müslüman» olarak tanımlayan bir topluluğun, ne gibi somut koşullarda ve ideolojik ortamda Türk olmayı seçtiği ve Türkleşmeyi benimsediğidir. Eğer felsefî bir terim kullanmak gerekirse, Türklüğün fenomenolojisidir : Türklüğe temel teşkil eden somut toplum tabanıyla, Türk olma bilinci arasındaki ilişkinin, özgül koşulların da değerlendirilmesi yapılarak, ortaya konulmasıdır. Bu yapılmadığı sürece, «Türklerin tarihi» sadece etnik açıdan yazılmaya mahkûmdur ve bu tarihe verilecek «değerler» de yarattığımız değerler değil, Batı ideolojisinin ona atfettiği değerler olacaktır.

Osmanlılar, «kimlik sorunu» üzerinde düşünmeye başladıkları zaman, kültürlerinde bu konuda kendilerine yardımcı olabilecek düşünce araçları yoktu. Oysa Batı, kütüphane ve katalog larıyla, bilimsel dernek ve kurumlarıyla, uzmanlaşmış yayınlarıyla bütün dünyaya egemen olacak bir düşünce arsenali yaratmıştı. Sosyo-ekonomik azgelişmişlikle birarada giden kültürel bir azgelişmişlik içinde bulunan Osmanlı aydınları, bu kültür kıtasında düşünmeye başladılar. Eğer sabırlı bir çalışma ile Batı kültürünü özümleyebilseler ve buna kritik bir biçimde bakabilselerdi, sorun çok daha ileri bir çözüme kavuşabilirdi. Oysa, bunun önkoşulları yoktu. Osmanlı aydınları devletten bağımsız değildiler ve hepsinin de ortak amacı «devleti kurtarmak» idi. Bu yüzden Batı düşüncesine selektif bir biçimde ve savunma içgüdüsüyle baktılar.

Osmanlı devletinde Türkçü hareketi başlatanlar kısmen Batı'daki antropoloji ve filoloji çalışmalarından yararlandılar; fa-

kat daha ziyade Türkoloji araştırmalarına dayandılar. Daha 1869'da, Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Yeni Türkler* başlıklı eserinde, filolojik verilere dayanarak, Türklerin «Turo - Aryan«(!) bir ırk olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu[55]. M. Celâleddin Paşa'nın bu konularda sağlam bir formasyonu yoktu ve tezi ikna edici değildi. Yusuf Akçura, eserin, «şöyle böyle Avrupa metotları kullanılarak... Avrupa kaynaklarından alınıp..»[56] yazılmasını, yine de övgüye değer bulmuştur.

Celâleddin Paşa'nın yaklaşımı, Türk aydınları arasında fazla taraftar bulmadı. Son dönem Osmanlı tarihçilerinde aryan-turan sentezi konusunda bir çaba göremiyoruz. Mizancı Murat efendi dahi, eserinde «Türk cinsi, Hint - Avrupa eczasından biridir»[57] diye yazdığı halde, Türkleri Moğollarla birlikte ele alıyordu. Gerçekten Türkçülüğün doğuşuna daha ziyade Türkologlar egemen oldular.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda, Türkçülüğün ilk döneminde Deguignes'in önemini belirtir ve bu akımın kurucularından Süleyman Paşa için şunları yazar : «... Memleketimizde ilk defa olarak Çin menbalarına istinaden Türk tarihi yazan Süleyman Paşa, bu eserde bilhassa Deguignes'i mehaz eylemiştir»[58]. Ancak Türkçülüğü asıl etkileyen eser, yüzyılın sonuna doğru yayınlanan L. Cahun'un eseridir. Eser hemen Necib Asım tarafından Türkçeye çevrilmiş ve hakkında Osmanlı basınında övgüler çıkmaya başlamıştır. Cahun'un eseri hakkında daha önce bilgi verdim. Türkler hakkında epeyce ağır yargılar veren[59] ve ciddî bir Türkolog tarafından «roman gibi»[60] diye nitelenen bu eserin başarı sırrı neresidir? Buna cevabı, Türkçü hareketin tümüyle değerlendirilmesi içinde arayalım.

Osmanlı son döneminde, ulusal bir bilinç yaratma konusundaki fikir çabalarına bakarsak, bunların Batı'da aynı konulardaki kültürel ürünlere göre hazin bir fakirlik içinde olduklarını görürüz. Osmanlı aydınları bu dönemde Batı kültürünün üstünlüğünü kabul etmelerine ve Batı dillerini bilmelerine rağmen, bu kültüre üniversalist bir biçimde yaklaşamamışlar, savunma kompleksi ile hareket etmişler ve farkına varmadan Batının en kötü ideolojisinin etki alanına düşmüşlerdir. Cahun'da temel ilkeleri bulunan bu Türkçülük, siyasal program halini alarak Al-

(55) M. Djelaleddin, **Les Turcs: Anciens et Modernes** (İstanbul, 1869).
(56) Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihî Gelişimi** (İstanbul 1978; ilk baskı 1928), s. 53.
(57) Mehmet Murad Efendi, **Tarihî Osmani** (İstanbul, 1325), s. 7.
(58) Ziya Gökalp, a.g.e., s. 7.
(59) Türkiye'de milliyetçiliğin doğuşu konusunda ciddî bir eser veren David Kushner, Cahun'un eseri Türkler için «yeni ve olumlu ışık getirdi» diyor. Takdiri okuyucuya bırakıyoruz. **The Rise of Turkish Nationalism** (Londra, 1977), s. 30.
(60) Jean Deny, «Ziya Gökalp», **Revue du Monde Musulman**, Cilt : 61, (1925).

man pan-germen hareketinin bir aracı olmuş; Parvus gibi Alman militarizminin ajanları Türkçülere yol göstermişler[61]. Osmanlı ordusu Alman komutanlara teslim edilmiştir. Bunun dışında, Osmanlı son döneminde aldığı biçimiyle Türkçülük, Türk tarihine de yanlış bir yaklaşım getirmiştir. Türklerin tarihte ulaştıkları en uygar seviye, beğenelim veya beğenmeyelim, XV. - XVIII. yüzyılları arası Osmanlı devleti olduğu halde, gözler eski Türk tarihine çevrilmiş ve saf bir Türk uygarlığı aranmaya başlanmıştır. Bir kısım Batı ideologlarının cevabı bile gerektiremeyecek ırkçı yargıları ciddiye alınmış ve bunların çürütülmesi için kalemler seferber olmuştur. Osmanlı yıkılış döneminin yarattığı siyasal sorunlar içinde, aynı yaklaşım, İslâma ve Araba karşı kuşku, güvensizlik ve hattâ düşmanlık yaratmış ve böylece hem kendi tarihimizle hem de yaşadığımız bölgeyle bağlantıyı koparan bir süreç başlamıştır.

Burada şu soru sorulabilir : Her ülkede böyle «romantik» bir dönem olmamış mıdır? Bu yaklaşım tarihî evrimin zorunlu bir aşaması değil midir? Ayrıca tarihî kökenlerimizle ilgili bilgilerimizi artırarak yararlı olmamış mıdır?

Cevaplara sonuncu sorudan başlayalım. Türkçü hareket, eski Türklerle ilgili bilgileri Çin kaynakları ile takviye etmişse de, o döneme çok büyük bir ışık tutmamıştır. Bu husus eski Türk toplumlarının niteliklerinden doğan bir güçlükten kaynaklanıyor. Kendi tarihlerini yazmayan, uygarlıklarının bol miktarda nesnel ürünlerini geriye bırakmayan ulusların tarihini, başka ulusların tarihine dayanarak yazmak güçtür. Bu yüzden Orta Asya tarihimiz, efsaneler ve destanlarla karışık bir biçimde bilinmeye devam etmiştir. Ziya Gökalp, meşhur Turan şiirinde, «İlim için müphem kalan Oğuz Hanı, kalbim tanır tamamiyle»[62] diyordu. Oysa birçok tarihçi, efsaneleri bilimsel gerçeklermiş gibi aktarmışlardır.

Romantizmin zorunlu bir dönem olduğuna gelince, burada şu gerçeği gözden uzak tutmamak gerekir : Batı romantizminin aksine, Türk ulusçuluğunun romantik safhası, yerli bir kültür ürünü olmamıştır. Batının, uluslararası buhran koşullarında, politik amaçlarla Osmanlı aydınlarına şırınga ettiği bir programdır. Bu politik programı ve bunun iletiliş mekanizmasını, bugün bile bütün yönleriyle ortaya çıkarmış değiliz. Fakat biliyoruz ki, «yönetici ulus», «asker ulus» diye Türkleri övenler (!) ve onlara Orta Asya'yı gösterenler, aynı zamanda Türkleri «anlayışı kıt», «uygarlığa yeteneksiz» olarak görüyorlardı. Bizim romantiklerimiz, bunların fikirlerini —ve tabii sansür ederek— almışlar ve «asker ulus»la övünmüşlerdir[63].

(61) Paul Dumont, «Un Economiste Social-Démocrate au Service de la Jeune-Turquie», **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, (Paris, 1980), s. 75-86.

(62) Ziya Gökalp, **Kızıl Elma** (Ankara, 1976), s. 5.

(63) Dünya kamuoyunda «asker ulus» diye bilinen başka bir ulus, hep örnek almaya çalıştığımız Japonlardır. İkinci Dünya Savaşın-

Bu konuda, tarihî fırsatı kaçırılmış olan, fakat yine de güncelliğini koruyan doğru yaklaşımı saptamak için, Batıya bakmak gerekir.

Modern ırkçılığı yaratan Avrupa, antropoloji, filoloji, arkeoloji gibi yine kendi kültür ürünü olan disiplinlerle kendi tarihini incelemiştir. Irkla ilgili araştırmalar, Avrupa uygarlığına bir ırk temeli sağlayamamış, Batılı ulusların son derece karışmış bir etnik tabana sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Irkçılık herşeye rağmen devam etmişse de, egemen görüş olamamış ve ciddî bir şekilde eleştirilmemiştir[64]. Bunun istisnasını teşkil eden Nazi Almanya'sında, ırkçı fikirler, manevi güçlerinden değil, özgül siyasal ve ekonomik koşullardan kaynaklanan bir zafer kazanmışlardır. Irkla ilgili çalışmalar yapan birçok antropolog ve filozof, Avrupa uluslarını nasıl bir etnik sentez ürünü olarak görüyorsa, Türkleri de öyle görmüşlerdir. Irk temeli bulamayan Batı, kendi uygarlığını «kültür» temelinde savunmaya başlamış ve diğer uygarlıklarla farkını orada görmüştür. Gerçekten XVIII. yüzyılda, bir yandan ırkçılık icad edilirken, öte yandan da «halk egemenliği», «kuvvetler ayrımı» ve «fikir özgürlüğü» gibi ilkeler geliştiriliyordu. Batı, egemen düşünce olarak Doğu'yu, düşük bir ırka mensup olduğu için değil, halk egemenliğine dayanmadığı, özgür olmadığı, kısaca «despotik» olduğu için eleştirmiştir. Elbette bu düşünce her zaman objektif ve dürüst bir şekilde ifade edilmemiştir. Fakat, Batı'nın resmî felsefesi bu olmuştur. İşte Osmanlı aydınları, kendilerine bu felsefeyi muhatap alarak, Osmanlı toplumunu *demokrasi* ve *özgürlük* açısından eleştirecekle-rine, ırkçıları muhatap almışlar ve tarihte Türklerin, her türlü etkinin dışında, birçok uygarlıklar kurduklarını kanıtlamaya çalışmışlardır. Bunun çeşitli nedenleri vardır ve bu makalenin konusuna girmeyen birtakım sosyo-ekonomik etkenlerle, Osmanlı aydını devletten bağımsız hareket edememiş, Kapı-Kulu olmuş ve muhalefeti de hemen daima yönetici zümre içinde «hizip muhalefeti» olmuştur.

KEMALİZM VE YENİ ARAYIŞLAR

Osmanlı devletinin çöküşü ve Türk ulusunun bağımsızlık kavgasına girişi, ulusal bilinç ve kimlik sorunu konusunda yepyeni koşullar yarattı. Yeni imparatorluk hayalleri ile birlikte, «yönetici ulus» saplantıları da savrulup gitmiş ve onların yerini

dan sonra Japonlar, ulusal kimlikleri ile ilgili 577 eser yazmışlardır. Bunları inceleyen bir Fransız yazarı, hepsinde şu ortak noktayı bulmuştur: Yazarların hepsi, Japonların, yumuşak, barışçı, anti-militarist bir ulus olduğu tezinde birleşmektedirler. Bkz: J. Pigeot, «L'Identité Japonaise», **Le Débat** (Ocak 1983), No: 23.

(64) Bu yüzyılın başlarında, Fransız yazarı Jean Finot, çağdaş Fransızın, «ilk akla gelenler» diye saydığı 50'den fazla etnik unsurdan oluştuğunu yazıyordu. Bkz: **Le Préjugé des Races** (Paris, 1905). Ayrıca bkz: A. Firmin, **De l'Egalité des Races** (Paris, 1885).

«mazlum ulus» bilinci almıştı. Gerçekten Millî Kurtuluş Savaşı önderinin, Türk ulusunu dünya kamuoyuna «mazlum ulus» olarak takdimi ve bu sıfatla haklarının savunulacağının ilanı, gerçek bir zihniyet değişikliğine yol açacak bir kültür devrimi yaratabilirdi. Bunun için de, bu fikrin tutarlı bir tarihî ve toplumsal analiz içine oturtulması ve savunulması gerekti. Nitekim ulusal kurtuluş savaşı yıllarında Atatürk bu analizin temellerini geliştiriyordu.

Türk ulusunu «mazlum ulus» olarak ortaya koyunca, ona zulmedenleri de ortaya çıkarmak gerekti. Atatürk bunları, birbiriyle ittifak halinde iç ve dış güçler olmak üzere iki başlık altında görüyordu. Dış güçler, ulusal bağımsızlık savaşını boğmak ve Türkiye'yi yoketmek isteyen emperyalizmdi. Bu konu son derece açıktı ve herkesin gözlerinin önünde serili olan bir durumun ifadesiydi. Buna karşılık iç güçler hangileriydi? Atatürk bu konudaki görüşlerini, Türk tarih anlayışında bir devrim ifade edecek biçimde, İzmir İktisat Kongresini açış konuşmasında dile getirdi. Bu konuşmasında Atatürk, Osmanlı devletinin çöküş nedenlerini açıkladıktan sonra şunları söylüyordu : «Milletin düçar olduğu bu hazin hal ve sefaletin esbabını arayacak olursak doğrudan doğruya Devlet mefhumunda buluruz»[65]. Demek ki, iç zulmedici kuvvet de bizzat Osmanlı devleti idi. Atatürk aynı konuşmada, Osmanlı devletinin bağımsızlık sürecini nasıl kaybettiğini anlatmıştır : «Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti. Devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka birşey yapmamıştır»[66]. Bunun sonucu olarak da bağımsızlığını kaybetmiştir. «Bir Devlet ki, kendi tebasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir Devlet ki, gümrükleri için rüsum muamelesi vesaire hakkından menedilir; bir Devlet ki, ecnebiler üzerinde kaza hakkını tatbikten mahrumdur. O Devlet'e müstakil denemez»[67]. Bu fikirler, kurulmakta olan yeni devletin ancak «tam istiklâl» ilkesine dayanacağını ifade etmektedir.

Atatürk'ün Osmanlı devletine yönelttiği eleştiriler Tanzimat dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Osmanlı devletinin zulmedici niteliği, «haşmet» devri için de geçerlidir. Başka bir konuşmasında Atatürk, sultanların, ihtirasları uğruna halkı nasıl peşlerinden diyar diyar sürüklediklerini anlatarak şunları söyler : «Osmanlı tarihinde bütün gayretler, bütün mesâi, milletin arzusu, emelleri ve hakiki ihtiyaçları noktai nazarından değil, belki şunun bunun hususi emellerini, ihtiraslarını tatmin noktai nazarından vukubulmuştur»[68]. Osmanlı tarihi ise, halk açısından, gerçekçi bir biçimde yazılacağına, sultanlar ve yönetici zümreler açısından yazılmıştır: «Osmanlı tarihi, baştan nihayetine kadar

(65) Derleyen: A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir** (Ankara, 1968), s. 247.
(66) Aynı eser, s. 253.
(67) Aynı eser, s. 248.
(68) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, cilt: II (Ankara, 1954), s. 100

hakanların, şahısların, en nihayet zümrelerin hal ve hareketini kaydeden bir destandan başka birşey değildir»[69]. Günümüzde Osmanlı tarihçiliğinin, hâlâ büyük ölçüde Osmanlı kaynaklarını deşifre etmek ve aktarmak olduğu düşünülürse, bu görüşlerin çağının ne kadar ilerisinde bulunduğu inkâr edilebilir mi?

Bu görüşleri bugün Kemalizmin ifadesi olarak ifade edebilir miyiz? Bunu iddia etmek zordur. Bu görüşler Kemalizmin ilk aşamasının, Ulusal Kurtuluş Savaşının felsefesidir. Ulusun bir yandan emperyalizmle, öte yandan da onun yerli ortaklarıyla, yani Osmanlı devletiyle hayat kavgası verdiği bir sırada, başka türlü bir lisan zaten kullanılamazdı. Ne var ki, Cumhuriyetin ilânından sonra bu görüşler giderek unutulmuş ve artık ne emperyalizmden, ne «mazlum ulus»tan, ne de devlet aygıtının toplumsal içeriğinden ve işlevinden söz edilir olmuştur. Kemalizmin radikalizme giden «içtihat kapısı» kapanmıştır. 1930'larda *Kadro*'cular, 1960'larda *Yön*'cüler, bu kapıyı —boşuna— zorlayacaklardır.

Cumhuriyet dönemine geçilirken Atatürk, «Yeni Türkiye'nin eski Türkiye ile hiçbir alâkası yoktur. Osmanlı Hükümeti tarihe geçmiştir. Şimdi yeni bir Türkiye doğmuştur»[70] diyordu. Bununla beraber, yeni yönetici kadrolar, ulusçuluk konusunda geniş ölçüde savaş öncesi yıllarının etkisi altındaydılar. Bu dönem fikir hayatına damgasını vuran Ziya Gökalp, Cumhuriyetle birlikte —büyük bir uyum kabiliyeti göstererek— Turancı hayallerini terketmiş ve «(Türkçülük fikrine) resmiyet veren ve onu fiilen tatbik eden ancak Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleridir»[71] diyerek Türkçülüğün programını yazmaya başlamıştır Türkçülüğün tarihçisi Fuad Köprülü ise, Batılı şarkiyatçıları imrendirecek formasyonunu polemiksel bir biçimde kullanıyor ve Ortaçağ uygarlığına özbeöz Türk katkılarını saptamaya çalışıyordu. Kısacası Cumhuriyetin ilk yıllarında, İttihatçı Türkçülüğü hâlâ etkindi. Ergenekon destanları söyleniyor; bozkurt resmi taşıyan pullar, banknotlar basılıyordu. 1930'da 257 şubesi olan Türk Ocakları ise, savaş öncesi ideoloji ile savaş sonrası ideoloji arasında bir halka teşkil ediyordu. Bununla beraber 1920'lerin sonunda, tarihî kökenimiz ve ulusal kimliğimiz konusunda yeni bir görüşün ilk ifadelerine rastlıyoruz. Gerçekten 1929'da Budapeşte'de bir konferans veren Reşid Safvet (Atabinen) Bey, Atatürk'le Türkçülüğün «tam bilinç aşamasına» ulaştığını ve Anadolu Türkleri için somut bir program halini aldığını söylüyordu. Konferansçı, «artık bilimin kabul ettiği gibi» Çin'de, Mısır'da, Mezopotamya'da vb. kurulan en eski uygarlıkların temellerini Türklerin attığını ileri sürüyor ve bu ulusun «bazı dejenere hanedanların» mirasına layık olmadığını ilave ediyordu[72].

(69) Aynı eser, s. 104.
(70) Aynı eser, Cilt : III, s. 50.
(71) Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları** (1955 baskısı) s. 59.
(72) Konferans Fransızca yayımlanmıştır. Bkz: Reşid Savfet, **Les Turks Odjaghis** (Ankara, 1930).

Gerçekten bu fikirlerde, tarihteki yerimiz ve ulusal kimliğimiz ile ilgili yeni bir görüşün ifadesini buluyoruz. Bu görüş, Türk Ocaklarından, Türk Tarih Kurumuna geçiş şeklinde örgütleniyor[73] ve 1937'de toplanan İkinci Türk Tarih Kongresinde bütün açıklığı ile ifade ediliyordu. Prof. Âfet İnan, en özlü bir biçimde, bu tezi şöyle ifade etmiştir : «Dünyadaki yüksek kültürün ilk beşiği Orta Asya'daki Türk ana yurtları ve o kültürü kuranlar ve bütün dünyaya yayanlar da Türklerdir»[74]. Dilde de «Güneş - Dil Teorisi» ile tamamlanan bu görüş ne gibi delillere dayanıyordu?

Türk Tarih Tezi'ne yol açan varsayımlar, daha önce özetlemiş olduğum, ırk ve dille ilgili Batılı çalışmaların ürünü olarak ileri sürüldü. Fakat bu çalışmalardan özellikle Eugène Pittard'ınki en etkili oldu[75]. 1924'te yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetine Türklerin etnik kökenleriyle uğraşmalarını öneren İsviçreli antropolog, 1931'de, Türk Tarih Kurumu'nun «Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti» adıyla kurulduğu yılda, «Türkiye'nin Yeni Görünümü» isimli yeni bir kitap yayınlıyordu. 1937'de toplanan İkinci Türk Tarih Kongresine ise fahrî başkan olarak katılıyordu.

E. Pittard, bu Kongreye sunduğu raporda, eski bir tezi canlandırarak, neolitik devrimi yapan en eski bir ırkla Anadolu halkı arasında bir ilişki kuruyor ve Anadolu'yu tüm uygarlıkların kökeni olan «kutsal bir toprak»[76] ilân ediyordu. Ancak, Pittard'ın tüm çalışmaları değerlendirilirse, aslında Türk Tarih Tezi'nden farklı bir şey söylediği görülür. İsviçreli antropolog, varsayım olarak, Küçük Asya'da en eski bir uygarlığı yaratan bir ırkın mevcudiyetine dikkati çekiyor ve bölge halkı için bir sentez ve devamlılıktan söz ediyordu. Yani Pittard Sümerlerin ve Hititlerin Türk olduklarından ziyade, bugün Anadolu'da yaşayan Türklerin, kökeni Sümerlere ve Hititlere kadar giden bir sentezin ürünü olduğunu söylüyordu. Bölgede brakisefal kafa biçiminin

(73) Bu örgütlenişin anlatımı için bkz: **İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20 - 25 Eylül 1937** (İstanbul, 1943), Giriş bölümü. Türk Ocakları hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz: François Georgeon, «Les Foyers Turcs à l'Epoque Kémaliste (1923 - 1931)», **Turcica**, cilt : XIV, 1982.

(74) Prof. İnan, bu görüşü 1935'te Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin açılış dersinde ifade etmiştir. Aynı eser, s. 85.

(75) Aslında Türk Tarih Tezine götüren fikirlerin, yakın tarihimiz fikir gelişimi açısından incelenmesi ilginç olmalıdır. Mete Tunçay, bu konuda, Millî Kurtuluş Savaşının son yılında Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yayınladığı **Pontus Meselesi** adlı kitabı örnek veriyor. Bkz: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek - Parti Yönetiminin Kurulması 1923 - 1931** (Ankara, 1981), s. 300. Meşrutiyet aydınlarını etkileyen ve bazı eserleri A. Cevdet ve F. Köprülü tarafından Türkçeye çevrilen G. Le Bon da, Sümer'lerin Turan kökenli olduğuna inanma eğiliminde idi. Bkz: **Les Premières Civilisations** (Paris, 1889), s. 470.

ağır basması, eski ve yeni halklar arasında ırk farkı olmadığını ortaya kokuyordu. Pittard'ın kafatası çalışmaları, bu tezi ikna edici bir biçimde kanıtlayacak verilere ulaşamadı. Ancak Pittard'da varsayım niteliğini aşmayan görüşler, Türk Tarih Tezinde mutlak gerçek statüsüne kavuşturuldu. Prof. A. İnan, Pittard'ın tezini, şu şekilde Türk tarihine uyguluyordu : «Anadolu birçoklarının zannettiği gibi XI. asırdan itibaren Türkleşmeye başlamış değildir. Anadolu aynı etnik mevcudiyetine yeni elemanlarını, aynı kökten kopan dalgalarla XI. asırda tazelemiştir. 1071 tarihi İslâm olan Türklerin Anadolu kardeşlerine kavuşmalarını gösterir»[77]. Bu haliyle, Türk Tarih Tezi, birtakım ciddî antropologların desteğini kazanan [78] ve Anadolu halkının etnik devamlılığını ve sentezini savunan ilginç bir görüşe, İttihatçı Türklüğü kılıfı giydirmiş ve tüm evrensel uygarlığın başlangıçta Türkler tarafından kurulduğunu iddia etmiştir. Ne Batı ve ne de —bir heyecan dalgasından sonra— Türkiye'de fazla benimsenmeyen ve kısa bir süre sonra zaten unutulan Tarih Tezini ve Güneş - Dil teorisini ayrıntılı bir şekilde anlatmayacağım. Fakat 1930'larda yönetici kadroları bu gibi arayışlara sürükleyen etkenler hakkında biraz düşünmemiz gerekmez mi?

R. Eşref Ünaydın, Dil ve Tarih Kurumları ile ilgili anılarında, geçmişimizde üç tarih nazariyesi olduğunu söylüyor ve bunları şöyle anlatıyordu: Önce, İmparatorluk devrinde, Oğuz Han nesline dayanan ve Namık Kemal'in «cihangirane bir Devlet çıkardık bir aşiretten» diye övdüğü bir anlayış vardı[79]. Ziya Gökalp, pergeli biraz daha açarak, «daireyi Turan süsleri ile Börteçene, Alagonya efsanelerine değdirecek kadar genişletici bir Türkçülük nazariyesi»[80] geliştirdi. Üçüncü ve son aşamada ise, Atatürk pergeli sona kadar açarak, Türklerin Avrupa'da bir sığıntı değil, en eski uygarlıkları yaratan kavim olduğunu, «en yeni ve ilmî Batı araştırmalarına, Batı bulgularına ve kazılara dayanan modern kavramlarla»[81] göstermek istedi.

Kanımca R. E. Ünaydın, tarihi anlayışımızdaki gelişimi doğru koymamıştır. Osmanlı'da tarih anlayışı, Osmanlı İmparatorluğunu aşan bir evrensel ve kutsal tarih anlayışı idi. Bu görüş

(76) E. Pittard, «Neolitik Devirde Küçük Asya ve Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler»; **İkinci Türk Tarih Kongresi**, s. 80.
(77) Afet İnan, «Osmanlı Tarihine Umumi Bir Bakış ve Türk İnkılâbı», Ülkü, Sayı : 55, (1937).
(78) Türk Tarih Tezi şarkiyatçılar arasında çok soğuk karşılanmıştır. Batı'nın önemli şarkiyatçı dergilerinde bu konuda hiçbir yorum yapılmamıştır. Buna karşılık Antropoloji çevrelerinde, Kongre «önemli bir başarı» diye övülmüştür. Bkz: H. V. Vallais, «Le Deuxième Congrès de la Société Turque d'Histoire», **L'Anthropologie**, cilt : 48, (1938).
(79) R. E. Ünaydın, **Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları, Hatıralar** (Ankara, 1954).
(80) Aynı eser, s. 56.
(81) Aynı eser, s. 56.

Musevi - Hıristiyan kutsal tarih anlayışına bağlanıyor ve onu ileriye doğru devam ettiriyordu. Osmanlı devleti «Cihan Devleti», Osmanlı sultanı «padişah-ı âlem» idi. XIX. yüzyılda, geri kalma ve yenilgilerle beraber, bu tarih anlayışının yerini, Osmanlı - İslâm tarih anlayışı aldı. Kutsal tarih giderek anlamını büyük ölçüde kaybetti ve Osmanlı sultanı da «İslâm halifesi» haline geldi. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında ise, Hilâfet tarihinin yerini Türk tarihi aldı ve gözler Orta Asya'ya çevrildi. Yani R. E. Ünaydm'm iddiasının aksine, 1930'lara kadar pergel devamlı olarak küçüldü. Oysa, Türk Tarih Tezi ile, pergel yeniden sonuna kadar açılıyor, tüm evrensel uygarlık Türklerin eseri olarak görülüyordu. Bu radikal değişimi nasıl açıklayabiliriz?

Öyle sanıyorum ki, 1930'larda yeni tarih arayışlarını hazırlayan psikolojik ortam, Atatürk ve yakın çevresinin uygarlık anlayışından kaynaklanıyordu. Ziya Gökalp'in aksine, Atatürk «hars» ve «medeniyet» ayrımı yapmıyor, Batı uygarlığını iyi ve kötü taraflarıyla bir bütün olarak görüyordu. Osmanlı Devletinden tamamen ayrı temellere dayanması istenen Yeni Türkiye, tüm Batılı kurumları benimseyecekti. Gerçekten 1930'lara gelene kadar gerçekleştirilen reformlarla, devlet aygıtı Batılı bir görünüm kazanmıştı. Ancak bu yeni durum, tutarlı bir tarih anlayışından yoksundu. Tam aksine, meşrutiyetçi Türkçülük, Batı modelini benimseyen Yeni Türkiye'ye uymuyordu. Orta Asya efsaneleri ile Moğollarla ve Tatarlarla ırk bağları kurarak Avrupa'ya yaklaşamazdık. Oysa Batı antropolojisinde ve filolojisinde, Türkleri evrensel uygarlığa sokacak bazı tezler vardı. Zaten Avrupa'nın ürünü olan bu tezleri benimsemek ve bütün dünyaya ilân etmek yeterdi. Oysa, yapılan şey bunları çok aştı. Tüm ırk ve ulusların kökenini Türk sayan yeni yaklaşım, yeni Cumhuriyeti yakın tarihinden de koparıyor ve Osmanlı devletine realist bir yöntemle eğilmeye olanak vermiyordu. Atatürk'ün desteklediği, fakat imzalamadığı bu görüş, İkinci Dünya Savaşından sonra terkedildi.

1946'da çok partili hayata geçiş ve Batı'ya dönük reformların son halkasının tamamlanmasıyla yeni bir dönem açılıyor ve ulusal kimlik sorununa yeni bir çözüm olanağı beliriyordu. Artık Türk insanı Batılı kurumlarda kimliğini bulmuştu. Avrupa da Türkiye'yi kendi örgütlerine kabul etmiş, kendi arasına almıştı. Bu dönüşüm, tarihî bir sürecin, «Batılılaşma» sürecinin sonucuydu. Şarkiyatçıların da büyük katkısıyla, Kemalizmi ve demokrasiyi hazırlayan «Batılılaşma hareketleri»ne öncelik ve ağırlık veren yeni bir tarih yazıldı. Öte yandan meşrutiyet Türkçülüğünün ürünü olan «yönetici ulus», «asker ulus» iddiası da, «Batılı ulus» savıyla birarada yaşamaya devam etti.

Yeni dönem ve yeni tez, kimlik sorunumuzu çözdü mü? Bunu herhalde kimse iddia edemez. Fakat bu başka bir konudur ve ayrı bir incelemede ele alınmalıdır. Diyelim ki, Türk insanı tarihteki yerini, herhalde kendi tarihini realist ve tutarlı bir biçimde değerlendirerek alacaktır.

GÜLNUR SAVRAN

Sivil Toplumun Eleştirisi

GİRİŞ

«Sivil toplum» kavramı üzerinde düşünmeyi, tartışmayı amaçlayan bir yazıyı uzun uzun gerekçelendirmenin günü geçti artık. Bu kavram, Batı ülkelerinde oldukça uzun bir süredir gündemde; Türkiye'de de, tarihçesi daha kısa olmakla birlikte, hızla yoğun tartışmaların odağı haline geldi. Kuşkusuz kavramın gündeme geliş/getiriliş nedenleri ve biçimleri, özgül koşullara bağlı olarak, farklılıklar taşıyor: Bu süreç, İtalya ve Fransa'da kitle partilerinin siyasal yönelimleri ve seçişleriyle büyük ölçüde ilintiliyken, İngiltere'de —neredeyse— kıta düşüncesini İngilizce'ye çevirme furyasının bir parçası[1]; Türkiye'de bu gelişmeyi «Doğu - Batı sorunsalı» ve «demokrasi geleneğinin varlığı/yokluğu» tartışması bağlamına yerleştirmek olanaklı.

Bilimsel kavramlar «masum» olmadıkları gibi, gelişme biçimleri de çok karmaşık: Başlarına gelecekleri önceden kestirmek güç. «Sivil toplum» kavramı, farklı tarihçelerin özgüllüğüne karşın, bugün artık, kabaca «yeni liberalizm» olarak nitelendirilebilecek bir akıma koşut olarak gelişmeye başladı; şimdi tarihi bu çerçeve içinde oluşuyor. Türkiye aydını tam da bu aşamada katıldı «sivil toplumculuk» kervanına.

Bu arada, kavram tartışılırken benimsenen yaklaşımlarda belirli genel çizgiler saptamak olanaklı. Başlangıçta Gramsci'nin

(1) Burada özel olarak Gramsci'den kaynaklanan kullanım ve tartışmadan söz ediyorum. Yoksa, klâsik burjuva siyasal düşüncesindeki biçimiyle İngiltere'de zaten yaygın bu kavram.

belli bir yorumundan kalkılarak sunuldu «sivil toplum» kavramı. Buna karşılık, Althusser, Poulantzas ve izleyicileri, kavramın tüm çerçevesini, bireysel gereksinim ve çıkarlardan hareket eden, ve dolayısıyla da daha derindeki üretim ilişkileri düzeyini dışlayan, «antropolojik» bir bakış açısına dayandığı gerekçesiyle reddettiler[2]. Öte yandan, kavramın kendisini «ideolojik» ya da «bilim - öncesi» görmemekle birlikte, İtalya'da ilk ortaya çıktığı biçimiyle taşıdığı uzantıları sorguya çekenler çoğalmaya başladı. Bu bağlamda sorun farklı Gramsci yorumlarına dönüşüyordu. Gramsci'nin çok önemli, ama tutarlı bir bütün oluşturmadığı açık olan yazılarına dayanılarak, yazarın «reformistliği», ya da «devrimciliği» aynı inanmışlık ve inatla savunuluyordu: kimilerine göre sivil toplumda hegemonya kurmaktı artık (özellikle Batı'da) gündemde olan; kimileri ise «sivil toplum» ve «hegemonya»nın Gramsci'nin düşüncesinde çok daha göreli kavramlar olduğunu ileri sürüyorlardı[3].

Bu yazıda benim amacım «sivil toplum» tartışmasının Türkiye'de içine yerleştiği çerçeveyi genişletmeye çalışmak. Kanımca Gramsci köklerinden kopuk bir biçimde, sivil toplumun tek kuramcısıymış gibi tartışılıyor; dolayısıyla, Gramsci'nin de eleştirel bir biçimde ele alınabilmesi için, tartışmayı temellerine oturtmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Bunu yaparken, kavramı terketmek yerine, bilimsel olarak anlamlı bir kategori olarak kullanılmasının koşullarını araştıracağım.

Bunun için, ilkin, kavramın tarihçesine çok kısaca değinip, sonra sorunsallaştığı çerçeve içinde, yani Marx'ın düşüncesinde taşıdığı anlamı ele alacağım. Yer sınırları yüzünden Gramsci üzerine kısa bir notla yetinmek zorundayım. Yazının sonunda da, kısaca, savunduğum «sivil toplum» anlayışının güncel bir - iki uzantısından söz edeceğim.

I DOĞA DURUMU / SİVİL TOPLUM / DEVLET

«Sivil toplum», Batı'da XVII. yüzyılda başlayan modern siyasal düşünce geleneğinin temel kavramlarından biri. Bu kavramın ortaya çıkışı, özerk bir araştırma alanı olarak siyasal bilimin doğuşuyla aşağı yukarı eşzamanlı. Bu da çok anlaşılır birşey: Siyasal düşüncenin özel bir bilim haline gelmesi de, «sivil toplum» kavramının kendisi de, burjuva toplumunun yapısıyla çok yakından ilintili; her ikisinin temelinde de, daha önceki toplumsal yapılardan farklı olarak, bu toplumsal örgütlenme biçiminde siyasal alanla iktisat alanının ayrı birer ilişkiler bütünü oluşturması yatıyor.

Modern burjuva siyaset kuramının ilk kurucularında ve gelişme döneminin en önemli temsilcilerinde, «sivil toplum» kav-

(2) Althusser (1969), özellikle «Contradiction and Overdetermination»; Poulantzas (1973), s. 124 ve Poulantzas (1978), s. 55.
(3) İlk görüş için, Mouffe (1979), ve Showstack-Sassoon (1982); ikinci görüş için, Lepre (1978), ve Agazzi (1979).

ramının içeriği, doğa durumu/sivil toplum (ya da «sivil durum») ikiliği çerçevesinde belirleniyor. Bu çerçevede, «sivil toplum», siyasal toplum (ya da geniş anlamda devlet) anlamını taşıyor ve siyaset - öncesi *(pre - political)* olduğu varsayılan doğa durumunun karşıtı olarak konuyor. Kısacası, Yunan geleneğinde olduğunun tam tersine burada doğallık ile siyasallık birbirinden koparak ayrı alanlara dönüşüyor: Siyasallık, insan ürünü olma anlamında bir «yapaylık» yüklenirken, insanın «doğal varoluş koşulları», kendi iradesinin ve denetiminin ötesinde bir zorunluluk taşımaya başlıyor.

Klâsik liberalizmin baş temsilcisi sayılabilecek Locke'da, sivil toplum bir «düzenleyici» konumunda: Sivil durum, doğal durumun yetkinleşmesi ve korunmasına yönelik. Bu da, belli *toplumsal* ilişkilerin zaten doğa durumuna yerleştirilmiş olmasına bağlı doğrudan doğruya[4]. Başka türlü ifade etmek gerekirse, ikiliğin terimlerinden biri, doğal *durumun* ötesinde bir doğal *toplum*[5]. Bununla bağıntılı olarak, sivil durumdaki «düzenleme» de tümüyle *siyasal*[6]. Doğa durumunda, doğal yasalar biçiminde hükmünü sürdüren ussallık ya da erekliliğin, sivil toplumda da geçerliliği var: Mandeville'de «özel kötülükler»in «genel erdemler»e dönüşmesi ve Adam Smith'in «gizli el»i, hep, sivil toplumda hüküm sürdüğü düşünülen bu uyumu dile getiriş biçimleri.

Kanımca, doğal hukuk geleneğiyle ilişkisi açısından Rousseau'nun durumu oldukça özel. Rousseau, doğa durumunu tasarımlarken, insanı tüm toplumsal belirlenimlerinden soyutladığı için, doğal durumdan sivil duruma taşınacak pek bir özellik kalmıyor ve sivil toplumun doğal temeli sarsılmaya başlıyor[7]. Bu da, sivil toplumu eleştiriye açacak bir *tarihsel bilincin* geliştiğinin belirtisi. Böylece doğal olan/siyasal olan ayırımı, giderek yerini, Hegel'deki sivil toplum/devlet ikiliğine bırakıyor.

Hegel'in bu ikiliğinde, «sivil toplum» kavramı, geleneksel ikilikte *doğa durumu* içinde yeralan olgular bütününe ilişkin olarak kullanılıyor. Bu, daha önce «doğal» olarak nitelendirilen ilişkilerin tarihselleştirilmesinden başka birşey değil. Hegel'in

(4) Locke'un doğa durumu anlayışı için bkz: Locke (1965), bölüm 2 - bölüm 6. Burada sözünü ettiğim toplumsal ilişkiler, doğal hukuk biçiminde ortaya çıkan aile, ekonomi ve hukuk ilişkileri. Bu ilişkilerin doğal kökenli oluşları bunlara bir doğal gereklilik statüsü sağlıyor.

(5) Bobbio (1979), s. 26 - 27.

(6) Locke ve klâsik liberalizm karşısında Hobbes'un özgüllüğü kısmen burada yatıyor: Son derece atomize bir doğa durumu ile sivil toplum arasında kökten bir dönüşüm var Hobbes'un kuramında. Sivil toplumda devlet bir siyasal düzenleyici olmanın ötesinde, hukuksal çerçevenin de oluşturucusu. Hobbes'un doğa durumu anlayışı için, bkz: Hobbes (1968), Bölüm I, özellikle 1, 4, 5, 6, 10, 11, 13, 14 no.'lu altbaşlıklar.

(7) Rousseau'nun doğa durumu anlayışı için, bkz: Rousseau (1964), özellikle ilk bölüm.

Hukuk Felsefesi'nde doğal haklar, soyut hak biçiminde, sivil toplumun dışında yeralıyor gibi görünürler gerçi; ama gerçekte (Hegel'in yöntemi gereği) sivil toplumda *korunarak aşılmışlardır (sublation);* gerçekliklerini ancak bu yeni bağlamda, nesnel yasalarda tanınarak *(recognition),* kazanırlar[8].

Sivil toplum, bir kez, doğallığın sağladığı süreklilik ve güvenceden yoksun bırakılınca, Hegel'in felsefesinde toplumsal gerçeklik tüm *çelişikliği* içinde ortaya çıkıyor. Bu durumda Hegel, devlete, ekonomi ve hukuk ilişkilerinden (özel hukuk) ayrı, özel statüye sahip bir alan tanıyor. Sivil toplum ile devlet arasındaki bu açık ayırım, Hegel'in bu iki alanın birbirine karıştırılmasına karşı aldığı kesin tavır[9], devlete yüklenen yeni bir rolün ifadesi: Devlet, sivil toplumu ortadan kaldırmadan, buradaki *çelişkileri kendi bünyesinde çözmekle* yükümlü. İşte, *Hukuk Felsefesi*'nin amacı: Çeşitli *dolayımlarla,* sivil toplum ve devlet arasında somut (yani sivil toplumun özgüllüğünün de korunduğu) bir bütümsellik kurmak.

Hegel'in, doğa durumu/sivil toplum (durum) ikiliğinin yerine sivil toplum/devlet ikiliğini getirmesi, burjuva gerçekliğinin betimlenişi açısından, kendisinden önce gelen siyasal düşünürlere göre büyük bir adım. Doğal hukuk geleneğinin dondurduğu gerçekliğin tarihselliğinin tanınması, bu dönüşümün anlamı. Marx'ın *eleştirisinin*[10] kalkış noktası da bu tarihsellik bilinci.

II BİR ELEŞTİRİ KONUSU OLARAK SİVİL TOPLUM : MARX

Sivil Toplum / Devlet İkiliği

«Doğal olan»ın tarihselleştirilmesi, eleştiri için bir önkoşul; ama yeterli değil kendi başına. Nitekim Hegel felsefesi, bir anlamda, çağdaş gerçekliğin tarihselliği —giderek diyalektik devinimi— içinde mutlaklaştırılması. Bu felsefenin öznesi (ve aynı zamanda tözü), hem devinen, ama hem de zaman ve mekân belirlenimlerini kendi içinde barındıran mutlak tin *(spirit).*

Marx'ın, Hegel'in devlet öğretisine yönelttiği eleştirinin birincil hedefi, bu mutlaklık. Bu öğretide, sivil toplum/devlet ikiliğinin kendisi, yani devletin toplumdan ayrı, özel bir alan oluşturması, bir *varsayım,* Marx'a göre[11]. İkilik bu biçimde evrenselleştirildiğinde, ikiliğin tarihsel koşulları sorgulanmıyor. Dola-

(8) Hegel (1976), par. 208, par. 211; Ek, par. 213.

(9) Hegel'in felsefesinin önemli bir yönü, sivil toplumla devleti, tikel olanla evrensel olanı ilk aşamada belirgin bir biçimde ayırdıktan **sonra**, bu ayrılığı aşma çabası. Bu, ulaşmayı amaçladığı evrenselin, tikeli içinde barındıran, **somut** bir evrensel olmasından kaynaklanıyor. **Somut, dolayımlanmış** bir evrensel anlayışını kendisinden önce gelen Alman düşüncesinin soyut, dolayımsız birlik anlayışına karşıt olarak koyuyor Hegel.

(10) Bu kavramın aşağıda açıklığa kavuşacağını umuyorum.

(11) Marx (1977a), s. 96.

yısıyla, Hegel'in kendisinin de sivil toplumda varlığını kabul ettiği *çelişkilerin* bu ikiliğin *temelinde* yattığı gizleniyor.

Marx'ın Hegel'e yönelttiği bu eleştirinin mantıksal bir uzantısı var. Doğrudan doğruya sivil toplumun çelişkileri hedef alınmadığı, sivil toplum olduğu gibi bırakıldığı sürece, sivil toplumla devleti anlamlı bir biçimde bütünleştirmek olanaksızlaşıyor. Çelişkilerin aşılması görevini devlete yüklemekle, Hegel, sivil toplum ile devlet arasındaki *dolayımların* iflâsını ilân etmiş oluyor, Marx'a göre.

Hegel'in sivil toplum/devlet kopukluğunu aşma çabalarının en çarpıcı örneklerinden birisi, sivil toplumdaki sınıfların devlete katıldıklarında siyasal sınıflar, yani «feodal zümreler» *(Estate)* olduklarını göstermek. Bu, Hegel için, sivil toplumun belirlenimi olan tikellik, özellik ile siyasal alanın belirlenimi olan evrensellik arasında —her iki belirlenimi de koruyarak— bir bütünsellik oluştuğu anlamına geliyor. Ancak, Marx'ın çok açıkça ortaya koyduğu gibi, «siyasal sınıf» kavramının *kendisi* bu tasarımın olanaksızlığının kanıtı: Sivil toplum/devlet ayırımının zaten olmadığı bir durumun ifadesi bu kavram. «Feodal zümreler», siyasallığın toplumdan ayrılmadığı, tüm toplumsal belirlenimlerin siyasal bir boyut taşıdığı bir toplumsal yapıya özgü ilişkilerin biçimi. Ortaçağ'daki bu durum, sivil toplumdaki sınıfların siyasal işlevler *edindiğini* göstermez; tersine, o dönemde siyasal belirlenimleri olmayan sınıf diye bir olgunun olmadığını gösterir[12].

Marx'ın sivil toplum/devlet ikiliğine ilişkin tartışması, aslında, sorunların ancak çağdaş topluma devinimi içinde bakıldığında, bu somut gerçeklikten hareket ederek çözülebileceğini dile getiriyor. Çağdaş devletin toplumdan kopukluğu Ortaçağ kurumlarıyla değil, çağdaş toplumun kendisinin dönüştürülmesiyle aşılabilir ancak. Bunun koşulu da sözkonusu ikiliğin tarihsel oluşumunu anlamak. Bu oluşumun tarihi, feodalizmin çözülmesinin tarihi: Feodalizmde insanların yaşamını belirleyen tüm bireysel - toplumsal ilişkiler ve etkinlikler *doğrudan* bir siyasallık taşıyor; mülkiyetin siyasal bağlardan «kurtulmasıyla» siyasallık özel bir alanda toplanıyor; sivil toplum da bu özel alanın diyalektik karşıtı olarak oluşuyor. Bireylere, yalnızca, topluluğa yönelik etkinliklerinin dışındaki özel alanları kalıyor, bu gelişimin sonunda[13].

«Sivil Toplum»un Kuramsal Statüsü

Bu tarihsel öykü çok önemli bir soruna getiriyor bizi: Marx'ın düşüncesinde «sivil toplum» kavramının kuramsal statüsü ne? Tarihsel olarak *özgül* bir kategori mi bu; tarihsel özgüllüğü olan belli toplumsal ilişki biçimlerini ifade eden bir kavram mı? Yok-

(12) Marx (1977a), s. 138. Hegel'in dolayımlarının eleştirisine bir başka örnek, Marx'ın «lonca»larla ilgili çözümlemesi; bkz: aynı yerde, s. 106 - 107, s. 110.

(13) Sivil toplumun oluşum süreci için, bkz: Marx (1977a), s. 146; Marx (1977b), s. 232 - 233.

sa, tüm toplumsal örgütlenme biçimlerinde insanların belirli etkinlik alanları için kullanılan *genel* bir kategori mi?

Sivil toplumun oluşum öyküsünün dışında, başka birçok bağlamda da Marx'ın bu kavramı burjuva toplumunun özgüllüğüne ilişkin olarak kullandığı açık gibi geliyor bana[14]. *Feuerbach Üzerine Tezler* ve *1844 Elyazmaları*'nda çok benzer bağlamlarda geçiyor bu kavram. Her iki durumda da «sivil toplum» perspektifine hapsolmuş bir bakış açısının bu topluma özgü ilişki biçimlerini mutlaklaştırdığı dile getiriliyor. Sabrınıza sığınarak, düşüncemi kısa bir metin irdelemesiyle sergilemeye çalışayım. İlk metinde Marx, Feuerbach'ın «metafizik», «mekanik» maddeciliğini eleştirirken, maddî emeği temel almayan, insanın üretim sürecinde kendisini ve çevresini —doğayı— dönüştürdüğünü kavramayan bir bakış açısının, ancak, yalıtılmış, doğal verilmişliği içinde dondurulmuş, soyut bireyleri tasarımlayabileceğini ileri sürüyor. 7. Tez'de bu «soyut birey»i «belirli bir topluma özgü» birey olarak nitelendirdikten sonra, 9. ve 10. Tez'lerde bu «soyut birey»lerin aslında hangi topluma özgü olduklarını açıklıyor: «Dünya üzerine yalnızca düşünen, yani duyumsallığı pratik etkinlik olarak anlamayan maddeciliğin varabildiği en ileri nokta, tekil bireyleri ve sivil toplumu düşünmektir.» Ve: «Eski maddeciliğin bakış açısı sivil toplumun bakış açısıdır; yeni maddeciliğinki ise, insan toplumunun ya da toplumsal insanlığın bakış açısı»[15]. Bu üç tezde açıkça ortaya çıkan şu: Sivil topluma özgü soyut bireysellik biçimi, tek bireysellik biçimi değildir; «yeni maddecilik», bu biçimin dönüştürülmesinin olanaklılığını (duyumsallığın pratikle birliğinde) koyar ortaya; bu dönüşümün perspektifini ise, sivil toplumun ötesine geçen bir «toplumsal insanlık» bakışaçısı verir.

1844 Elyazmaları'nda, Feuerbach'ın yerini «siyasal iktisatçılar» almış. Bu metinde de, sivil toplumun bakış açısının sınırlılığı sözkonusu; ayrıca, burjuva toplumuna özgü ilişkilerin özellikleri daha bütünsel bir biçimde verilmiş: «*Toplum*, siyasal iktisatçılara *sivil toplum* olarak görünür; burada her birey bir gereksinimler bütünüdür ve yalnızca, başkasının kendisi için varolduğu biçimde vardır başkası için — yani her biri diğeri için bir araç olduğu ölçüde»[16]. İki açıdan sınırlıdır, «siyasal iktisatçıların» bakış açısı: Hem, olanaklı tek toplum biçiminin burjuva toplumu olmadığını görmüyorlar; hem de, burjuva toplumunun yalnızca sivil toplumdan oluşmadığını[17] — bireylerin yalnızca birbirlerinin gereksinimleri için birer araç olmadığını.

(14) Yazının bundan sonraki bölümünde, «sivil toplum» kavramının, zaman zaman maddeci tarih anlayışının bir kategorisi olarak kullanılsa da, örneğin «üretim tarzı», ya da «emek süreci» kavramlarıyla aynı statüde olmadığını, metinlere dayanan kanıtların yanısıra, Marx'ın yöntemi bağlamında da açıklamaya çalışacağım.

(15) Marx (1977c), s. 423.

(16) Marx (1977d), s. 369.

(17) «Sivil toplum»un burjuva toplumunun bütününü kapsayan bir kavram olmadığı, aşağıda açıklığa kavuşacak.

«Sivil toplum»un, tarihsel özgüllük taşıyan bir kategori olduğunu, Marx'ın bu kavramı burjuva toplumuna ilişkin olarak kullandığını gösteren bir başka metin de, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı: Giriş*. Marx, burada, Almanya'nın kurtuluşunu proletaryanın kendi kendisini aşmasına dayandırıyor: Bu «kendi kendini aşma», bir *sınıf olarak* kendini ortadan kaldırma, yani sınıfsız toplumu kurma anlamını taşıyor. Bu bağlamda Marx şöyle tanımlıyor proletaryayı: «Sivil toplumun bir sınıfı olmayan bir sınıfı, sivil toplumun»[18]. Başka bir deyişle, sınıflı burjuva toplumunun aşılmasına yöneldiği ölçüde, proletarya sivil toplumun bir sınıfı olma niteliğini geride bırakır.

Ancak, «sivil toplum» kavramının tarihsel maddeciliğin genel bir kategorisi olmaması, Marx'ın bu kavramı özel olarak burjuva toplumundan söz etmediği durumlarda hiç kullanmadığı anlamında alınmamalı. Tersine, gerek maddeci yöntemin vurgulandığı metinlerde, gerekse tam da sivil toplumun oluşması sürecinin anlatıldığı bölümlerde, kapitalist üretim tarzının berisine uzanarak, burjuva toplumu öncesi dönemleri de kapsayan bir genel kavram niteliğine bürünüyor «sivil toplum» zaman zaman. *Yahudi Sorunu*'nda, sivil toplumun belirleyici özelliği olan siyasal - olmayışı, Fransız Devrimi'nin «sivil toplumun siyasal niteliğini ortadan kaldırmış»[19] olmasına bağlıyor Marx. *Siyasal nitelikli* bir *sivil toplumun siyasal* - olmayan bir sivil topluma dönüşmesi sözkonusu sanki burada. Öte yandan, aynı metinde «eski sivil toplumun doğrudan siyasal niteliği»ni, «mülkiyet, aile, ve çalışma tarzı ve usulü gibi sivil toplum öğelerinin senyörlük, feodal zümre ve lonca biçimleri altında siyasal öğeler katına çıkarılmaları»[20] ile açıklıyor. Sivil toplum, hem bir tarihsel sürecin vardığı nokta, ama hem de bu süreç içinde dönüşüme uğrayan toplumsal temel!

(18) Marx (1977e), s. 256. Bu alıntının Türkçe yazında garip bir macerası oldu. Kürşat Bumin, aynı alıntıyı, «Marx'da sivil toplumun sivil burjuva toplumundan daha geniş kapsamlı» olduğunu kanıtlamak için kullanıyor! (Bumin, 1982, s. 37) Bunu da, cümledeki iki «sivil toplum»dan ilkini «sivil burjuva toplumu»na dönüştürerek sağlıyor. Gerçekten de, Bumin'in gösterdiği Fransızca kaynakta sözkonusu cümle bu biçimde çevrilmiş. Oysa, metnin Almanca aslında ve 1982'de yayınlanmış bir başka Fransızca çeviride (D. Fernbach'ın İngilizce çevirisinde de olduğu gibi), hiçbir fark yok iki «sivil toplum» arasında: Almanca çeviride, her ikisi de «bürgerlichen Gesellschaft» olarak geçiyor, Fransızca çeviride de «société civile» olarak... (Almanca aslı için, bkz: MEGA, Kitap I, Cilt I-i, Verlag Detlev Auvermann KG, 1970, s. 619; Fransızca çeviri için bkz: Marx, **Oeuvres**, III: Philosophie, derl. M. Rubel, Gallimard, 1982, s. 396.) Bumin'in Fransızca çevirmenin azizliğine uğradığı açık. Ancak, Marx'ın tüm «sivil toplum» anlayışını, **yalnızca tek** bir cümleye dayanarak, kendi yeğlediği doğrultuda yorumlamasını da affettirmez bu talihsizlik.

(19) Marx (1977b), s. 232.

Alman İdeolojisi'nde, maddeci tarih anlayışlarını sergiledikleri bölümlerde ise, Marx ve Engels «sivil toplum»dan, üretim güçleri ve üretim ilişkilerini ve bunlara dayalı mübadele biçimini, kısacası «belirli bir tarihsel evredeki tüm ticarî ve sanayi yaşamı»[21] kapsayan bir kavram olarak söz ediyorlar. Bu bağlamda, tüm *tarihin gerçek temelini* oluşturuyor sivil toplum; ve dolayısıyla da farklı üretim tarzları boyunca, dönüşüm geçirerek, varlığını sürdürüyor.

Görünürdeki bu çelişkiyi çözmek için, Marx'ın ve Engels'in *genel olarak devlet* (bizatihî devlet/*state as such*) anlayışları üzerinde kısaca düşünmek yararlı. Devleti, farklı toplumsal bütünlerin *özgül* devlet *biçimlerinden bağımsız* olarak, tarihin belli bir aşamasından bu yana varlığını sürdürdüğü *genellikte* düşündüğümüzde, bu dönemlerin hepsinde geçerli olan bir «ayrılma» dan söz edebiliriz: Bu topluluğun bütününe, kamuya ilişkin olarak nitelendirilebilecek karar ve etkinliklerin özel bir alanda toplanması ve böylece, topluluğun başka etkinlik alanlarının dışına yerleşmesi anlamında bir ayrılmadır. Egemenlik ilişkilerinin kökleşmesinin ve yeniden - üretilmesinin bir ifadesidir, bu özel alanın varlığı; devlet, her durumda, toplum içinde çıkarları çelisen toplumsal grup ya da sınıfların varlığı üzerinde yükseliyor[22]. Dolayısıyla, belli bir ikilik, kapitalizm - öncesi toplumların yapısında da var.

Marx (ve Engels), bu ikiliği sivil toplum/devlet terimleriyle dile getiriyor çoğu kez. Ancak, genellikle bu «sivil toplum»un «gizil», «uyuyan» bir niteliği var, Marx'ın söyleminde. Sivil toplumun «gizil» olması, kapitalizmle birlikte doğması da, bu tarihsel döneme kadar tam anlamıyla gerçekleşmemiş, ancak belirli yönleriyle ortaya çıkmış olması demek. Bunun en açık ifadesi, *Alman İdeolojisi*'nde, yukarıda gönderdiğim bölümü hemen izleyen cümleler: «'Sivil toplum' sözcüğü, 18. yüzyılda, mülkiyet ilişkileri antik ve ortaçağgil komünal toplumdan kopup ayrıldıktan sonra, ortaya çıktı. Bizatihî sivil toplum ancak burjuvaziyle birlikte olgunlaşır»[23]. Sivil toplum/devlet ikiliğinin en gelişmiş biçimini kapitalizm çerçevesine yerleştiriyor Marx, sonuç olarak.

Kısmî, tek yanlı biçimlerden, olgun biçimlere doğru bu tür bir gelişme, Marx'ın tarih anlayışının önemli bir yönü. Buradaki açıklama da bu anlayışın özgül bir alandaki ifadesinden başka bir şey değil. Bunun başka örneklerini bulmak olanaklı. Örneğin *Alman İdeolojisi*'nde olsun, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*'nde olsun, tarihi anlamak için özel mülkiyetin olgun biçimine doğru gelişme sürecini anlamak gerektiği, çok açıkça ifade ediliyor: «Anlaşılması gereken şey, insanın varlığının inorganik

(20) Marx (1977b), s. 233. Ayrıca bkz: aynı yerde, s. 231 ve s. 234.
(21) Engels/Marx (1974), s. 57-58. Ayrıca bkz: aynı yerde, s. 49.
(22) Engels (1969a), s. 172; Engels (1969b), s. 214-215; Engels/Marx (1974), s. 53.
(23) Engels/Marx (1974), s. 57.

koşullarının bu etkin varoluşun kendisinden *ayrılmasıdır;* bu ayrılma, ancak, ücretli emek - sermaye ilişkisinde tamamlanır»[24]. Bu çözümlemeye göre, özel mülkiyetin gerçek doğası ancak bu son aşamada ortaya çıkıyor; ancak bu aşamada, özel mülkiyet en arı ve en evrensel biçimine kavuşuyor. Bunun gibi, «sivil toplum» da en olgun biçimine kapitalizmde ulaşıyor; yani *tümüyle yalnızca* bu toplum biçiminde geçerli ve bu toplum biçiminde *evrensel* olarak geçerli.

1843 yazılarında henüz üretim düzeyini irdelememiş Marx; dolayısıyla büyük ölçüde Hegel'in belirlediği bir çerçevede anlamaya çalışıyor sivil toplum/devlet ikiliğini. Ama, daha bu aşamadan sivil toplumu mahkûm ettiği açık. Bu yazılarda, sivil toplumun olumsuzluğu, atomize bir toplum oluşunda ortaya çıkıyor: Toplumdaki çelişkileri, birbirini araç olarak gören, bencil, özerk bireylerin çıkarları oluşturuyor. Bu durumun temelinde de, *özel mülkiyetin* bireyleri kendi özel dünyalarına yöneltmesi yatıyor[25]. Burada Marx sorunu özel/genel çelişkisi olarak koyuyor ve bu çelişkiyle örtüşen sivil toplum/devlet çelişkisini sivil toplumda temellendiriyor.

Bu çelişkinin açıklanması süreci *1844 Elyazmaları*'nda başlıyor. Bu sürecin öncülü, özel mülkiyet - yabancılaşmış emek ilişkisinin *Elyazmaları*'nın belli bir noktasında geçirdiği dönüşüm: Bu noktaya kadar ücretli emeğin yabancılaşmışlığını özel mülkiyetin ürünü olarak sunarken, bu noktada *özel mülkiyeti* —ama kapitalizmde büründüğü en olgun biçimini— yabancılaşmış emeğin *zorunlu sonucu* olarak koyuyor Marx[26]. Artık, özel mülkiyetin içinde yeraldığı alanın, yani sivil toplumun da üretimden kalkarak açıklanması çok olağan.

Dolaşım ve Hukuk : Üretimin Dolayımlanışı

«Sivil toplum'un anatomisinin siyasal iktisatta aranması gerektiği»[27] yargısı, Marx'ın bu açıklama sürecinin özet bir biçimde dile getirilişidir. Bu «anatomi» çalışması, Marx'a, kapitalist üretim ilişkilerini kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerinden ayıran çok önemli bir özellik olduğunu gösteriyor. Sermaye - ücretli emek ilişkisi çerçevesinde, doğrudan üreticiyle üretim araçlarının birbirinden tümüyle kopması, emekgücünü meta haline getiriyor. Bunun, kapitalizmde artığa elkonma biçimiyle ilgili bir uzantısı var: Üreticiden artığın alınması için, üretimde, kökleşmiş, sistemleşmiş (siyasal) güç ilişkilerinin varlığı gerekli değil. Emekgücü, pazarda başka metalar gibi, eşit değerlerin mübade-

(24) Marx (1978), s. 80. Ayrıca, «soyut emeğin» emeğin en olgun biçimi olması konusunda bkz: Marx (1973), s. 104 - 105.
(25) Örneğin, Marx (1977f), s. 412; Marx (1977b), s. 228 - 234.
(26) Marx (1977d), s. 331 - 332. Bu konuda bkz: Arthur (1983), s. 10 - 11.
(27) Marx (1977g), s. 425.

lesi temelinde satılıyor; bundan sonra artığa elkonması, üretim sürecinde emekgücünün kullanım - değerinin gerçekleşmesine bağlı tümüyle. Emekgücünün meta olması, tanımı gereği, bu metanın sahibi üzerinde doğrudan baskı uygulanmasını engelliyor: Meta mübadelesi ancak akit (sözleşme) koşulları altında olanaklı. Dolayısıyla, herhangi bir egemenlik ilişkisinde, örtük olarak da olsa kaçınılmaz bir biçimde yeralan zor öğesi, bu alanın dışında, ayrı, özel bir alan oluşturuyor. Başka bir deyişle, zora dayalı ilişkilerin üretim ilişkilerinden ayrılmasıyla, kapitalizmde, farklı iki toplumsal ilişki türü gelişiyor, ekonomik ve siyasal ilişkiler biçiminde. «Siyasal olan», bireysel sermayelerin dışında, ayrı bir alan oluşturuyor.

Bu ayrılık çerçevesinde, siyasal iktidar *genel* çıkarın taşıyıcısı biçimine bürünüyor. İki anlamda genellik sözkonusu burada: İlkin, devlet tek tek sermayelerin değil, *genel olarak sermayenin* ortak gereksinimine, yani burjuva toplumunun yeniden - üretimine yönelik. Ayrıca, sivil toplumdan ayrılığı içinde devlet, *toplumun ortak* çıkarlarının temsilcisi görünümünü taşıyor: devletin genel (ulusal) niteliği, sivil toplumun çelişik çıkarlardan oluşan atomize yapısıyla karşıtlık oluşturuyor. Sonuç olarak, siyasal alan soyut bir evrensellik alanına dönüşüyor: bir yandan sivil toplum üyelerinin, öte yandan da sermayenin farklı kesimlerinin özel çıkarları, bu soyut evrensellikte «genel (ulusal) çıkar» oluyor.

Bu evrensellik görünümünü olanaklı kılan, metaların dolaşım alanı ve bu alanın oluşması için gerekli öncüllerdir. Kapitalist üretim tarzı genelleşmiş meta üretimi, yani özel üretim olduğuna göre, bu toplumsal örgütlenme biçiminde toplumsal bütün, esas olarak, eşit değerlerin mübadelesiyle kuruluyor. Dolayısıyla da, toplumsal bütünün oluşmasının öncülleri, akit ilişkisinin gerektirdiği önkoşullar, yani eşitlik ve irade özgürlüğü. Ama öte yandan, artığa elkonabilmesi için emekgücünün meta olarak satılması gerektiğine göre, bu öncüller kapitalizmde sömürünün öncülleri gerçekte. Böylece, bu eşitlik ve özgürlük alanı artığın mülkedinilmesinin, yani sömürünün *dolayımını* oluşturuyor.

Sivil toplumla devletin birbirinden ayrı alanlar oluşturması, toplumun siyasal belirlenimlerden arınmasının ve eşitlik-özgürlük öncüllerine bağlanmasının öbür yüzü. Varmaya çalıştığım nokta şu: Marx'ın sivil toplum/devlet ikiliğine sivil toplumun anatomisini inceleyerek getirdiği açıklama, bu ikiliği kapitalist üretim ilişkilerinin özgüllüğü üzerine yerleştirmiş oluyor. Dolaşım/üretim ikiliği çerçevesinde, dolaşımın üretim ilişkilerini dolayımlamasına bağlı bir temel kazanıyor, sivil toplum/devlet ikiliği.

Bu ana kadar eşitlik ve özgürlük kavramlarını *dolaşım* alanına bağlı olarak kullandım; öte yandan, *üretim* ilişkilerinden ve artığın üretiliş biçiminden sözettim. Bu durumda «sivil toplum» kavramına ayrıca gerek var mı? Burjuva toplumunun altyapısı tüketilmiş olmuyor mu böylece?

Kanımca, dolaşım alanının dolayım işlevini tüm zenginliği içinde kavrayabilmek için, eşitlik ve özgürlüğü, eşitlik ve özgürlük *hakları* olarak tamamlamak, dolaşımla devlet arasındaki iliş-

kinin açıklanması açısından önemli. Bu da, eşitlik ve özgürlüğü tek yanlı bir *nesnellik* düzleminin ötesine götürmeyi gerektiriyor; yani gündeme *hukuku* getiriyor.

Sivil toplumun oluşma sürecini anlattığı bağlamda Marx, «bağımsız —aralarındaki bağıntı hukukla kurulan— bireyler»den [28] sözediyor. Artığa elkonuluşunun zora dayanmadığı, siyasal bağlılıkların olmadığı bu bağımsız bireyler dünyasında, hukuk ilişkilerinin toplumsal bütünün oluşturulmasında özel bir yeri var. Metaların pazara kendi başlarına gelmedikleri açık; öyleyse, insanların hangi *ilişki biçimi* altında mallarını pazara getirdiklerini açıklamak gerek. Metalar arasındaki *nesnel* eşitliğin *iradeye* dayalı bir edimle gerçekleşmesini sağlayan koşul, bu insanların da birbirlerini eşit olarak algılamaları. [29] Bu, metaların kullanım-değerlerinden soyutlanmalarına koşut bir sürecin mübadele özneleri için de geçerli olması demek: bireylerin tüm özgürlüklerinden, somut farklılıklarından, sınıfsal belirlenimlerinden arınarak *hukuk* özneleri olmaları. [30] Dolaşım alanındaki karşılıklılığın işlerlik taşıması, bu *türdeş* öznelerin varlığına bağlı.

Öte yandan, bireylerin devletle ilişkileri de hukuk özneleri olmalarına, yani bir takım *haklar* taşımalarına bağlı. Dolayısıyla hukuk öznesi oluşun tek yönü ekonomik değil: bireyler vatandaşlık hakları aracılığıyla, yani yalnızca vatandaş olma belirlenimleri altında ve başka özgüllükleri gözönüne alınmaksızın, bu soyut evrenselle ilişkiye giriyorlar.

Bu ikilik, burjuva toplumunda geçerli olan çift yanlı bir soyutlamayı yansıtıyor: Sivil toplumda bireyler, bir yandan meta sahipleri olarak, kendi amaçlarını kendileri için kullanım - değeri taşımayan değişim - değerleri aracılığıyla gerçekleştiren, bencil insanlar; öte yandan da, devlette ifadesini bulan genel çıkara, toplumsallığa yönelik vatandaşlar. Marx bu ikiliğin, insan hakları/vatandaşlık hakları biçiminde ortaya çıktığını savunuyor ve birbiriyle çelişik olan bu belirlenimlerin, somut bireyden yapılmış tek yanlı soyutlamalar olduğunu ileri sürüyor[31].

«Hukuk öznesi» kategorisinin, ekonomik - siyasal işlerlik açısından taşıdığı önemin ötesinde bir yaygınlık alanı var: Burjuva toplumundaki bireysellik biçiminin anlaşılması açısından da temel bir kavram bu. Hukuk'un ötesinde ahlâk alanına uzandığımızda, çok da farklı ölçütlerle karşılaşmıyoruz. Örneğin, bireyin *özerk* iradeye sahip olma «yükümlülüğü», iradenin ancak «hak sahibi» olmakla gerçekleşeceğini varsayıyor; ya da, herkesten «kendisine davranılmasını isteyeceği biçimde» davranmasının beklenmesi, bireysel özgürlüklerin tanınmamasından kaynaklanıyor. Kısacası, hukuk ilişkisi kendi ötesinde bir işlev yükleniyor ve bireysellik biçiminin belirlenmesinde önemli bir rol oynuyor.

(28) Marx (1977b), s. 233.
(29) Marx (1973), s. 241-242. Ayrıca bkz: Blanke (1978), s. 122-123.
(30) «Hukuk ilişkisi», «hukuk biçimi» ve «hukuk öznesi» kavramları için, bkz: Pashukanis (1978); Marx (1973), s. 242-243.
(31) Marx (1977b), s. 228-231.

Başka bir deyişle, kapitalist üretim ilişkilerinin dolayımlanma biçimini ve burjuva toplumunun bütünselliğini anlamak için, dolaşım alanı kendi içinde yeterli değil; ama bu dolayımlanma sürecindeki konumu da çok önemli. Öyleyse, «ekonominin belirleyiciliği» düzeyinin ötesine geçmeye, yani çözümlememizi somutlaştırmaya çaba gösterirken, bir yandan dolaşım alanının özgül işleyişini gözönünde tutmaya, öte yandan da bu alanın sınırları içinde kalmamaya çalışmalıyız. Bu açıdan bakıldığında, «sivil toplum» kavramı bu zenginliği taşıdığı için anlamlı. Altyapı/üstyapı ikilemine[32] takılıp kalmamızı önlüyor bu kavram.

«Sivil toplum» kavramını, altyapı/üstyapı ikiliği açısından irdelerken, altyapının özellikle bir boyutunun —dolaşım alanının— sözkonusu olduğu vurgulanmalı. Bu alan, kapitalist üretim tarzının *yüzeysel*, göze doğrudan görünen alanı. İnsanlar arasındaki üretim ilişkilerinin şeyler arasındaki ilişkiler biçimine büründüğü, *fetişleştiği* alan burası[33]. Eşitler - arası mübadele, bir yandan üretim ilişkilerinin dolayımını oluştururken, öte yandan da bu ilişkilerin gerçek niteliğini *gizliyor*. Ancak, üretim ilişkilerinin tersyüz edildiği bu alanla üretim dünyası arasındaki ilişki *zorunlu* bir ilişki: Dolaşım alanı salt bir *yanılsamalar* dünyası değil; *gerçekliği* olan ama *kendi* gerçekliğini gerçekliğin *tümü* olarak mutlaklaştıran bir dünya. «Doğal hukuk» geleneğinin «doğal durum» anlayışı[34] (özellikle Locke'daki biçimiyle), tam da bu *mutlaklaştırılmış* betimlemenin bir ifadesi. Buradan üretim alanına geçildiğinde ise tarihsellik ve toplumsallık çıkıyor sahneye. Özel çıkarlarına yönelmiş «doğal birey»in, ya da genel çıkarı gözeten «vatandaş»ın yerini, toplumsal sınıflar alıyor.

Eleştiri ve Tarihsel Özgüllük

Sivil toplum, üretim ilişkilerinin dolaşım alanındaki görünüş biçimleriyle, bu gerçekliğin evrenselleştirilmesi (yani bu gerçekliğe dayalı ideoloji) arasındaki *birliğin* alanı. Bu alanın, toplumun siyasal iktisatçılara göründüğü biçim[35] olmasının anlamı da bu. Dolaşım alanı bu bütünün gerçekçilik temelini (üretim ilişkilerinin tersyüz olmuş biçimi olarak) oluşturuyor; hukuk ilişkisi ise bu kısmî ve tersyüz olmuş ilişkiyi evrenselleştiriyor. Bu birlik «eşitlik» kavramının kendisinde çok açık bir biçimde ortaya çıkıyor: Eşitlik, *eşit değerler* biçimi altında bu bütünün temeli; öte yandan, *eşit özneler* değer mübadelesinin gerçekleşme koşulu -

(32) Bununla altyapı/üstyapı çözümlemesini yadsıdığımı söylemiyorum. Sivil toplum, bu çerçevede, dolaşım alanıyla hukuk ilişkilerinin belirlediği ve üretim ilişkilerinin dolayımlandığı bir alan olarak düşünülebilir.

(33) Marx (1976), Bölüm I, «Meta Fetişizmi» altbaşlığı.

(34) «Doğal durum», «doğal birey» kavramları ve bunların sivil toplumla ilişkisi işin, bkz: Marx (1973), s. 83-84.

(35) Bkz: yukarıda 16. dipnot ile gönderi yapılan alıntı.

eşitlik, bu düzeyde, hukuksal eşitlik; ayrıca, *hukuk öznesinin evrensel* oluşunda genel bir ideolojiye dönüşüyor eşitlik[36].

Sivil toplum/devlet ikiliğinin kendisi ve sivil toplumun yukarıda özetlemeye çalıştığım türden bir bütünsellik içinde kavramsallaştırılması ancak üretim ilişkilerinden hareket ederek, bu ilişkilerin *neden* bu biçimlere büründüğünün açıklanmasıyla olanaklı. Bu soru, aslında Marx'ın siyasal iktisadı aştığı nokta. Görünüşlerin ardına geçerek, bu görünüşlerin temelinde yatan, ama aynı zamanda bu görünüşler tarafından gizlenmiş özsel ilişkilere varmak, Marx'ın yönteminin özgüllüğü: Hem bu gerçekliğin, hem de bu gerçeklik üzerinde yükselen ideolojisinin *eleştirisi* demek bu. Eleştiri, bu anlamıyla, bir yandan gerçekliğin *açıklanması*, bir yandan da bu gerçekliğin *gizlenmişliğinin* gözler önüne serilmesi. Bu süreç, üretim ilişkilerinin belirli bir tarih dönemine özgü niteliklerinden dolayı bu biçimlere büründüğünü ortaya çıkarıyor; *tarihsel özgüllükleri* içinde anlaşılıyor bu ilişkiler. Bir kez bu açıklanmaya varılınca da, sivil toplum, bu tarihsel olarak özgül ilişki biçimlerinin bir alanı konumuna yerleşiyor.

«Sivil toplum» kavrammın bu boyutlarıyla ele alınması, bir anlamda, Marx'ın *eleştirisinin* kapsamının genişletilmesi demek. Siyasal iktisadın eleştirisi *esas olarak* kapitalist üretim ilişkilerinin bir eleştirisi olduğu ölçüde, buradaki tartışma başka alanları da eleştirinin *doğrudan* hedefi haline getirmeyi amaçlıyor. Yüzeysel biçimlerle ideolojinin birliğini oluşturan alan olduğu için, «sivil toplum»u, kendi içinde özellik taşıyan bir *eleştiri konusu* olarak koymak önemli. Bu alanda, ekonomik ilişkiler olmadıkları halde hukuk öznelerini varsayan ve özgür bireysel iradeler arasındaki sözleşmelere dayanan bir dizi toplumsal ilişki (örneğin, çağdaş biçimiyle evlilik kurumu) yeralıyor. Bunların ve bu toplumdaki bireysellik biçiminin anlaşılması da, bu perspektifi *aşan* bir perspektifin oluşturulması da, böyle bir eleştiri sürecine dayanıyor.

Sonuç olarak, sivil toplum tarihsel özgüllüğü içinde görülüp, eleştiri konusu olarak koyulunca, farklı dönemlerde içi farklı ilişkilerle doldurulabilecek bir alan olmaktan çıkıyor. Bu çerçeve içinde, daha ileri bir toplumun tohumlarını bu alanda atma çabasının anlamsızlığı açık. Bu alanın bizim için yapabileceği en olumlu iş, bu tohumların neler olabileceğini ve nerelerde atılabileceğini göstermesi - onu anladığımız ve eleştirdiğimiz ölçüde.

III GRAMSCI'DE «SİVİL TOPLUM» KAVRAMI ÜZERİNE BİR NOT

Gramsci ile ilgili herhangi bir değerlendirmeye girmeden önce, bu düşünürün yazılarından hareketle bütünsel bir kurama varmanın çok güç olduğunu belirtmek gerek. Yazıların içinde yazıldığı koşullar ve yazarın yöneldiği konuların çeşitliliği, bu güçlüğü bir ölçüde açıklıyor. Gramsci, aynı defterlerde, bir yan-

(36) Labica (1973), s. 11.

dan İtalyan faşizmi bağlamında burjuva toplum yapısına ilişkin sorunlarla uğraşıyor, bir yandan da geçiş toplumuna ilişkin sorunlarla. Ayrıca, bu iki farklı sorunsalın söylemi, çoğu kez, içiçe girmiş durumda. Böyle olunca da, Gramsci üzerine her toptancı yorumu, bu yorumun dayandığı metne başvurarak «çürütmek» olanaklı.

Hem bu nedenle, hem de yer sorunu dolayısıyla, benim buradaki amacım çok sınırlı: Gramsci'nin düşüncesinde «sivil toplum» kavramının iki farklı anlam taşıdığını göstermek. «Sivil toplum» konusundaki bu ikircikliliği yazarın düşüncesinin başka yönleriyle bağlantılı olarak açıklama çabasına girişmeyeceğim[37].

Sanıyorum, Gramsci'nin «sivil toplum» kavramından ne anladığı sorusuna verilecek en kuşku götürmez cevaplardan biri, bu kavramın *üstyapıya* ilişkin bir kavram olduğu. Üstyapı içindeki bölümlemede, sivil toplum, hegemonyanın alanı; baskı uygulama işlevi ise, siyasal topluma (dar anlamıyla devlete) kalıyor. Geniş anlamıyla devlet, hem sivil toplumu içeriyor hem de siyasal toplumu; yani, sınıf egemenliği hegemonya *ve* baskı aracılığıyla kuruluyor[38]. Bir *tarihsel blok*'un birliğini sağlamak için, toplumdaki egemen ekonomik yapıya uygun düşünsel - ahlâksal - pratik değerlerin ve davranış biçimlerinin tüm topluma benimsetildiği alan, sivil toplum. Hegemonya, sivil toplum *aracılığıyla* ve sivil toplum *içinde* kuruluyor.

Alltyapı/üstyapı, ya da ekonomi/sivil toplum ilişkisine gelince : Çoğunlukla bu ilişkiyi bir içerik/biçim ilişkisi olarak koyuyor Gramsci. Ekonomik yapı, ideoloji ya da hegemonyanın ve devletin içeriği olarak, bu üstyapı pratiklerine ve kurumlarına belirli bir biçim veriyor[39]. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, Gramsci için, ekonominin üstyapısal biçimler üzerinde belirleyiciliği var. Ancak, bu belirleyicilik «mekanik» bir etki anlamında alınmamalı. İçerik/biçim, altyapı/üstyapı ilişkisi diyalektik bir ilişki: Bu ikilikler gerçekte bir *bütün* oluşturuyorlar; ama öte yandan da *dolayımlı* bir bütün bu : farklı alanlar, ya da «düzey»ler, farklılıkları, *gerçeklikleri* içinde yeralıyorlar bu bütünde[40]. Grams-

(37) Gramsci'nin yazılarındaki çelişkilerle ilgili bütünsel bir yorum için bkz: Anderson (1977).

(38) Gramsci (1971), s. 12. Geniş anlamda devletin bu tanımı için, bkz: aynı yerde, s. 244, s. 263. Ayrıca, sivil toplum ve hegemonya konusunda, bkz: s. 181.

(39) Gramsci (1971), s. 117, s. 181, s. 208, s. 258, s. 263, s. 377.

(40) M. Gündüz'ün, «Gramsci'de hegemonyaya tekabül eden sivil toplum hem ideolojik-kültürel, hem de ekonomik alanı kapsamaktadır», (Gündüz, 1983, s. 72), biçimindeki yargısına bu yüzden katılamıyorum. Gündüz'ün, bu yargısına dayanak yaptığı alıntıda, ekonomi, hegemonyanın **içeriği** olarak konuyor. Buradan, bu ikisi arasında bir **örtüşmeden** sözedilemez. Tam da, ekonomi hegemonyanın **kendisi değil**, içeriği olduğu için, hegemonya altyapıya yerleştirilemez. Dolayısıyla da, Gramsci'de sivil toplum ekonomik alanı kapsamaz.

ci'nin üstyapıda dönüşüm yapmayı *kendi içinde bir erek* olarak savunması, yani hegemonya kuramının önemi üzerinde ısrarla durması, bu tür bir diyalektik anlayışıyla yakından ilintili.

Gramsci'ye şu soruyu sorduğumuzda ise iki farklı cevap alıyoruz: *her egemen sınıfın* hegemonyası sivil toplumda ve sivil toplum aracılığıyla mı kurulur? Cevaplardan biri, sivil toplumu *genel*, tarihsel maddecilik düzeyine ait bir kategori olarak gördüğü ölçüde, olumlu. Öteki ise, sivil toplumu *aşma* anlamında bir hegemonya anlayışının çekirdeklerini taşıyor.

İkinci çözüme, 1919 - 1920 yıllarına ait siyasal yazılarda, almaşık örgütlenme biçimleri bağlamında rastlamak mümkün. Bu örgütlenme biçimini kavramlaştırırken, Gramsci'nin temel ilkelerinden biri, tarihsel özgüllük taşıyan kurumların aşılmasının gerekliliği. Yeni örgütlenmenin temelini, farklı tarih dönemleri boyunca (dönüşerek de olsa) sürüp giden bir alanda, yani üretim sürecinde arıyor Gramsci. Bu yazılardaki bakışaçısına göre, yeni toplumun tohumları tam da aşılması gereken biçimlere dayanamaz. Geleceğin tohumları olarak kurulacak bu kurumlar, «... parlamenter - demokratik devletin *özel* ve kamusal kurumlarının yerini alacak...»[41], yazarın deyişiyle. Yerini yeni tip örgütlenmelere bırakacak olan kurumlar arasında, tam da sivil toplumun «özel kurumları»nın olması ilginç. Ayrıca, yine sivil topluma özgü ilişki biçiminin en özet ifadesi olan «yurttaş kavramı»nın da «yeni toplumsal ruh» tarafından geride bırakılacağını söylüyor Gramsci[42].

Bir karşı - hegemonya anlayışını dile getiren bu yazıların, çok özgül koşullarda, fabrika konseyleri deneyimi bağlamında yazılmış olması önemli kuşkusuz. Ancak, bu bakışaçısı, bir ölçüde dönüşerek de olsa, daha geç yazılmış defterlerde de kısmen var. Bu «aşma» perspektifinin en belirgin biçimde ortaya çıktığı yerler, yazarın «düzenlenmiş toplum» kavramını kullandığı bölümler. Geçiş toplumuna ilişkin çözümlemelerinde *zaman zaman* başvurduğu bu kavram, sivil toplum/devlet ikiliğinin kendisinin, yani *her iki terimin birden* aşılmasına yönelik bir anlayışın belirtisi: sözkonusu olan geçiş, yazara göre, «sivil - siyasal toplumdan 'düzenlenmiş toplum'a geçiş - bu toplum öteki her iki toplumu da (çelişkilerini yeniden - üretmek üzere değil) aşmak üzere kendi içinde özümlediği ölçüde...»[43]. Buradaki «aşma» bakışaçısını daha genel bir diyalektik anlayışı üzerinde temellendiriyor Gramsci: Gerçek tarihte diyalektik gelişme, antitezin tezi *ortadan kaldırdığı* bir süreç olduğu için, sonuç da ancak bir «aşma» olabilir, yazara göre[44].

Ayrıca, *Hapisane Defterleri*'nin belirli bölümlerinde *sivil toplumda* hegemonya kurmakla *burjuvazi* arasında doğrudan bir

(41) Gramsci (1977), s. 77. (Vurgu sonradan).
(42) Gramsci (1977), s. 100.
(43) **Quaderni de carcere**, Torino, 1975, s. 734; aktaran Lepre (1978), s. 74. Ayrıca bkz: Gramsci (1971), s. 257-258, s. 262-263.
(44) **Quaderni de carcere**, s. 1083; aktaran Lepre (1978), s. 78.

bağlantı var. Burjuva devriminin geçirdiği aşamalardan hareket ederek, burjuvazinin, ekonomide egemenliğini sağlamasından *sonra*, bu konumunu kökleştirme ve geliştirme sürecini düşünüyor Gramsci: Sivil toplumda kurulan hegemonya bu sürecin ifadesi. Ekonomik yapıya uygun ve onun sürekliliğini sağlayacak siyasal - kültürel dönüşümler, sivil toplumdaki kurumların geliştirilmesiyle gerçekleşiyor. Kısacası, bu bakış çerçevesinde, sivil toplum burjuvazinin hegemonyasını kurduğu yer[45].

Ancak bunun, sivil toplumun kuramsal statüsü ile ilgili olarak bu yapıttan çıkarılabilecek tek görüş olduğunu savunmak çok güç. Bu görüşün yanısıra, her öncü ya da egemen sınıfın, farklı biçimlerde de olsa, hegemonyasını sivil toplumda ve sivil toplum kurumları aracılığıyla kuracağına ilişkin gözlemler de var defterlerde. Bu anlayış, «sivil toplum»u tarihsel olarak özgül ilişki biçimlerinin belirlediği bir kavram olmaktan çıkarıp, daha genel bir düzeye yerleştiriyor; sivil toplumun, sivil toplum/devlet ikiliğinin aşılmasından sonra da *sivil toplum olarak* kalacağı sonucu çıkıyor buradan.

Tam da «düzenlenmiş toplum» kavramını geliştirdiği bölümlerden birinde, Gramsci «sivil toplum» terimini bu kavramla eşanlamlı olarak kullanıyor[46]. Bu kullanım, yazarın geçiş toplumuna ilişkin düşüncelerini, bölümün devamında da sivil toplum/devlet ikiliği terimleriyle ifade etmesiyle tutarlı. Burjuva devleti için geliştirdiği sınıflandırma modelini —sivil toplum ve devlet arasındaki dengeye göre tanımlanan liberal ya da otoriter devlet anlayışını— geçiş toplumunun farklı aşamalarına uyguluyor burada yazar. Bu terminoloji, kaçınılmaz olarak, sivil toplum/devlet ikiliğinin geçiş toplumu çerçevesinde yeniden - üretilmesine yol açıyor.

«Sivil toplum» kavramının, geçiş toplumunu kurma sorunsalı içinde, ileriye yönelik bir proje çerçevesinde kullanılmasına koşut giden bir ikirciklilik daha var bu yazılarda. Yukarıda, hem sivil toplumun hem de devletin aşılmasıyla oluşan «düzenlenmiş toplum» kavramına değinmiştim. Şimdi, bunun yanısıra, Gramsci bir çok kez *sivil toplumun içinde eriyen*, ya da sivil topluma *özümlenen* bir devletten de söz ediyor, geçiş sürecine ilişkin olarak. Bu terimlerle ifade edildiğinde, sivil toplumun ortadan kalkması değil, *genişlemesi* söz konusu[47]. Gerçi bu tür bir genişleme anlayışı «devletin sönüp gitmesi» perspektifini dile getiriyor ve bu anlamda sivil toplum/devlet ikiliğini yeniden - üretmiyor. Ancak Gramsci'nin başka yerlerde ortaya koyduğu, «tezin ve antitezin ortadan kalkması»na dayalı bir diyalektik anlayışıyla çelişik bu tasarım.

(45) Gramsci (1971), «Fordizm» bölümü; ayrıca, aynı yerde s. 177-185, s. 235-238.

(46) Gramsci (1971), s. 263. Kavramın genel bir kategori olarak kullanılmasına başka örnekler için, bkz: aynı yerde, s. 252-253, s. 260, s. 262, s. 268.

(47) Gramsci (1971), s. 253. Ayrıca bkz: aynı yerde s. 260, s. 262-263.

Gramsci'nin sivil toplum konusundaki görüşlerinin iki farklı yoruma yol açabileceğini göstermekteki amacım, bu düşünüre kolaycı bir biçimde yaklaşmanın sakıncalarına dikkati çekmekti. Böylesine karmaşık bir yazarın düşüncelerini, kendisini açık olarak içine yerleştirdiği gelenekten bağımsız olarak anlamaya çalışmanın ne kadar yetersiz olacağı açık. Bu durumda, sivil toplum tartışmasını Gramsci'nin birkaç metnine hapsetmek, tartışmayı kısırlaştırmak anlamına geliyor, kaçınılmaz olarak.

SONUÇ

«Sivil toplum» üzerindeki tartışmanın yalnızca bir terminoloji sorunu olmadığı; bu kavramdan ne anlaşıldığının ideolojik, siyasal uzantıları olduğu açık. «Sivil toplum», genel geçerliliği olan bir kategori olarak alındığında, tarihsel olarak özgül ilişki biçimlerinin oluşturduğu bir alan olmaktan çıkıyor; içi boş, tarafsız bir alana dönüşüyor. Böyle olunca, burjuvazi ile başka sınıf ve grupların *bu alan karşısındaki konumları* arasında farklılık kalmıyor. Oysa, tam da fetişleşmiş ilişkilerin alanı olduğu için, sivil toplum burjuvazinin özgül hegemonya kurma biçiminin temeli: Üretim ilişkilerinin (dolayısıyla sömürünün) eşitlik ve özgürlük biçiminde tersyüz olmasıyla ve bu tersyüz olmuş gerçeklik üzerinde yükselen ideolojiyle. Şimdi, gelecek toplumun tohumlarını ekmek, ya da karşı - hegemonya kurmak, ancak burjuvazinin hegemonyasının bu özgüllüğü anlaşıldığında olanak kazanır. Bunun da tek yolu, varolan ilişkilerin *eleştirisinden* kalkarak oluşturulabilecek bir perspektif. Karşı - hegemonyanın özgül biçimleri ancak bu eleştiri süreci içinde geliştirilebilir.

Örneğin, yeni bir bireysellik anlayışı sözkonusu olduğunda, bu eleştiri sürecinin önemi çok açıkça ortaya çıkıyor. Sivil toplumun (ve bu gerçekliği mutlaklaştıran «doğal hukuk» ideolojisinin) en temel özelliği olan bağımsız, kendi özel dünyasına yönelik, başka bireylerle ilişkisini yalnızca karşılıklılık ve eşitlik biçiminde kuran mutlak bireylerin hangi tarihsel sürecin ürünü olduğu anlaşılmadan, almaşık bir bireysellik perspektifi geliştirmek olanaksız. Doğal olduğu varsayılan, oysa gerçekte özgül bir toplumun ürünü olan bu bireysellik biçiminin yalnızca mübadele ilişkilerinde değil, insanlar arasındaki tüm ilişkilerde işlerliği var: en «ekonomi dışı» ilişkilerde, dostluklarda bile sorguya çekilmiyor «eşit gereksinimler» ve «karşılıklılık» varsayımı. Bireyleri somutlukları, farklılıkları içinde kavrayacak bir bireysellik biçiminin, bu tür bir karşılıklılık anlayışını aşması kaçınılmaz. Bunun önkoşulu ise, sivil toplumda oluşan soyut nesnel bağımlılığın, yani eşit değerler dolayımıyla kurulan toplumsal ilişki biçiminin taşıdığı ve ürettiği ahlâksal ve kültürel değerlerin eleştirilmesi. Bir kez bu soyut nesnel dolayım çerçevesi olumsuzlandığında, öznel gereksinimlerin farklı olduğunu ve bireysel özgürlüğün gerçekte bu farklılıkta yattığını görmek de olanaklı.

Doğal birey, vatandaş, meta sahibi türünden tek yanlı soyutlamaların aşılmasının ve farklılıkları içinde somut bireylere varılmasının önkoşullarına, yani toplumsal üretim, vb. sorunlara giremiyorum burada. Dolayısıyla, sözünü ettiğim türden bir bireyselliğin çok uzun dönemli bir perspektif olduğunun bilincinde olduğumu belirtmem gerekiyor belki de. Ancak, eğer geleceğin tohumlarını şimdiden ekmek gibi bir amacımız varsa, eleştiri ve aşma perspektifinin gerekli olduğuna inanıyorum.

Burada kullandığım «aşma» kavramı soyut bir olumsuzlama anlamını taşımıyor. Belirli bir tarihsel noktada ulaşılmış olan olumlulukları «içinde koruyarak aşma»[48] bu. Dolayısıyla, sivil toplumu *eleştiri konusu* statüsüne yerleştiren bir anlayışın, bu yüzden, örneğin eşitliği hiç önemsemediği sonucu çıkarılmamalı. Ancak, sivil toplumun ötesine geçmiş bir bakışaçısı olmaksızın eşitliğin gerçek doğasının kavranamayacağı da açık.

Bu tür bir aşma perspektifi, eleştiri konusu yaptığı sivil toplumun değerlerini ahlâkçı bir biçimde savunmayı dışlıyor: Eşit ve özgür bireyler olmak, bunlar kendi içlerinde «iyi», ya da «hakça» değerler oldukları için değil, baskıya karşı mücadelenin bir parçası oldukları için anlamlı talepler. Eğer bu değerler mutlaklaştırılacak olursa, bir gün sivil toplumun ezilen tüm grup ve sınıflarının kurtuluş sürecinin önüne birer engel olarak dikilmeleri kaçınılmaz.

KAYNAKLAR

AGAZZİ, E. (et. al.) (1979), *Gramsci un'eredita contrastata*, Ed. Ottaviano, Milano.

ALTHUSSER, L. (1969), *For Marx*, Penguin, Harmondsworth.

ANDERSON, P. (1977), «The Antinomies of Antonio Gramsci», *New Left Review*, 100.

ARTHUR, C. (1983), «Hegel, Feuerbach, Marx and Negativity», *Radical Philosophy*, 35.

BLANKE, B. et. al (1978), «On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State», *State and Capital* (derl. Holloway/Picciotto), Edward Arnold, Londra içinde.

BOBBİO, N. (1979), «Gramsci and the Conception of Civil Society» *Gramsci and Marxist Theory* (derl. Mouffe), Routledge and Kegan Paul, Londra, içinde.

BUMİN, K. (1982), *Sivil Toplum ve Devlet*, YAZKO, İstanbul.

ENGELS, F. (1969a), *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Lawrence and Wishart, Londra.

ENGELS, F. (1969b), *Anti - Dühring*, Lawrence and Wishart, Londra.

(48) Marx (1973), s. 349.

ENGELS/MARX (1974), *The German Ideology*, Lawrence and Wishart, Londra.

GRAMSCİ, A. (1971), *Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, Londra.

GRAMSCİ, A. (1977), *Political Writings*, 1910 - 1920, Lawrence and Wishart, Londra.

GÜNDÜZ, M. (1984), «Gramsci, İdeoloji, İktidar», *Yapıt*, 47/2.

HEGEL, G. W. F. (1976), *Philosophy of Right*, Oxford University Press, Oxford.

HOBBES, T. (1968), *Leviathan*, Penguin, Harmondsworth.

LABİCA, G. (1973), «De l'égalité»,*Dialectiques*, 1 - 2.

LEPRE, A. (1978), *Gramsci secondo Gramsci*, Liguori Ed., Napoli.

LOCKE, J. (1965), *Two Treatises of Government*, Mentor Books, New York.

MARX, K. (1977a), *Critique of Hegel's Doctrine of the State; Early Writings* (derl. Colletti), Penguin, Harmondsworth, içinde.

MARX, K. (1977b), «On the Jewish Question», aynı yerde.

MARX, K. (1977c), «Feuerbach Üzerine Tezler», aynı yerde.

MARX, K. (1977d), *Economic and Philosophical Manuscripts*, aynı yerde.

MARX, K. (1977e), «A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right. Introduction», aynı yerde.

MARX, K. (1977f), «Critical Notes on the Article 'The King of Prussia and Social Reform. By a Prussian'», aynı yerde.

MARX, K. (1977g), «Preface to *A Contribution to the Critique of Political Economy*», aynı yerde.

MARX, K. (1973), *Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth.

MARX, K. (1976), *Capital*, V. I, Penguin, Harmondsworth.

MARX, K. (1978), *Pre - Capitalist Economic Formations*, Lawrence and Wishart, Londra.

MOUFFE, C. (derl.) (1979), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge and Kegan Paul, Londra.

PASHUKANİS, E. B. (1978), *Law and Marxism*, Ink Links, Londra.

POULANTZAS, N. (1973), *Political Power and Social Classes*, New Left Books, Londra.

POULANTZAS, N. (1978), *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, Presses Universitaires de France, Paris.

ROUSSEAU, J. J. (1964), *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité*, Bütün Yapıtlar, Cilt III, Gallimard, Paris.

SHOWSTACK - SASSOON (derl.) (1982), *Approaches to Gramsci*, Writers and Readers, Londra.

AYŞE TRAK

Gelişme İktisadının Gelişmesi : Kurucular

Sosyal bilimler içinde bazı acayip alt dallar var. Bunlardan biri gelişme iktisadı. Bu uzmanlaşma alanı üzerinde biraz düşündüğümüzde, karşımıza söz konusu acayipliği yansıtan bir dizi soru çıkıyor. Örneğin gelişme iktisadının, İkinci Dünya Savaşına kadar ortada yokken, savaş sonrası dönemde ayrı bir dal olarak ortaya çıkıp, zamanla, yayınlanan kitap ve dergi, faaliyette bulunan enstitü ve merkez, düzenlenen kongre ve konferans sayısı açısından iktisadın en canlı alanlarından biri durumuna gelişi, nasıl açıklanabilir? Bir grup iktisatçının, aynı yıllarda, kendileriyle hiçbir milliyet, din, dil ve kültür bağı olmayan insanların sorunları üzerine düşünmeye başlamaları, bu sorunları iş edinip böylece bir uzmanlaşma alanı oluşturmaları neyle ilgili? «Ekonomik gelişme», nasıl, korunmak ya da kurulmak istenen toplum yapısından bağımsız bir amaç olarak belirdi? Neden insan ilişkilerini düzenleyen bütün gelenekler, kurallar ve yasalar, toplumun bütünlüğünden sıyrılmış bir ekonomik gelişme amacına göre ikinci planda görülmeye başladılar?

Bu yazının amacı, gelişme iktisadının gelişme sürecini gözden geçirip bu soruların daha iyi kavranmasına yardımcı olmak. Dünyada ve Türkiye'de ekonomik gelişmeden bu kadar çok söz edilen bir dönemde bu tür bir çalışmanın yararlı olacağına inanıyorum.

Yazı, gelişme kuramlarından çok bu kuramların ortaya çıkış süreciyle ilgili. Ana sorunsalı, gelişme iktisadının çeşitli yaklaşımlardan bağımsız olarak beliren iki temel özelliği oluşturuyor. Birinci özellik, kuramlarda gelişmenin ne gibi amaçlar içerdiğinin konu dışı bırakılması. Yani gelişmenin, her toplumun kendine özgü sosyal ve kültürel yapısından, bu yapıdan kaynaklanan insan ihtiyaçlarından bağımsız olarak, «gelişmiş sanayi toplumları gibi olmak» şeklinde tanımlanması. İkinci özellik, ge-

lişmenin toplumu oluşturan bütün grupları olumlu bir biçimde etkileyeceği varsayımı. Yani gelişme sürecinin çeşitli gruplar üzerindeki farklı etkilerinin üzerinde durulmaması. Bunun sonucu olarak gerekli politikaların nasıl, kim tarafmdan uygulanacağı sorusuna yanıt verilmediğini, veya bu alanda devlete önemli bir sorumluluk yüklendiğini görüyoruz. Devletle toplumu oluşturan sınıflar arasındaki ilişkilerin incelenmesi ise, kuramsal yapının sınırları dışında kalıyor.

Bu iki özellik, büyük ölçüde gelişme iktisadının kurucularının konuya olan ilgilerinin kaynaklarına, onların yetişmelerine ve deneyimlerine bağlı. Gelişme sorunsalı, «onlar ve biz» ayırımının «ileri ve geri» ayırımına dönüşmesi, çok eskilere gidiyor. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşından çok önce bu sorunsal üzerine düşünüldüğünü, yazılıp çizildiğini görüyoruz. Aynı şekilde, özellikle İngiliz ve Hollandalı sömürge yöneticilerinin bugün gelişme iktisatçılarının ilgilendikleri bazı konularda çalışmaları var[1]. Ama kendilerine gelişme iktisatçısı diyen, uzmanlaşma alanlarını gelişme iktisadı olarak tanımlayan sosyal bilimcilerin ortaya çıkışı, İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllara özgü bir olgu. Bunda, bazı eski sömürgelerin bu yıllarda bağımsızlıklarını kazanmaları önemli bir rol oynuyor. Ama gelişme kuramlarının bu yeni ülkelerden değil, Avrupa ve ABD'nden kaynaklandığını görüyoruz. Aşağıda incelendiği gibi, bu kuramların çatısını azgelişmiş ülkelere dışardan bakan iktisatçılar kuruyorlar. Bunlardan bir kısmı, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş sanayi toplumları düzeyine ulaşmasının dünya ekonomisinde bunalımların önlenmesi için gerekli olduğuna inanıyorlar. Diğerleri, yoksulluk ve sefalete çare bulmak, uluslararası plandaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için çalışıyorlar. Bazılarının tek kaygısı, komünizm tehlikesine karşı mücadele yöntemleri geliştirmek. İyi niyetli sosyal demokratlardan soğuk savaş ideologlarına kadar bütün bu sosyal bilimciler, çalışmalarını toplumsal amaçlar ve politik süreçle ilgili bazı varsayımlara dayandırmak zorundalar. İnsan ihtiyaçlarını belirleyen etkenlerin, ihtiyaçlar arasındaki çelişkilerin, bu çelişkilerin çözülmesi için oluşturulabilecek politik sürecin kavranması, bu varsayımların belirlenmesi açısından önemli. Toplum dışından biri için bunun ne kadar güç, giderek olanaksız bir iş olduğu kolayca görülebilir. Gelişme iktisadının yapısını belirleyen özellikler büyük ölçüde bu güçlüğün aşılamayışını yansıtıyor.

GELİŞME İKTİSADININ KURUCULARI

Gelişme iktisadına duyulan ilginin Avrupa ve ABD'nde değişik nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığını görüyoruz. İkinci

(1) Bu alanda Hollandalı J. H. Boeke ve İngiliz J. S. Furnivall en önemli adlar. Bkz: J. H. Boeke, **The Structure of Netherlands Indian Economy** (Institute of Pacific Relations, 1942) ve F. N. Traeger, **Furnivall of Burma** (New Haven, Yale Univ. Press, 1963).

Dünya Savaşından sonra, gelişme teorilerine katkıda bulunan iktisatçıların hepsi sonunda ABD'nde toplanmış olsalar bile, kurucular arasında kolayca «Avrupalı sosyal demokratlar» ve «Amerikalı soğuk savaş ideologları» türünden bir ayırım yapılabilir. Kuşkusuz ne gelişme iktisadıyla ilgilenen Avrupalıların hepsi sosyal demokrattı, ne de Amerika'da bu konuda çalışanların hepsi soğuk savaş ideologluğu yapmaya hevesliydiler. Gene de, herkesce kurucu olarak kabul edilen en önemli adlarla sınırlı bir entellektüel biyografi çalışması, sözkonusu ayırımın hiç de zorlama olmadığını gösterebilir Kuramsal konulara biyografik yaklaşmak, kuramların ardındaki insanların nerelerde yetişip hangi sorunlara, neden önem verdiklerini araştırmak pek yaygın bir yöntem değil. Ama ben bu yazının amacı açısından bunun en yararlı yöntem olacağına inanıyorum.

Avrupa Kaynakları

P.Rosenstein - Rodan'ın 1943'te *Economic Journal*'da yayınlanan «Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları»[2] adlı makalesinin, gelişme iktisadı alanında verilen ilk ürün olduğu söyleniyor[3]. Rosenstein - Rodan'a «gelişme iktisadının babası» diyenler de var[4]. Onun hemen ardından R. Nurkse, A. O. Hirschman, G. Myrdal ve H. Singer'in adları akla geliyor.

Belki bir dereceye kadar Myrdal'ın dışında, bütün bu iktisatçıların meslekî yaşamlarında, büyük bunalımın ve İkinci Dünya Savaşının Avrupa ekonomisi üzerindeki etkileri bir dönüm noktası oluşturuyor. Hepsi de, azgelişmiş ülkeler adını verdikleri ülkelerin sorunlarına, savaş döneminin ve savaş sonrasının uluslararası ticaret ve sermaye hareketleriyle ilgili sorunları üzerindeki çalışmalarının doğal bir uzantısı olarak eğiliyorlar.

Rosenstein - Rodan'ın durumunda bu son derece açık. Rosenstein - Rodan doktorasını Viyana Üniversitesinde, F. von Mises'den Avusturya ekolünün liderliğini devralmış olan Hans Mayer'in yanında yapıyor. Gene Viyana Üniversitesinde iktisadi düşünce tarihiyle ilgili bir projeyi yönetiyor. Çağdaşları

(2) P. Rosenstein - Rodan, «Problems of Industrialization of Eastern and South Eastern Europe», **Economic Journal**, June - Sept. 1943.

(3) H. W. Arndt, «Development Economics Before 1945»; J. Bhagwati and R. Eckaus (eds.), **Development and Planning : Essays in Honour of P. Rosenstein - Rodan** (London : Allen and Unwin, 1972) içinde.

E. Hagen, **On the Theory of Social Change** (Illinois : Dorsey Press, 1962), s. 36.

(4) R. Eckaus, «P. Rosenstein - Rodan», **International Encyclopedia of Social Sciences**, Biographical Supplement, vol. 18 (New York : Free Press, 1979).

arasında «düşünce tarihini en iyi bilen iktisatçı» olarak yaptığı şöhretin kaynağı, bu proje. Savaş öncesinde Rosenstein - Rodan, yalnızca kuramsal düzeyde, tüketici talebi ve fiyat belirlenmesi gibi konularla uğraşıyor. İlk makalesi, 1926'da Almanca olarak yayınlanan «Marjinal Fayda»[5].

Bir Rockefeller bursuyla bir süre İtalya'da kaldıktan sonra, 1931'de İngiltere'ye, Londra Üniversitesine gidiyor. Cambridge dışında olmasına karşın, Keynes'in sivrildiği yıllarda İngiltere'de oluşu önemli. 1941'de Rosenstein - Rodan, İngiltere Kraliyet Enstitüsü'nün «Avrupa'nın Savaş Sonrası İmarı» konusuyla uğraşan iktisat komisyonunun başkanlığına getiriliyor. Bu dönemde hem komisyondaki görevi, hem de İngiltere'de yaşayan Doğu Avrupalı arkadaşlarıyla yaptığı tartışmalar yoluyla, Doğu ve Güneydoğu Avrupa sorunlarıyla ilgilenmeye başlıyor. Böylece Avrupa'nın azgelişmiş bölgelerinden başlayarak, genelde azgelişmişlik konusuna eğiliyor. 1947'de Londra Üniversitesinden Dünya Bankasına geçtikten sonra bu ilgiyi daha yoğun bir biçimde sürdürüyor. 1952'de ABD'ne, Massachusetts Institute of Technology'ye gittikten sonra, Şili ve Hindistan üzerine bazı projelerin yöneticiliğini yapıyor[6]. Bu süre içinde giderek Avusturya ekolünün dünyadan kopuk, statik ve soyut çerçevesinden uzaklaşıp, iktisat politikalarını etkilemeye yönelik Keynesgil yaklaşımları benimsiyor. Ayrıca, insan davranışlarındaki ve kurumsal yapılardaki farklılıkların iktisat politikaları açısından önemini farkediyor. Yaşamının son yıllarında, gelişme iktisadının genelde iktisat ilmine en büyük katkısının «piyasa fiyatlarının gerçek değerleri yansıtan fiyatlardan sapmasına yol açan çeşitli etkilerin öneminin takdir edilmesini sağlamak» olduğunu yazıyor[7].

R. Nurkse'nin meslekî gelişmesi de Rosenstein - Rodan'ınkinden çok farklı değil. O da Viyana Üniversitesinde okuyor ve Hayek, Machlup, von Mises ve Morgenstern'le tanışıp tartışmak fırsatını buluyor. Ama Nurkse'nin çalışmaları, belki de bunalım yıllarına rastladığı için, daha başından soyut kuramların dışına çıkıyor. 1933'te Almanca yayınlanan ilk makalesi, «Sermaye Hareketlerinin Nedenleri ve Etkileri»[8]. Nurkse'nin ilk

(5) P. Rosenstein - Rodan, (Grenz nutzen», Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 1926. İngilizce çevirisi : «Marginal Utility», **International Economic Association Papers** (New York : Macmillan, 1960).

(6) P. Rosenstein - Rodan (ed.), **Capital Formation and Economic Development : Studies in the Economic Development of India** (London : Allen and Unwin, 1964); P. Rosenstein - Rodan and R. Eckaus (eds.), **Analysis of Development Problems : Studies of the Chilean Economy** (Amsterdam : North Holland Publishing Co., 1973).

(7) P. Rosenstein - Rodan and R. Eckaus (1973), s. V.

(8) R. Nurkse, «Ursachen und Wirkungen der Kapitalbewegungen», **Zeitschrift für Nationalökonomie**, 1933. İngilizcesi : «Causes

makalelerinde Avusturya ekolünün etkisi hâkim. Bu etki 1935-1947 yılları arasında, Nurkse'nin Milletler Cemiyeti'nde çalıştığı yıllarda tamamen ortadan kayboluyor. 1947'de yayınlanan «Ulusal ve Uluslararası Denge» adlı makalesinde Keynes'in etkisi son derece açık[9]. Burada Nurkse'nin, kapitalist ekonomilerde bunalımların kaçınılmazlığına; bunların ancak ekonomiye, özellikle yatırımların dağılımına müdahale yoluyla önlenebileceğine inanmaya başladığını görüyoruz. Nurkse, gene Keynesgil bir yaklaşımla bu müdahalenin ulusal düzeyde kalamayacağını, sermaye hareketlerinin uluslarüstü kuruluşlarca denetlenmesi gerektiğini savunuyor. Ayrıca, ondokuzuncu yüzyıl konjonktürü ile yirminci yüzyıl gerçekleri arasındaki farklılıklara dikkat çekerek, kamu yatırımlarının özel sermaye yatırımlarının yerini alması gerektiğini öne sürüyor. Bu bağlamda azgelişmiş ülkelere dış yardım konusunu gündeme getiriyor. Nurkse'ye göre, azgelişmiş ülkelerde yapılacak yatırımlar ve zamanla zenginleşen bu ülkelerden kaynaklanacak ithalat talebi, Batı'nın yeni bir bunalıma girmesini önleyebilir.

Bu noktadan, yani Batı toplumlarının ihtiyaçlarından hareketle Nurkse, gelişme konusuyla ilgilenmeye başlıyor. Bu alandaki çalışmalarını sonuna kadar iki düzeyde sürdürdüğünü görüyoruz. Bir yandan Batılı yöneticileri az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin Batı toplumları yararına olduğuna ikna etmeye uğraşırken, bir yandan da sanayileşme ve büyüme stratejileri geliştiriyor. Nurkse'nin gelişme stratejileri alanındaki çalışmalarının en önemlisi, 1957'de İstanbul Üniversitesi ve Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinde verdiği konferanslardan oluşuyor. Bu konferanslar aynı yıl İstanbul İktisat Fakültesi ve Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından yayımlanmış[10].

A. O. Hirschman'ın az gelişmiş ülkelerle ilgilenmeye başlaması da savaş yıllarının ürünü. Hirschman'ın 1945'te yayınlanan ilk kitabı *Ulusal Güç ve Dış Ticaretin Yapısı*[11]. Özellikle Nazi Almanyası deneyimine dayanarak, dış ticaretin nasıl politik amaçlara göre biçimlendirildiğini inceleyen bu kitabın son bölümünde Hirschman, daha sonraki çalışmaları açısından çok önemli bir sonuca varıyor: Genel varsayımların aksine, dünya

and Effects of Capital Movements»; G. Haberler and R. M. Stern (eds.), **Equilibrium and Growth in the World Economy** (Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press, 1962) içinde.

(9) R. Nurkse, «Domestic and International Equilibrium», G. Haberler and R. M. Stern (1962) içinde.

(10) R. Nurkse, «The Conflict between 'Balanced Growth' and International Specialization» ve «Some Reflections on the International Financing of Public Overhead Investments»; **Lectures on Economic Development** (Faculty of Economics, İstanbul University and Faculty of Political Sciences, Ankara University, 1957) içinde.

(11) A. O. Hirschman, **National Power and the Structure of Foreign Trade** (Berkeley, Calif. : University of California Press, 1945).

ticaretinde hammadde ihracatçıları ve sanayi ürünleri ihracatçıları türünde bir uzmanlaşmaya rastlanmıyor. Gözlemlenen, sanayileşmekte olan ülkeler arasındaki ticaret ilişkilerinin yoğunlaşması. Bu yüzden de tarım ülkelerinin sanayileşmesinin sanayi toplumlarını olumsuz yönde etkileyeceği yolundaki inançlar hiç sağlam temellere dayanmıyor. Daha sonraki yıllarda Hirschman bu fikri geliştirip, Nurkse'yle birlikte, savaş sonrasında Avrupa ve ABD'nde çok yaygın olan, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinden doğacak dış ticaret sorunlarıyla ilgili endişeleri yatıştırmaya çalışıyor[12].

1981'de yayınladığı bir makalede Hirschman, Keynes'in ilk gelişme iktisatçıları üzerinde ne kadar büyük bir etkisi olduğundan söz ediyor[13]. Bu etki yalnızca dünya ekonomisinin sorunlarına ve bu sorunların çözümüne yaklaşımlarla sınırlı değil. Hirschman'a göre, Keynes'in daha önce geçerli olan «tek boyutlu iktisat»ın aşılmasında oynadığı rol de gelişme iktisadı açısından çok önemli. Tek boyutlu iktisat terimi, bütün toplumlar için geçerli olduğu öne sürülen ve ekonominin her zaman, her yerde, kendiliğinden tam istihdam dengesine ulaşacağı sonucuna varılmasını sağlayan varsayımlarla ilgili. Gelişme iktisadı ise, yapısal değişiklikler sağlamak için ekonomiye bilinçli müdahale stratejileri oluşturulmasına yönelik. Bu durumda, tek boyutlu iktisat çerçevesi içinde gelişme iktisadı diye bir dalın oluşturulması hemen hemen olanaksız. Keynes bu çerçevenin doğru olmadığını, özgün koşulları dikkate alarak yapılacak devlet müdahalesinin gerekliliğini göstererek, gelişme iktisadının ortaya çıkışına uygun bir ortam hazırlıyor. Burada üzerinde durulması gereken nokta, özgün koşulların, yalnız uygun müdahale biçimlerinin, yani belirli sonuçlara ulaşmak için uygulanması gereken doğru yöntemlerin belirlenmesinde dikkate alınışı. Özgün koşulların toplumsal hedeflerin belirlenmesinde değişikliklere yol açabilecekleri, giderek gelişmenin değişik bir biçimde tanımlanmasını sağlayabilecekleri ise, Keynesgil kuramın da, gelişme iktisadının da dışında kalıyor.

Gene kuruculardan H. Singer, gelişme iktisadının ortaya çıkışında Keynes'in yanısıra Schumpeter'in de etkili olduğunu öne sürüyor[14]. Gerçekten de Schumpeter'in uzun dönem gelişme sorunları ve teknolojik gelişmenin etkileri üzerine çalışma-

(12) A. O. Hirschman, «Effects of Industrialization on the Markets of Industrial Countries»; B. F. Hoselitz (ed.), **The Historical Approach to Economic Growth** (Chicogo : Univ. of Chicago Press, 1952) içinde.

(13) A. O. Hirschman, «The Rise and Decline of Development Economics»; A. O. Hirschman (ed.), **Essays in Trespassing** (London : Cambridge University Press, 1981) içinde.

(14) H. W. Singer, «Terms of Trade Controversy and the Evolution of Soft Financing : Early Years in the U. N. (1947-1951)» (yayınlanmamış konferans metni; Washington : World Bank, July 1982).

larının, neo-klasik iktisadın statik yapısının aşılmasındaki rolü çok önemli. H. Singer, Schumpeter'in ders verdiği yıllarda Bonn Üniversitesinde okuduktan sonra, Cambridge'de Keynes'in öğrencisi oluyor. Nurkse'nin savaşı izleyen yıllarda dünya ekonomisinin yeni bir bunalıma gireceği, bunun ancak azgelişmiş ülkeleri de içine alan uluslarüstü müdahalelerle önlenebileceği inancını, çağdaşı birçok iktisatçı gibi, Singer de paylaşıyor. Ama Singer, azgelişmiş ülkelerin sorunlarıyla yalnız bir iktisatçı olarak değil, aynı zamanda bir «hümanist» olarak ilgilenmeye başlıyor. Bunda, daha önce İngiltere'nin azgelişmiş bölgelerinde, işsiz ve dar gelirli gruplar arasında sürdürdüğü yarı - bilimsel, yarı - gönüllü yardım çalışmalarının da etkisi oluyor. Yani Singer, yardıma muhtaç olanlara yardım etmenin sosyal bilimcinin görevleri arasında yer aldığına inanan iktisatçılardan. Bu yüzden, İkinci Dünya Savaşından sonra çalışmaları doğal olarak yoksul ülkelerin sorunlarına yöneliyor.

Aynı etkenleri, başka bir sosyal demokratın, Gunnar Myrdal'ın gelişme iktisadı çalışmalarında da görüyoruz. G. Myrdal gelişme iktisadının diğer kurucuları gibi Keynesgil iktisat politikalarını savunuyor. Ama kendisinin de belirttiği gibi, bu İsveçli iktisatçının görüşlerini belirleyen, Keynes'in değil, başka bir İsveçli iktisatçının —Keynes'in öncüsü— K. Wicksell'in etkisi[15]. Myrdal, G. Gassel'in öğrencisi olarak okuduğu Stockholm Üniversitesinde, sosyal demokrat iktisat politikaları ile bir yenilik olarak değil, yerleşmiş, kabul edilmiş eğitimin bir parçası olarak karşılaşıyor. 1929'da İsveç'te yayınlanan ilk kitabı *İktisat Kuramının Gelişmesindeki Politik Unsurlar*'dan[16] başlayarak Myrdal, sosyal bilimlerin toplumsal gerçeklerle olan bağlantısını araştırmayı ve sosyal bilimleri toplumsal açıdan anlamlı kılmayı kendine amaç ediniyor. Bu bağlamda, 1944'te tamamlanan ünlü çalışması, ABD'nde ırk ayırımı sorununu inceleyen *Amerikan İkilemi*[17], Myrdal'ın «insanlar için birşeyler yapabilmek» amacını belki de en iyi yansıtan kitap. Burada Myrdal, gördüklerinin üzerinde bıraktığı etkiyi, konuya bilimsel olmaktan çok duygusal bir ilgi duyduğunu saklamaya çalışmıyor. Daha sonra, azgelişmiş ülkeler üzerine yaptığı çalışmalarda da aynı üslûbun hâkim olduğunu görüyoruz.

Myrdal, gelişme iktisadıyla ilgilenmeye başlamasını, 1953'te, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu başkanı olduğu yıllarda Güney Asya'ya yaptığı bir yolculuğa bağlıyor[18]. Bu yolculukta gördüğü yoksulluk, sefalet, çaresizlik, Avrupa

(15) G. Myrdal, «The Social Sciences and Their Impact on Society», **Essays and Lectures** (Tokyo : Japan Society for International Economics, 1972) içinde.
(16) (İngilizce çevirisi) G. Myrdal, **The Political Element in the Development of Economic Theory** (Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1953).
(17) G. Myrdal, **The American Dilemma** (New York : Harper and Row, 1944).

Ekonomik Komisyonundaki işini bırakıp bir süre Güney Asya sorunları üzerinde çalışmaya karar vermesine yol açıyor. 1953 - 1957 yılları arasında yalnızca gelişme konusuyla ilgileniyor[19] ve 1957'de, gelişme iktisadı alanındaki en önemli kitaplardan biri olarak kabul edilen Asya Dramı adlı çalışması için veri toplamaya başlıyor[20]. Bu kitapta âdeta bir hıristiyan din adamı yaklaşımına rastlıyoruz. Bunu yalnız Myrdal'ın sefalete çare bulma, insanların acılarını hafifletme çabalarında değil, bu acı ve sefaletin bir suçluluk duygusuna yol açmasında da görüyoruz. Myrdal, gerikalmışlık olgusunu kısmen Batı toplumlarının diğer toplumlar üzerindeki etkisine bağlayan iktisatçılardan biri. Bunun sonucu olarak da gelişmiş Batı toplumlarının azgelişmişliğe çare bulmak zorunda olduklarını öne sürüyor. Örneğin dış yardımın Batı'nın insanlığa karşı yadsınmaz bir sorumluluğu olduğunu, yalnız yazılarında değil, uluslararası kuruluşlardaki çalışmalarında da durmadan yineliyor. Yani Nurkse ve Hirschman gibi iktisatçılar dış yardımın gelişmiş ülkelerin çıkarları açısından yararlı olduğunu savunurlarken, Myrdal bunu bir insanlık sorunu olarak gündeme getiriyor. Aynı yaklaşımı, bir dereceye kadar, Singer'in dış yardım konusundaki çalışmalarında da görüyoruz. Singer azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere, dış ticaret hadlerinin bozulmasından doğan bir değer aktarımı olduğunu öne sürüyor[21]. Sonra da, bu değer aktarımından yararlanan ülkelerin sorumluluklarına dikkat çekiyor.

Azgelişmiş ülkelere yardımı savunan bütün bu görüşler, J. Viner, P. T. Bauer gibi, genel olarak azgelişmiş ülkelerin sorunlarına fazla aldırmayan, ama gelişmiş ülkelerde dış yardım fonlarının oluşması için gerekli vergi artışlarıyla yakından ilgilenen neo-klasik iktisatçıların tepkisine yol açıyor[22]. Bu iktisatçılar, 1950'lerden günümüze kadar, azgelişmis ülkelere yardım verilmesini engellemeye çalışıyorlar. Genel olarak, neo-klasik iktisatçıların gelişme iktisadına en büyük katkılarının «dış yardım değil dış ticaret» şeklinde özetlenebilecek tartışmalarla sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra, 1960'larda dış yardıma karşı bir sol literatürün geliştiğini görüyoruz. Sosyal de-

(18) G. Myrdal, **Asian Drama : An Inquiry into the Poverty of Nations** (New York : The Twentieth Century Fund, 1968).
(19) Myrdal'ın bu dönemde gelişme iktisadı konusunda yayınladığı kitaplar : **An International Economy** (New York : Harper and Row, 1956); **Economic Theory and Underdeveloped Regions** (London : G. Dackworth and Co. Ltd., 1957).
(20) G. Myrdal (1968).
(21) H. W. Singer, «Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries», **American Economic Review**, Papers and Proceedings, May 1950.
(22) P. T. Bauer, «International Economic Development», **Economic Journal**, vol. 69, 1959. J. Viner, «America's Aims and the Progress of Underdeveloped Countries», B. F. Hoselitz (ed. 1952) içinde.

mokratlardan ortodoks Marksistlere kadar oldukça geniş bir grup sosyal düşünürü içine alan bu literatür, bir bakıma, uluslararası ilişkilerde 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında yer alan bazı gelişmelere tepki olarak ortaya çıkıyor. Daha ilerde değinileceği gibi, dış yardımın azgelişmiş ülkeler üzerindeki etkilerinin sol düşünürler tarafından eleştirisi, dış yardımın önemini yitirdiği, gelişmiş ülkelerin yardım verme konusunda giderek artan bir isteksizlik gösterdiği döneme rastlıyor.

ABD'nde Gelişme Sorunu

Neo-klasik iktisatçılar gelişme sorunuyla ilgilenmek için özel yöntemler gerektiği görüşünü yadsırken, neo-klasik iktisadın dışından kaynaklanan başka bir tutucu yaklaşımın gelişme iktisadında önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Literatürde genellikle «modernleşme kuramı» adı verilen bu yaklaşım, soğuk savaş ortamında, Amerikan dış politikasıyla çok sıkı ilişkiler içinde gelişiyor. Sosyal bilimlerin gelişmesinde politik ortamın önemli bir rol oynadığı biliniyor. Ama çok az kuram, «modernleşme kuramı» kadar açık bir biçimde, bir politika aracı olarak ortaya çıkmıştır.

İkinci Dünya Savaşının sonunda gündeme gelen, azgelişmiş ülkelere yardım sorununun, başından beri ABD ve İngiltere tarafından kuşkuyla karşılandığını görüyoruz. Bu ülkeler 1949'a kadar, Birleşmiş Milletlerce yönetilecek bir özel yardım fonu oluşturulması tekliflerine karşı çıkıyorlar[23]. Bu dönemde Batıyla Sovyetler Birliği arasındaki gerginlik sürekli artıyor ve Sovyetler Birliği'nin açıkça düşman ilan edilmesine kadar gidiyor. Düşmanlığın önemli bir boyutu da, Sovyet Rusya'nın yeni bağımsızlığını kazanmış ülkeler üzerindeki etkisi. Sanayileşme ve büyüme amaçlarını hızla gerçekleştirmek isteyen bu ülkelerin Sovyet sanayileşme modelini ilgiyle izledikleri gözden kaçmıyor. Bu gözlemin etkisiyle, Batı ülkelerinin ve özellikle ABD'nin dış politikalarında bazı değişiklikler oluşmaya başlıyor. 1949'da açıklanan ünlü Truman «Dört Nokta Programı»nda, dış yardım konusu ciddî bir biçimde gündeme geliyor. Aynı yıl ABD, o zamana kadar şiddetle karşı çıktığı Birleşmiş Milletler Genişletilmiş Yardım Programının yürürlüğe girmesini onaylıyor.

Aynı yıllarda Amerikan akademik çevreleri de gelişme konusuyla ilgilenmeye başlıyorlar. 1952 yılında Chicago Üniversitesinde, dışişleri bakanlığının açık desteğiyle, bir Ekonomik Gelişme Araştırmaları Merkezi kuruluyor. Aynı yıl bu merkez, ilk gelişme dergisini, *Economic Development and Cultural Change* adlı dergiyi çıkarmaya başlıyor. Derginin ilk sayı-

(23) Bu konuda yararlı olabilecek kaynaklar : H. W. Singer (1982); L. Anell and B. Nygren, **The Developing Countries and the World Economic Order** (New York : Methuen, 1980); J. E. Spero, **The Politics of International Economic Relations** (New York : St. Martin's Press, 1981).

sındaki ikinci makalenin adının «Komünizmin Azgelişmiş Bölge Halkları için Çekiciliği» oluşu, gelişme konusuna duyulan ilginin kaynaklarını belirtmek açısından oldukça önemli[24]. Dergide yayınlanan ilk makale ise B. F. Hoselitz imzalı[25]. Modernleşme kuramının kurucularından biri olan Hoselitz'in yaklaşımında temel etkiyi, Alman tarihsel ekolü oluşturuyor. List, Hildebrand, Büchner, Schmoller ve Sombart gibi düşünürlerin etkisiyle Hoselitz, gelişmeyi, toplumların zorunlu olarak belirli aşamalardan geçip gelişmiş sanayi toplumlarının bulunduğu noktaya varması süreci olarak tanımlıyor[26]. Değişik aşamalardaki toplumların sosyal ve kültürel açıdan, giderek ekonominin toplum içindeki yeri açısından değişik özellikler taşıdığı gerçeği, kuramda önemli bir yer tutuyor. Örneğin Hoselitz, neo-klasik iktisadın temel öğesi olan «rasyonel ekonomik birey» kavramının azgelişmiş toplumların incelenmesinde yararlı olamayacağını, bu toplumlarda birey davranışlarının kâr ve fayda maksimizasyonuna değil, toplumsal olarak belirlenen ekonomi - dışı amaçlara yönelik olduğunu öne sürüyor. Bu, değişik toplumlarda birey davranışlarını belirleyen etkenlerin anlaşılması açısından son derece yararlı olabilecek bir yöntem. Hoselitz'in amaçlarından biri de bu zaten. Ama kuramın asıl amacı, geri kalmış toplumların gerekli aşamalardan geçişini hızlandırmak ve bunları Batı toplumlarının oluşturduğu modele göre biçimlendirmek için gerekli yöntemlerin belirlenmesi. Hoselitz'e göre Batı, azgelişmiş toplumlar üzerindeki komünist etkilerle mücadele edebilmek için önce bu toplumları anlamak, sonra da onlara kendi zenginliğinin temelinde belli bir kurumsal ve kültürel yapının yattığını göstermek zorunda. Ekonomik gelişme, belli kurumların ve toplumsal ilişkileri düzenleyen kuralların Batı modeline göre yeniden düzenlenmesine bağlı. Azgelişmiş ülkelere bu kabul ettirilebilirse, komünizm çekiciliğini kaybedecek ve gelişmiş kapitalist toplum modelini benimseyen homojen bir dünyaya doğru önemli bir adım atılmış olacak.

Hoselitz'in geliştirdiği bu yaklaşım, basitleştirilmiş, âdeta karikatürize edilmiş bir biçimde, W. W. Rostow'un ünlü *İktisadi Büyümenin Aşamaları : Anti - Komünist bir Manifesto* adlı kitabında karşımıza çıkıyor[27]. Soğuk savaş ideologlarının en tanınmışı Rostow'un ünü, iktisatçılığına değil, Sovyet toplumu üzerine yaptığı çalışmalara dayanıyor. 1952'de yayınladı-

(24) M. Watnick, «The Appeal of Communism to the Peoples of Underdeveloped Areas», **Economic Development and Cultural Change**, October 1952.

(25) B. F. Hoselitz, «Non - Economic Barriers to Economic Growth», **Economic Development and Cultural Change**, October 1952.

(26) B. F. Hoselitz, «Theories of Stages of Economic Growth»; B. F. Hoselitz (ed.), **Theories of Economic Growth** (Illinois : The Free Press of Glencoe, 1960) içinde.

(27) W. W. Rostow, **The Stages of Economic Growth : A Non - Communist Manifesto** (London : Cambridge University Press, 1960).

ğı *Sovyet Toplumunun Dinamiği* adlı kitabı doğrudan doğruya politik bir amaca, ABD yöneticilerine «düşmanı tanıtma» amacına yönelik[28]. Rostow, gelişme iktisadı alanındaki çalışmalarını da aynı amacın bir uzantısı olarak, ABD dış politikasının ana hatlarını belirlemek üzere sürdürüyor.

Hem Hoselitz, hem Rostow, ABD'nin azgelişmiş ülkelerle olan ilişkilerinde dış yardımın oynayabileceği rolün fazla önemsenmemesi gerektiğini öne sürüyorlar. Her iki iktisatçı da «dolarla dost kazanma» yönteminin başarılı olamayacağı kanısındalar[29]. Sovyet Rusya'yla mücadelenin ideolojik yönünü vurgulayıp, propaganda mekanizmalarının dış yardımdan daha önemli bir rol oynaması gerektiğini savunuyorlar. Gerçekten de 1950'lerin ortalarına kadar azgelişmiş ülkelere yardım ABD'nin dış politikasında pek önemli bir yer tutmuyor. Bu alanda 1953'te Stalin'in ölümünden sonra bazı değişikliklerle karşılaşıyoruz. Bu değişiklikler büyük ölçüde Stalin sonrası dönemde Sovyet Rusya'nın azgelişmiş ülkelerle olan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine bağlı. Sovyetler Birliği 1953'ten sonra Mısır, Afganistan, Hindistan, Suriye ve Endonezya gibi ülkelerle ekonomik ve teknik yardım anlaşmaları imzalıyor. 1956'da, ünlü Yirminci Parti Kongresi konuşmasında Kruşçev, azgelişmiş ülkelerle ekonomik ilişkilerin yeni bir görünüm aldığını, Sovyetlerin bu alandaki politikasının tamamen değiştiğini onaylıyor. Böylece Batı, büyük rakibiyle yalnız ideolojik alanda değil, ekonomik alanda da rekabet etmek durumunda kalıyor.

Bu rekabet azgelişmiş ülkelere bazı ekonomik ödünler verilmesine yol açıyor. Örneğin 1959'da azgelişmiş ülkelere düşük faizle kredi sağlamak amacıyla Birleşmiş Milletler Özel Fonu kuruluyor. 1960'da, gene azgelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına yönelik olarak, Dünya Bankasma bağlı Uluslararası Finansman Kurumu (International Finance Corporation) kuruluyor. Gene Dünya Bankasına bağlı Uluslararası Gelişme Örgütü de (International Developmant Association) aynı yıl ortaya çıkıyor. ABD'nde J. F. Kennedy, 1961'de, ABD - Latin Amerika ilişkilerini yeniden düzenleyen İlerleme için İşbirliği (Alliance for Progress) programını açıklıyor. Bu program çerçevesinde ABD, Latin Amerika ülkelerine planlı gelişmeyi sağlamak amacıyla önemli ekonomik ve teknik yardımlarda bulunmayı kabul ediyor[30].

(28) W. W Rostow, **The Dynamics of Soviet Society** (Combridge, Mass. : M. I. T. Press, 1952).

(29) Bu fikir Rostow'un B. F. Millikan'la birlikte yaptığı çalışmanın da temelini oluşturuyor : W. W. Rostow and M. F. Millikan, **A Proposal : Key to an Effective Foreign Policy** (New York : Harper and Brothers, 1957).

(30) İlerleme için İşbirliği Programı üzerine geniş bir bibliyografya için bkz: A. F. Lowenthal, «'Radical', 'Liberal' and 'Bureaucratic' Perspectives on Latin America»; J. Cotler and R. Fagen (eds.), **Latin America and the U.S.A** (Stanford : Stanford Univ. Press, 1974) içinde.

Bu ödünlerin Sovyet politikasındaki değişmeleri izlemesi ne kadar önemliyse, hemen hemen bütün dış yardım programlarının 1960'ların ortalarında çıkmaza girmesi de o derece önemli. 1962'den itibaren Batı ülkelerinin Sovyet Rusya'yla ilişkilerinin yumuşamaya başlamasıyla, dış yardım konusu da önemini kaybediyor. Bundan sonra, azgelişmiş ülkeler Birleşmiş Milletler içinde bazı ekonomik ödünler koparabilmek için sürekli mücadele etmek, ve bu mücadele içinde ABD'nin dış yardıma, özellikle uluslararası kuruluşlarca yönetilen dış yardım programlarına karşı takındığı sert tavırla çatışmak durumunda kalıyorlar. Bu durumda, 1960'ların ikinci yarısından başlayıp günümüze kadar genişleyen dış yardım aleyhtarı sol gelişme literatürünü anlamak biraz güçleşiyor[31]. Batı ülkeleri dış yardımı sürekli kısıtlayıp, azgelişmiş ülke taleplerini sürekli geri çevirirlerken, bazı yazarların dış yardımın nasıl emperyalizmin bir aracı olduğunu yineleyip durmaları gerçekten kolay anlaşılır gibi değil. Bu tür yaklaşımlarda, askerî yardımla ekonomik yardımın bilinçli olarak birbirine karıştırılması, ülkeden ülkeye sermaye akımlarıyla uluslararası kuruluşların düzenlediği yardım programları arasında bir ayırım yapılmaması, Türkiye veya Pakistan gibi stratejik önemleri açısından hiç tipik olmayan örnekler kullanılması, büyük bir kavram kargaşasına yol açıyor. Ama, gelişme literatürünün önemli bir bölümünü oluşturmalarına karşın, bu tartışmalar bu yazının kapsamı dışında kalıyor.

(31) Bu yaklaşımın tipik örnekleri arasında, bkz: T. Hayter, **Aid as Imperialism** (Harmondsworth : Penquin, 1971); T. Hayter, **The Creation of World Poverty** (London : Pluto Press. 1982); C. Payer, **The World Bank : A Critical Analysis** (New York : Monthly Review Press, 1982).

İBRAHİM BALCI

Orta Asya Şamanî Toplulukları Üzerine Notlar

"Boynuz" Simgesinin Evrimi

Çağdaş bilim adamları, Orta Asya'nın şamanî topluluklarını, yaşam tarzlarına göre, göçebe/hayvancı ve ormanlı/avcı topluluklar olarak ikiye ayırırlar[1]. Barthold, «baş rahip» (baş şaman) anlamına gelen «beki» kelimesinin, Merkit ve Oyrat gibi orman kavimlerinde, başbuğlar tarafından taşındığına işaret ederek, bu kavimlerde şamanizmin çok «inkişaf ettiğini» öne sürmektedir[2]. Oysa ormanlı şamanî topluluklarda, başbuğun aynı zamanda «beki» unvanını taşıması, bu topluluklarda şamanizmin çok inkişaf ettiğini değil; tam tersine, bu topluluklarda şamanizmin, göçebe/hayvancı topluluklara göre ilkelliğini sürdürdüğünü ve henüz —çok basit ölçülerde bile olsa— dinsel otorite ile siyasal otoritenin birbirinden ayrılmadığını gösterir. Orta Asya topluluklarında şamanizmin inkişafı, anahanlıktan babahanlığa, kandaşlıktan uygarlığa geçiş süreci ile doğrudan ilişkilidir. Ormanlı şamanî topluluklarda bu evrim, —istilâlar sonucu oluşan anî sıçramalar dışında— çok yavaştır. Bunun en önemli nedeni doğanın sınırlayıcılığı olmakla birlikte, ilkel topluluğun, *gens*'in (oba) değişime karşı bir inanç sistemi (ilkel bir ideoloji) geliştirmesi de, gözönüne alınması gerekli bir etkendir[3]. Orman-

(1) D. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilatı** (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944; Çev: Abdülkadir İnan), s. 73.
(2) A.g.e., s. 80 (Barthold'un **Türkistan**'ından naklen).
(3) Orta Asya Şamanî topluluklarında, gens, klan kavramlarının karşılığı olan «oba» kavramı, inanç sisteminde de önemli bir işleve sahiptir. Tepe anlamına gelen «oba» kelimesi, aynı zamanda,

lı/avcı topluluklar, anahanlıktan babahanlığa doğru çok yavaş bir geçiş süreci içerisinde yaşarken, anahanlık döneminin bazı motiflerini (geyik ana-ata) ve kurumlarını (ana soy çizgisi) da korurlar. Anahanlıktan babahanlığa geçiş sürecinin —ormanlı/avcı topluluklara göre— daha kısa sürdüğü göçebe/hayvancı topluluklarda ise geyik ana-ata'nın yerini kurt ata alır. Nisbeten kısa bir süre önce, ormanlı/avcı yaşam biçiminden göçebe/hayvancı yaşam biçimine geçtiğine ilişkin güçlü belirtiler bulunan[4], Timuçin'in obası Boorçi-Kiyat boyunun ise, ceddi âlâ'sı olarak bozkurt ve dişi geyik gösterilir[5]. Ormanlı/avcı'lıktan göçebe/hayvancı'lığa ve anahanlıktan babahanlığa geçişi tamamlamış, ormanlı/avcılık ile anahanlığı tarihin derinliklerinde bırakmış olan, Tu - Cüe (Türk)'lerin ceddi âlâ'sı ise, dişi kurttan türer; ilk dede, avda bir dişi geyik öldürdüğü için cinsel ilişkide bulunduğu deniz ilâhesi tarafından reddedilir[6]. Bu inanç, ilk dedenin şahsında anahanlıktan babahanlığa geçişi efsaneleştirdiği gibi, anahanlığın eşitlikçi/demokratik anısının hâlâ yaşadığını da göstermektedir. Orest'i, öz anasını öldürdüğü için nasıl Erinniler cezalandırmak isterse, geyik ana-ata'yı öldüren ilk dede de deniz ilâhesi tarafından cezalandırılır.

Eberhard'ın, Çin kaynaklarına dayanarak proto - Türk kavimlerinden saydığı Gav - Çığ'ların bir kolu olan Ye-Da'lar hakkında verdiği bilgilere göre, «kardeşlerin müşterek bir karıları vardır. Hiç kardeşi olmayan bir adamın karısı, başında bir boynuz taşır, her kardeşin sayısı miktarında boynuz çoğaltılır»[7].

Bu bilgilere göre Ye-Da'larda çok kocalılığın yaygın olduğuna hükmetmek gerekir. Ancak, aile kurumunun tarihsel gelişim ve değişim süreci içerisinde, gerek çokkocalılık gerek çokkarılılığın istisnaî olduğu olgusu gözönüne alınırsa, Ye-Da'larda ortaklaşa aile tipinin görüldüğüne ve gerek kadın gerek erkeklerin «ortak eş» olduklarına hükmetmenin yerinde olacağını sa-

geçici konaklama yerleri olan «yurt»lardaki tapınakları, ata mezarlarını da nitelemekte kullanılır; onlara da «oba» denir. Böylece ilkel topluluk, kendisini, kutsal saydığı dağlar, tapmaklar, tapıncaklar ve ata mezarları ile özdeşleştirerek kutsamakta, takdis etmektedir.

Açıkça görüleceği gibi, «oba» (gens, klan), inanç sistemi içerisinde —ilkel— bir ideoloji geliştirerek, değişim ve gelişime direnmektedir. Nitekim, Raşid-al-din'in Moğol toplulukları hakkındaki gözlemleri, yukarıdaki söylediklerimizi kanıtlamaktadır. Raşid-al-din'e göre, ormanlı/avcı Moğol topluluklarının «tasavvurlarınca bundan daha iyi bir hayat olamaz ve onlardan daha ziyade nimete müstağrak kimse yoktur.» **Camlüttevarih**, s. 96).

(4) Bu konuya bir başka yazımızda değinebileceğimizi umuyoruz.

(5) **Moğolların Gizli Tarihi** (TTK Yayınları, 1942; Çev: Ahmet Temir), s. 3.

(6) O. W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları** (TTK Yayınları, 1942; Çev: Nimet Uluğtürk), s. 86.

(7) **Çin'in Şimal Komşuları**, s. 106.

nıyoruz. Kaldı ki, çokkocalılığı grup halinde evliliğin özel bir biçimi olarak nitelemek yanlış olmaz kanısındayız.

Konumuz açısından asıl önemli nokta, kadının, kocasının kardeşlerinin sayısınca başında boynuz taşımasıdır. Söz konusu motifin —o dönemde göçebe/hayvancı bir yaşam tarzına sahip olmalarına rağmen— Ye-Da'ların ormanlı/avcı kökenleri ve geyik ana-ata kültürüne işaret ettiğini kabul etmek gerekir. Kadının, kocasının kardeşlerinin sayısınca boynuz taşıması, aslında onun «geyikleşmesi», «ana-atalaşması»na işaret etmektedir. Kardeş karılarının kardeşlerle serbestçe cinsel ilişkiye girebilmeleri, o dönemde Ye-Da'larda —anahanlığın değilse bile— henüz analık hukukunun hüküm sürdüğünü, ana soy çizgisinin yürürlükte olduğunu gösterir. Ana soy çizgisinin yürürlükte oluşu, kocanın erkek kardeşleriyle cinsel ilişki, kadının başında —doğrudan doğruya geyik ana-atayı sembolize eden— boynuz taşıması, söz konusu toplulukta henüz anahanlığın hüküm sürdüğünü, en azından anahanlığın babahanlık tarafmdan henüz tasfiye edilmediğini göstermektedir.

Orta Asya şamanî topluluklarında, anahanlığın babahanlığa yenik düştüğüne ve ana soy çizgisinin yerini baba soy çizgisine bırakışına, Cengiz'in Büyük Yasası da tanıklık eder. Uygarlığa geçişin eşiğine dek gelen Cengiz Federasyonunun yasası, artık geçmişte kalmış babahanlığın anahanlık üzerindeki yengisini yasal bir çerçeveye oturtarak, zina'yı yasaklar ve ölümle cezalandırır[8]. Cengiz'in Büyük Yasa'sından daha sonra, Moğolistan'a Budizm'in yerleştiği dönemin ürünü olan Eski Tsaayin Biçik'te ise, zinanın cezası çok daha hafiftir. Asıl ilginç olan, Eski Tsaayin Biçik'te zina yapan kadının kocasınm «boynuzlu» diye adlandırılmasıdır[9]. Öyle anlaşılmaktadır ki, anahanlıktan babahanlığa, analık hukukundan babalık hukukuna geçiş sürecinde, çokkocalı kadınların «ana-atalaşması», «geyikleşmesi»ni simgeleyen «boynuz» simgesi, babahanlıkta, karısı tarafmdan aldatılan erkeğe, —aşağılama, alçaltma anlamlarını kazanarak— izafe edilir olmuştur.

Kökenlerinin, anahanlığa, hayvan ana-ata'ya dayandığını gördüğümüz «boynuz» ve «geyik» simgeleri, Türklerde uygarlık ve babahanlık dini olan İslâmiyet'e girişle beraber kesin olarak birbirinden ayrılır. Anahanlığın anısı olan «geyik» motifi, yeni inançlar arasında kendine bir yer bularak «dişil» kutsallığını sürdürür. Geyikli Baba, adını geyiklerle dolaşmasından alır. Günümüzde bile, hâlâ, dişi geyik anlamına gelen «maral» sözcüğünün yumuşatılmış biçimi olan «Meral» Anadolu'da yaygın bir addır. Geyiğin taşıdığı «dişil» kutsallık yanında, geyiği sembolize eden «boynuz» simgesi, bir olumsuzlama, horlama, aşağılama anlamını içerir.

(8) Curt Alinge, **Moğol Kanunları** (AÜHF Yayını, Ankara 1967; Çev: Coşkun Üçok), s. 143.
(9) A.g.e., s. 147.

Toparlarsak, Orta Asya şamanî topluluklarında anahanlıktan babahanlığa geçiş süreci içerisinde —özellikle ormanlı/avcı topluluklarda— biçimsel de olsa, bazı anahanlık motifleri korunur. Anahanlık motifleri Türkler arasında İslâmiyete geçişten sonra da görülür ve bu motifler yeni inanç sistemi içerisinde de kutsallıklarını koruyarak kendilerine yer bulurlar. Nasıl «boynuz» ve «geyik» simgelerini bu biçimde ortaya koyabiliyorsak, bu tür simgelerin yeni inanç sistemi içinde kendisini hep koruyabileceğini genelleştirebiliriz. Nitekim, günümüzde, Anadolu'da rastlanan bazı İslâmî motiflerin kaynağının da aslında anahanlık olduğunu söylemek anlamsız olmasa gerektir.

MUHTEŞEM KAYNAK

Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde

Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış*

Bu makalenin amacı, Osmanlı demiryollarının iç ve dış dinamiklerle oluşumunu ve Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine eklemlenme sürecindeki işlevini, yalnızca «demiryolu nüfuz bölgeleri»nin oluşması çer;evesinde, metropol ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki rekabetine de yer vererek tartışmak olacaktır. Bu arada Osmanlı demiryollarıyla koloni ülkelerdeki demiryolları arasındaki benzerlik ve farklara da yeri geldikçe değinilecektir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEMİRYOLU İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI

Osmanlı İmparatorluğundaki yol yapım politikası, uzun yüzyıllar boyunca, esas olarak askerî rasyonellere dayalı bir şekilde her yerel yöneticinin kendi yönetim bölgesindeki olanakları harekete geçirmesinden oluşmaktaydı. İmparatorluğun güçlü olduğu zamanlarda kısmen yürüyen bu politika, sonradan bütünüyle çözülmüş ve kara ulaştırma ağı bir sürü bakımsız ve bozuk

(*) Konuyla ilgili çalışmalar sırasında tartışma, kaynak sağlama ve çeviri şeklindeki katkılarından dolayı, Celal Küçüker, Şevket Pamuk, Halil Toros, Metin Paksoy ve Nevzat Gözaydın'a teşekkür ederim.

yoldan ibaret kalmıştı. XVIII. yüzyılla birlikte kara ulaştırması, hem yol, hem de taşıyıcılar yönünden, gerek Avrupa yakasında gerekse Asya yakasında artık tamamen yetersizdi.

Avrupa ve Amerika'da büyük bir gelişme gösteren ve yeni bir ulaştırma sisteminin doğmasına neden olan demiryolları, Osmanlılar tarafından da yol sorununu çözecek çare olarak düşünülmüştür. Gerçekte, Osmanlıları demiryollarına yönelten önemli neden, o sıralar metropol ülkeler tarafından bu yolda yapılan «telkin»lerdi[1]. Avrupalı bazı devletlerin müttefikleri durumunda olan Osmanlı sadrazamları da, ulaştırmanın geliştirilmesini vurgulamaktaydılar. Örneğin Fuat Paşa, padişaha sunduğu siyasî vasiyetnamesinde, «Hükümet-i Seniyye'nizin vazgeçilmez bir görev sayması gereken ilk tedbir demiryollarımızın yapımıdır. Avrupa ülkeleri kadar demiryollarına sahip olduğumuz gün, Zat-ı Hümayununuz dünyada en önde gelen bir devletin başında olmuş olacaksınız» demekte; Âli Paşa da, demiryolu yapımını, sakıncalarını hiç hesaba katmayarak düşündüklerini itiraf etmekteydi[2].

Gerçi demiryolları zamanın verimli ve çağdaş ulaştırma sistemiydi ama, Osmanlı İmparatorluğu o sıralar böyle bir ulaştırma sistemini gerektirecek ve başlatacak bir ekonomik yapıya sahip değildi. Demiryollarını gerektirecek ne kömür, demir ve çelik üretiminde bir gelişme; ne de mal ulaştırmasında zamana özel önem verilmesini zorunlu kılan yoğun üretim artışı vardı. Osmanlı'da yol sıkıntısı bulunmakla birlikte, ekonomik yapı metropol ülkelerdekine benzer bir gelişme kalıbı izlememekteydi. Demiryolu yapımının Osmanlı ekonomisi yönünden metropol ülkelerdekine benzer «ulusal» bazda bir ekonomik rasyoneli yoktu. Demiryolu yapımlarına girişilirken Osmanlı pazarlarının bütünleşmesinde son derece önemli olabilecek «men-i mürur»un da hâlâ kaldırılmayışı, bu ekonomik rasyonelin olmayışını destekler niteliktedir. «Türkler ne kadar demiryolu yapsalar, seyrüsefere o kadar zorluk çıkarıyorlar(dı)»[3]. Ayrıca, iç gümrüklerin varlığı da pazar bütünleşmesinde olumsuz etkilere sahip olmuş ve özellikle yerli tüccarların mal dolaşımlarını engellemiştir.

Bu nedenlerle, Osmanlı Devletinin başlangıçta demiryollarını ekonomik gelişmeyi gözeterek istedikleri pek söylenemez. Asıl ekonomi - dışı (yönetsel - stratejik) gereksinmeleri gözeterek istemiştir[4]. Ama Osmanlının demiryolu yapımında hem başlangıçta, hem de sonraları bir eğilim olarak yönetsel - stratejik öğelere ağırlık vermesi, malî - ekonomik öğeleri hiç dikkate almadığı anlamına gelmez. Elbette demiryollarının geliştirilmesi Osmanlı hükümetine aynı zamanda vergi gelirlerini daha etkili bir şekilde toplama olanağı verebilecekti. Ayrıca, yapılacak demiryollarının tarımsal üretim üzerindeki özendirici etkisi de, hü-

(1) Kaynak (1983), 142-143.
(2) Akarlı (1978), 7, 25.
(3) Ramber (?), 46.
(4) Kolars ve Malin (1974), 118-121; Schoenberg (1977), 363; Onur

kümet yönünden vergi gelirlerinin artması demekti. Diğer taraftan, çeşitli mallar için dünya piyasalarındaki fiyatlarda belli zamanlarda meydana gelen sıçramaların, özellikle dış ticarete yönelik üretimde bulunan bölgelerde demiryolu yapımlarını özendirmiş olduğunu gözardı etmemek gerekir.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlıların demiryolu hatlarının çoğunun yapımından beklentisinin yönetsel - stratejik olduğunu belirginleştirmek gerekir. Örneğin Şark Demiryollarının yapımına Erkânı Harbiyenin teşvikiyle «Allah kerimdir» diye karar verilmesi[5], yapımdaki beklenti hakkında bir göstergedir. II. Abdülhamit'in Bağdat Demiryollarından beklediği asıl görev de, imparatorluğun Suriye, Mezopotamya, Arabistan gibi uzak bölgelerinde başkaldıran uyrukları üzerinde yalnız sözde değil, fiilî egemenliğini yerleştirmek, onları gerektiğinde asker zoru ile savunma için üzerlerine düşen kan ve para payını vermeye zorlayabilmek ve nihayet, savaşta seferberlik planını modernleştirmekti. Demiryolu politikasını «demiryolları askerimizin çabuk hareketini temin edeceğinden büyük stratejik ehemmiyeti haizdir ve bu bakımdan çok lüzumludur»[6] şeklinde ifade eden padişah için, bu olağandı. «Türk hükümetinin resmî güzergâh listeleri tutmak gereği de iki nedenden doğmuştu: Biri askeriydi, diğeri de posta yollamaktı»[7].

Böylece ulaştırmanın geliştirilmesinde *Osmanlının* temel bekleyişi yönetsel - askerî olurken, *metropol ülkelerin* bekleyişleri ise imparatorluğun coğrafî konumunu ve ekonomik potansiyelini değerlendirmeye yönelik olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı'da ilk demiryolu yatırımlarını gerçekleştiren İngiltere'nin 1838 Ticaret Sözleşmesinden sağladığı iki taraflı yarar, Hindistan'a giden «kısa yol»un güven altına alınması ve Osmanlı topraklarının serbest ticarete açılmasıydı. İngiltere, Osmanlı'da ikili demiryolu politikası olarak, ya Hindistan yolunu güven altına almak üzere Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlamaya; ya da imparatorluğun verimli bölgeleriyle ilişkilerini geliştirmeye yönelik ticarî hatlar kurmaya çalışmıştır[8]. Bunlardan, Osmanlıların en kısa Hindistan yolu üzerindeki konumunun değerlendirilmesi, İngiliz demiryolları için ilk itici gücü oluşturmuştu. «Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk demiryolu İngilizlerin teşviki ile İskenderiye - Kahire arasında döşendi. Kısa ve emin bir Hindistan yolunun araştırılması (nedeni ile)... İskenderiye - Kahire demiryolu 1854 yılında tamamlanarak işletmeye açıldı»[9].

Diğer taraftan, 1854 ve bunu izleyen yıllarda İngiltere, ilk Osmanlı istikrazlarının hemen tamamını tek başına eline geçiren bir ülke olarak öne çıktı. Buna göre, ilk demiryolu imtiyaz-

(1953), 73-80; Karkar (1972), 106, 110.
(5) Engelhardt (1976), 191-192.
(6) Sultan Abdülhamit (1975), 139.
(7) Taeschner (1926), 45.
(8) Chapman (1948), 18.
(9) Ersoy (1957), 34.

larının İngiltere'ye verilmesiyle ilk borç ilişkilerinin İngiltere ile başlaması ve yoğunlaşması arasında dönemsel bir eşanlılık vardır. «İlk Osmanlı istikrazları Londra'da ihraç olunmuş, ilk Osmanlı Bankası Londra'da tesis edilmiş, İstanbul'da ilk demiryolu imtiyazını alanlar yine İngilizler olmuştu»[10]. Bu arada, İngiltere'nin ekonomik bir güç olarak özellikle 1870'lere kadar dünyada rakipsiz olmasının ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde metropol ülkeler - arası rekabetin de henüz yoğunlaşmamasının, İngiltere'nin bu ülkedeki demiryolu girişimlerini kolaylaştırdığını belirtmek gerekir. Bunların ötesinde İngiltere, Avrupa'da yaygınlaşan korumacılık politikaları sonucunda sıkışan endüstrilerine çıkış yolu bulabilmek için dünya çapında giriştiği uygulamaların bir parçası olarak da, Osmanlılara demiryolu yapmayı gündeme getirmiştir[11].

İngiltere'nin 1879'lere kadar süren «kısa yol» projeleri Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla arka planda kaldı. Kanal hisse senetlerinin 1876'da İngiltere'nin eline geçmesi bunu daha da kesinleştirdi.

Balkanlar ve Ege bölgesinde mal dolaşımını kolaylaştırmak üzere yapılan İngiliz demiryolu yatırımları ise, ülkedeki tarımsal potansiyelin farkına varılmasıyla daha sonra gerçekleştirilen yatırımlar olmuştur. İskenderiye - Kahire demiryolundan sonra, imtiyazı 1856 Ağustosunda İngilizlere verilen Çernovoda - Köstence hattı, tarımsal potansiyeli değerlendirmek üzere yapılan ilk demiryolu hattıdır. Yapımı daha sonra gerçekleştirilen Ruscuk - Varna hattıyla birlikte Çernovoda - Köstence hattı, esas olarak anılan bölgelerden İngiltere'ye yapılan hububat ihracatını ucuzlatmak üzere döşenmiştir[12]. Bu hatlar, koloni tipi demiryollarını andıran bir biçimde, tarımsal alanlara nüfuz etmek için yapılmış ağaç örüntüsünde hatlar olmuştur. Ancak bu hatlar, yalnızca ihracat hatları olarak işlev görmemiş; bölgeye İngiliz sanayi ürünlerinin girişini de kolaylaştırarak sonuçta Eflak ve Buğdan'la İngiltere arasındaki mal hareketlerini arttırmıştır.

(10) Velay (1978), 185. Benzer dönemsel eşanlılık, daha sonra gösterileceği gibi, Fransız demiryolu ilişkilerinin gelişmesi ile Alman demiryolu ilişkilerinin gelişmesi sırasında da meydana gelmiştir.

(11) Endüstrleşme ve «demiryolu çağı»na ilk giren ülke olan İngiltere, diğer ülkelere yaptığı tüm yabancı sermaye ihracının yüzde 41'ni demiryolu yatırımları olarak gerçekleştirmiştir. Bu yatırımların önemli bir kısmını da kolonilerde gerçekleştiren İngiltere, aynı zamanda bir «demiryolu imparatorluğu»ydu. İngiltere, verimli alanlara nüfuz edebilmek için, demiryolları döşeyerek hızla oraların erişilebilirliğini arttırma peşindeydi. Benzer şekilde, Fransız ve Alman demiryolu yatırımlarında da sonraki yıllarda aynı eğilimler olmuştur. Bkz: Feis (1961), 23-30, 58, 79; Pamuk (1978), 142.

(12) Kurmuş (1971), 271, 282-283.

DEMİRYOLU NÜFUZ BÖLGELERİ

Demiryolu yatırımları giderek Osmanlı İmparatorluğuna giren yabancı sermayenin en önemli yatırım alanı olmuştur. Demiryollarındaki yabancı sermaye, 1890'da toplam yabancı sermayenin (dış borçlar hariç) yüzde 41.1'iyken, bu oran 1914'te yüzde 63.1'e ulaşmıştır. Eğer, demiryollarının yüzde 63.1'lik payına, limanlar, sigortacılık ve ticaretin payı da eklenirse, ülkedeki yabancı sermayenin yüzde 70'ten fazlasının ulaştırma ve ticaret kesiminde yoğunlaştığı görülür[13]. Bu, yabancı sermaye yatırımlarının XIX. yüzyıl pratiği ile uyum içerisindedir. Çünkü o sıralarda metropol ülkeler, anahatlarıyla bir dünya pazarı oluşturmak ve üretimi bu dünya pazarı temelinde gerçekleştirmek için çalışmaktaydılar. Dünya pazarının oluşturulmasında ulaştırma ve ticaret sermayelerine önemli görevler düşmüştü. Osmanlı ekonomisindeki ulaştırma ve ticaret sermayeleri de, bu ülkeyi dünya pazarının bir parçası haline getirmiştir.

Hicaz demiryolu bir tarafa bırakılırsa, Osmanlı'daki tüm demiryolu yatırımları yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Issawi'ye göre, Osmanlı İmparatorluğunda, kapsandığı geniş alana göre yabancı sermaye ile yapılan demiryollarının fazla olmaması, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı emperyalist etkilerin dünyanın birçok yerindeki duruma göre daha az olmasını sağlamıştır[14]. Bizce bir bakıma bu ilişkinin tersinin doğru olması gerekir. Demiryollarının sözkonusu azlığının ardında, Osmanlı İmparatorluğunun koloni bir ülke olmaması; bir başka deyişle, yarı - koloni bir ülke olması yatmaktadır. Çünkü yarı - koloni olan Osmanlılarda, dört düzeydeki ilişkilerin (tarımsal besin maddeleri ve hammadde ithali ile endüstriyel mal ve sermaye ihracının) yoğunluğu, kolonilerde olduğu gibi mutlak olarak dış dinamiklerin doğrudan müdahaleleriyle değil, «telkin ve ikna» mekanizmasına dayanan dolaylı müdahaleler ile iç dinamiklerin karşılıklı etkileşimlerinin bir bileşkesi sonucunda gerçekleşmek durumunda kalmıştır.

Nitekim, hiçbir emperyalist ülkenin imparatorluğu tam olarak ele geçirememesinin yanısıra, ekonomik yapının belirlenmesinde ve demiryolu politikasının oluşturulmasında Osmanlı yönetiminin de belli bir etkinliği olmuştur. Bunun ötesinde, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya genel olarak Osmanlı ülkesine nüfuz etmede, özel olarak da demiryolu yatırımlarında, birbirleriyle sürekli bir rekabet halindeydiler. Lesseps'in 1855'de belirttiğine göre, İngiltere ve Fransa'nın Yakın Doğu politikası birbirlerini karşılıklı olarak engellemekti[15]. Öte yandan, Fransa, 1894'te İzmir - Kasaba demiryolunu satın aldıktan sonra bölgedeki nüfuzunu güçlendirmek üzere İngiltere'ye ait İzmir - Ay-

(13) Pamuk (1978), 143 - 144.
(14) Issawi (1980), 147.
(15) N. Senior, **A Journal Kept in Turkey and Greece** (London, 1859), 142: Slilier (1976 - 77), 88 içinde.

dın demiryolunu da eline geçirmeye çalışırken, Almanya da bu uğurda çaba göstermekteydi. Gerçi hem Fransa, hem de Almanya'nın çabaları sonuç vermemiştir ama, bu olay bize, Ege bölgesindeki rekabetin karmaşıklığını anlatıyor. Fransa'nın 1880'lerde Osmanlı'dan aldığı demiryolu imtiyazlarının ardındaki temel nedenlerden biri, rekabet halinde olduğu diğer ülke Almanya'ya verilen imtiyazlardı. *Osmanlı hükümeti ne zaman Almanya'ya bir demiryolu imtiyazı verdiyse, Fransa'ya da bir demiryolu imtiyazı vermek zorundaydı.* Örneğin 1888'de Almanya, Osmanlı'dan Haydarpaşa - İzmit hattını satın alıp Ankara'ya kadar uzatma imtiyazını ele geçirdiğinde, Fransa da Yafa - Kudüs demiryolu imtiyazını almıştır. «İzmit - Ankara demiryolu imtiyazına ait ferman, Yafa - Kudüs hattının iltizama verildiği gün, yani 8 Teşrinievvel 1888'de imzalanmıştı»[16]. Fransa 1892'de de, Almanya'nın aldığı Selanik - Manastır imtiyazına karşılık, Selanik - Dedeağaç imtiyazını almıştır. Fransızların 1894'te İzmir - Kasaba hattını ele geçirmesi ve hattı uzatma imtiyazını alması da, Almanlara verilen demiryolu imtiyazlarının bir karşılığıydı.

İmtiyazların alınması sırasında gerçekte her ülke, diğerlerini kollamaktaydı. Anadolu demiryolları imtiyazı, «bütün hileli pazarlıkların en dalaveralısı»na konu olurken, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya arasındaki en çarpıcı rekabet Bağdat demiryollarında meydana gelmekteydi. Siemens'in karısına yazdığı mektupta, Bağdat demiryolu imtiyazını on kere kaybederken yirmi kere bulduğunu belirtmesi, anlamlıdır[17]. «İmparatorluğumuz dahilindeki demiryollarının inşaatı mevzuunda büyük devletlerin arasındaki rekabet, çok garip bir şüphe davet edicidir. Her ne kadar büyük devletler itiraf etmek istemiyorlarsa da bu demiryollarının ehemmiyeti yalnızca iktisadî değil aynı zamanda siyasîdir. Bağdat demiryolu hususundaki rekabet ise çirkin bir hal almaya başlamıştı. Dört büyük devlet bu işin içindedirler. Sefir beyler ise kabil olan her vasıtayı kullanmak suretiyle perde arkasında birbirleriyle mücadele etmektedirler. Bu, seyredilmesi hakikaten çok zevkli manzaradır»[18].

Ülkeler arasındaki rekabet, demiryolu taşıma fiyatlarına da yansımaktaydı. Alman demiryolu şirketleri kendi vatandaşlarına tercihli fiyat uygularken, Fransız ve İngiliz demiryolu şirketleri de kendi vatandaşlarına tercihli fiyat uygulamaktaydı[19]. Bu arada bölge trafiğini kendi hatlarına çekmek için Almanların Anadolu demiryolları ile Fransızların İzmir - Kasaba demiryolları arasında kıyasıya bir fiyat savaşı meydana geliyordu. Bu nüfuz mücadeleleri, şirketlerin demiryolu dışındaki tesislerinde, örneğin limanların çalışmaları sırasında da ortaya çıkmaktaydı. İstanbul, İzmir ve Beyrut'taki üç büyük limanı kontrolunda bulunduran Fransa, rekabet halinde olduğu ülkelerin tüccar ve

(16) Morawitz (1978), 334.
(17) Corrigan (1954), 198.
(18) Sultan Abdülhamit (1975), 103.
(19) Corrigan (1954), 171, 176. Ayrıca bkz: Karkar (1972), 103.

gemilerine limanların kullanımında özel kısıtlamalar getirmekteydi. Sözgelimi 1881'de Fransızların İzmir Rıhtım Şirketi, İngilizleri, yükleme - boşaltma işlerini Fransız tesisleriyle yapmaya zorlamaktaydı. İngiltere de Irak'ta hiçbir ülkeye söz hakkı tanımamakta; Fırat ve Dicle nehirlerindeki ulaştırmayla «İngiliz - Hindistan Gölü» olarak nitelendirilen Basra Körfezindeki ulaştırma tekelini hemen hemen bütünüyle kendi elinde tutmaktaydı.

Bütün bu mücadeleler, Osmanlı ülkesinin tek bir ülke tarafından ele geçirilmesini zorlaştırırken, Osmanlı'nın geleneksel denge politikasını da kolay uygulanabilir hale getirmiştir. Öte yandan bu durum, Osmanlı ülkesinde çeşitli nüfuz bölgelerinin oluşmasına yol açmıştır. Koloni ülkeler, durumları gereği tek bir ülkeye bağlı olup, demiryolu imtiyazları yönünden tek bir nüfuz bölgesinden meydana gelmişken, siyasî bakımdan bağımsız olan ve birçok ülke ile ekonomik - politik ilişki içerisinde bulunan Osmanlı İmparatorluğunda, *çeşitli* nüfuz bölgeleri ve buna bağlı olarak da her bölgenin kendi demiryolu nüfuz hatları oluşmuştur. Buna göre İngiltere, Eflak ve Buğdan (Romanya), Batı Anadolu, Irak ve Basra Körfezi'nde; Almanya, Trakya, İç Anadolu ve Mezopotamya'da; Fransa ise Kuzey Yunanistan, Batı ve Güney Anadolu ile özellikle Suriye'de nüfuz bölgeleri oluşturmuşlardır.

İngiliz Demiryolu Nüfuz Bölgeleri

İngiltere, nüfuz bölgelerinden Romanya ve Batı Anadolu'da demiryolu yapmışken, Süveyş Kanalının açılması ve bunu denetimine geçirmesi nedeniyle, Irak ve Basra Körfezi bölgesinde yapmamıştır. Romanya'da demiryolu yapma nedeni ise, daha önce belirtildiği gibi, bölgedeki tarımsal hinterlanda sızmaktı.

İngiltere, Batı Anadolu'daki demiryollarını iki amaca yönelik olarak yapmıştır. Birincisi, İzmir - Aydın demiryollarının, tarımsal alanlara nüfuz etmek için olduğu kadar, Hindistan'a «kısa yol» projesinin de bir parçası olarak yapıldığı ileri sürülmüştür. İsmet İnönü'nün Sivas demiryolunun işletmeye açılması nedeniyle yaptığı konuşmada «Aydın hattı Süveyş Kanalı açılmadan evvel bir Basra hattı ve Hindistan yolu maksadı mündemiç olarak 1856'da başladı»[20] sözleri, bu bağlamda oldukça önemlidir. «İngiltere öteden beri Hindistan'a kestirme bir yol aramakta idi... İngilizler Londra - Paris - Brindizi - İzmir - Bağdat - Basra yolunu gerçekleştirmek ümidini beslediler. İlk iş olarak İzmir'den Aydın'a doğru bir demiryolu imtiyazı aldılar... Süveyşe hâkim olunca İngilizler... İzmir - Aydın hattını Basra'ya uzatmaktan vazgeçmiş (oldular)»[21].

Batı Anadolu'da demiryolu yapımının ikinci amacı ise, tabii, bölgedeki tarımsal hinterlandı İzmir'e bağlamaktı. 1856'da

(20) İnönü (1930), 275. Ayrıca bkz: Conker (1935), 15.
(21) Abisel (1943), 65-66.

Küçük Asya Pamuk Şirketi'nin kurulması ve pamuk üretiminin özendirilmesi ile İzmır - Aydın demiryolu imtiyazının da yine aynı tarihte alınması, ilginç olmalıdır. Ayrıca, İzmir - Aydın Demiryolu Şirketinin çeşitli ticaret odaları ile ilişki kurması ve Manchester gibi şirketlerde raporlar yayınlayarak pamuk - demiryolu ilişkisini ele alması da ilgi çekicidir[22]. Ancak, burada vurgulanması zorunlu olan nokta, bölgenin pamuk ihracatının artmasında asıl etkinin dünya fiyatlarındaki büyük sıçramalardan meydana geldiği[23] ve Aydın'a kadar olan kısmı 1866 - 67'de tamamlanan İzmir - Aydın demiryolunun buna sonradan katkıda bulunduğudur. Yine bu çerçevede, demiryolları Batı Anadolu'ya gelmeden önce bölge ticaretinin belli bir düzeye erişmiş olduğunu kesinlikle belirtmek gerekir. Yani demiryolları, varolan bir pazara gelmiştir. Gerçekten, 1839'da 53 milyon frank olan İzmir ticareti 1855'te 120 milyon franga yükselmiş ve bundan sonra da hiçbir zaman 100 milyon frangın altına düşmemişti. İzmir limanındaki bu gelişmelere koşut olarak, İzmir - Aydın demiryolu 1897 - 99 arasında yılda ortalama 299.000 ton mal ve 2.236.000 yolcu taşımıştır. İzmir - Kasaba hattı ise, 1895'te 115.000 ton mal ve 1,5 milyon yolcu taşırken, 1913'te 430.000 ton mal ve 3 milyon yolcu taşımıştır. İzmir - Kasaba demiryolu ise, yapıldıktan kısa bir süre sonra Gediz ovasındaki deve trafiğinin yüzde 50'sini kendisine çekmiştir[24].

İzmir - Aydın ve İzmir - Kasaba demiryolu hatlarının bölge üretimindeki etkisi, önce tarım ve daha sonra maden ürünlerinde ihracata yönelik uzmanlaşmanın artması olmuştur. Artan ticarete yanıt verebilmek için İzmir rıhtımı da bu sıralarda, 1875/76'da açılmıştır. Limanla iç bölge arasındaki mal hareketlerinin sürekli ve yeterli düzeyde olabilmesi için İngiltere tarafından çeşitli önlemler alınmış ve Osmanlı yöneticilerine bazı telkinlerde bulunulmuştur. 1866'da yabancılara toprak satın alma hakkını veren yasanın çıkartılması ve İngilizlerin 1878'de İzmir yakınlarındaki tarıma elverişli tüm toprakları ellerine geçirmeleri, bu dönemdeki diğer gelişmelerdir. Sonuçta, kolonilerdeki ihraç limanlarından hinterlanda doğru uzanan kısa hatlardan farksız, ağaç örüntüsündeki bu nüfuz hatları, İzmir ve çevresini başta İngiliz ekonomisi olmak üzere dünya ekonomisiyle bütünleştirmiştir.

Fransız Demiryolu Nüfuz Bölgeleri

1880'ler, İngilizlerin ve Osmanlıların birbirlerine ilişkin politikalarını karşılıklı olarak olumsuz yönde değiştirdikleri; buna karşılık Osmanlı üzerinde Fransız ve Alman etkisinin artmaya ve bu ülkelerin imparatorluktaki demiryolu faaliyetlerini geniş-

(22) Kurmuş (1974), 82.
(23) Owen (1981), 110 - 112, 201; Kurmuş (1974), 85.
(24) Kütükoğlu (1979), 497; Issawi (1980), 110, 184 - 186; Owen (1981), 113.

letip yoğunlaştırmaya başladığı yıllardır. Bu yıllar diğer taraftan, İngiltere'nin dünya ekonomisi üzerindeki rakipsiz konumunun zayıfladığı; bununla eşanlı olarak, ekonomileri sürekli güçlenen Fransa ve özellikle Almanya'nın İngiltere'ye karşı dünya çapında bir rekabete giriştiği, bu rekabeti Osmanlı topraklarında da sürdürmeye kararlı olduğu yıllardır.

1880'lere gelinceye kadar Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğunda hiçbir demiryolu yatırımı yokken, Fransa, Şark Demiryollarının kontrolunu elinde tutmaktaydı. 1888'de Almanya'nın Anadolu Demiryollarının imtiyazını elde etmesi, Fransız demiryolu yatırımlarına ivme vermiştir. 1888'den sonra Osmanlı'daki Fransız demiryolu yatırımlarının en önemli belirleyicileri, daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı hükümetinin Almanlara verdiği demiryolu imtiyazları ile, buna ek olarak, Osmanlı hükümetinin içine düştüğü borç durumları olmuştur. Babıâli Fransa'dan ne zaman borç istemişse, istediği borçların bir karşılığı olarak ya bir demiryolu imtiyazı, ya da başka bir imtiyaz vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı devleti en yoğun borç ilişkilerini Fransa ile yaşamıştır. 1914 yılında, Osmanlı devlet borçlarının yüzde 60'tan fazlası Fransa'ya aittir[25]. Oysa bu oran 1881 yılında ancak yüzde 34'tü. Bu bağlamda, Fransız demiryolu yatırımları da daha çok kârlı birer *malî* girişim olmuştur.

1902'de yayınlanan bir araştırmaya göre, Osmanlı vilayetlerindeki 1.1 milyon sterlinlik Fransız yatırımlarının 8 milyon sterlinlik kısmı, yani yüzde 56'sı, demiryollarına gitmiştir. Bu 8 milyon sterlinin 6 milyondan fazlası (130 milyon frank) ise Suriye demiryollarında kullanılmıştır[26]. Gerçi Fransa, Şark demiryollarıyla Kuzey Yunanistan'da; İzmir - Kasaba ve Bursa - Mudanya demiryollarıyla da Batı Anadolu'da demiryolu nüfuz bölgeleri oluşturmuştur; ama en etkili olduğu yer, Suriye'ydi. Fransa'yı Suriye'ye çeken neden, Mısır, Arabistan, Anadolu ve Irak gibi dört zengin bölge arasında ticaret bağlantısı rolünü oynayacak tek kavşağın burası olmasıydı. Ayrıca, Suriye'nin stratejik bir önemi de vardı: Suriye'ye egemen olan ülke, diğer ülkelerin koloni ve yarı - kolonileriyle bağlantılarını kolayca kesebilecek bir duruma kavuşabilirdi. İşte Suriye, sahip olduğu bu ticarî ve stratejik önemle Fransa'yı kendisine çekmiş ve demiryolu yatırımları için yeni bir alan meydana getirmiştir. Bir anlamda, İngiltere'nin Liverpool - İzmir, Almanya'nın Hamburg - İstanbul ticarî bağlantılarına karşılık olarak, Fransa da Marsilya - Beyrut ticarî bağlantısını geliştirmek peşinde koşmuştur. Bununla beraber, İzmir örneğinde olduğu gibi Beyrut'ta da ticaretin, hinterland ile demiryolu ve denizyolu bağlantıları geliştirilmeden *önce* önemli bir düzeyde artmış olduğunu belirt-

(25) Quataert (1973), 56. Osmanlı devlet borçlarında Fransa'nın payı Shorrock'a, Corrigan'a ve Pamuk'a göre, sırasıyla, yüzde 63, yüzde 54 ve yüzde 53'tür. Bkz: Shorrock (1970), 134; Corrigan (1954), 265; Pamuk (1978), 153.

(26) Corrigan (1954), 144; Issawi (1980), 210.

mek gerekir. Örneğin, 1830'larda Beyrut limanına yılda ortalama 50.000 tonun çok altında gemi gelirken, 1866'da bu miktar 600.000 tonu aşmaktadır. 1890-95 arasında yeni Beyrut limanının Fransa tarafından yapılmasından sonra, 1910 yılında bu rakam 1.672.000 tona çıkmıştır[27]. 1911'de Suriye'de demiryolu nüfuz hatları 500.000 ton dolayında mal taşımaktadır.[28].

Böylece Suriye'deki demiryolları ve liman tesisleri, Osmanlı ekonomisinin kendi içindeki ticaretini azaltıp bölgesel bütünleşmeyi zayıflatırken, ülke içi ekonominin gelişmesine katkıda bulunmaktan çok, ülke dışı ekonomilerin, yani Avrupa ekonomilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin İskenderun, Beyrut ve Yafa limanlarından Mısır ve Osmanlı limanlarına ithalat ve ihracat, 1910'da sırasıyla 724.000 sterlin ve 636.000 sterlin iken, 1912'de sırasıyla 618.000 sterlin ve 413.000 sterline düşmüştür[29].

Sonuç olarak, tüm demiryolu nüfuz bölgelerinin ticarî alanda Fransa'ya etkisi, bu bölgelerden yaptığı ithalatı arttırma yönünde olmuştur. Ekonomik girişimlerinin çoğaldığı 1880'lerden sonra, Osmanlı ekonomisiyle olan dış ticaretinde Fransa, ithalatı ihracatından fazla olan tek ülkedir[30]. Öte yandan yaptığı demiryolu nüfuz hatlarına ve denetimindeki limanlara karşın, Fransa'nın Osmanlı ekonomisiyle ticareti, bir bütün olarak oldukça yavaş gelişmiştir. Örneğin 1900 - 1912 arasında Almanya'nın Osmanlı ekonomisiyle ticareti hızla ve sürekli artarken, bu artış Fransa için gittikçe yavaşlamıştır. Bir başka deyişle, toplam Fransız - Osmanlı ticareti, 1878 - 1889 arasında değer bakımından (carî fiyatlarla) yüzde 17, 1890 - 1898 arasında yüzde 3 ve 1899 - 1913 arasında yüzde 2 artmıştır. Aynı dönemlerde Alman - Osmanlı ticareti için bu artış, sırasıyla yüzde 54, yüzde 296 ve yüzde 531'dir. Dolayısıyla 1890'ların sonuna kadar Osmanlı pazarlarında İngiltere'nin arkasından ikinci gelen Fransa'nın, daha sonraki yıllarda ekonomik öneminde bir azalma meydana gelmiş ve Avusturya - Macaristan'ın da arkasında kalmıştır. 1913'te Osmanlı toplam ticaretine katılma bakımından İngiltere'nin payı yüzde 20 ve Avusturya'nın payı yüzde 13 olurken, Fransa'nın payı yüzde 12'dir[31]. Buna karşılık, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğuyla malî ilişkilerini sürekli arttırdığını, çıkarlarının temelini bu malî girişimlerin oluşturduğunu ve buna koşut bir şekilde demiryolu yatırımlarının da daha çok malî girişimler olarak belirginleştiğini saptıyoruz.

Alman Demiryolu Nüfuz Bölgeleri

1888'e kadar Osmanlı ülkesinde nüfuz bölgeleri edinmek için etkin bir politika izlemeyen ve imparatorlukla ilişkilerini

(27) Issawi (1980), 207.
(28) Owen (1981), 246-247.
(29) Owen (1981), 248; Issawi (1966), 209.
(30) Flaningam (1955), 322-324; Aybar (1939), 22-27.
(31) Shorrock (1970), 146; Aybar (1939), 18-27.

Rusya'yla olan ilişkilerine göre düzenleyen Almanya, bu tarihten itibaren tutumunu değiştirmiştir. Çünkü Alman endüstriyel gelişmesi, «hayat alanları»na ihtiyaç duymaktaydı ve bu nüfuz bölgeleri de, Almanya İngiltere gibi güçlü bir deniz gücüne sahip olmadığından, «kıtasal» olmak zorundaydı[32]. Almanya, bunun için, Anadolu, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de kendisine bir tür «Alman Hindistanı» yaratmak istiyordu. 1894'te pancermanist *Alldeutschen Blaetter* gazetesinde açık olarak ifade edilecek olan «Drang nach Osten» (Doğu'ya İlerleyiş) için Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'nın tek umuduydu. Ayrıca bu umudun gerçekleştirilmesi için, Türklere «Şarklı Almanlar» dendiğini belirten II. Abdülhamit'li bir ortamda, fazla bir engel de yoktu.

Almanya, «hayat alanları» peşindeki bu «kıtasal» yayılmada, esas olarak Anadolu ve Bağdat demiryollarından yararlanmaya çalışmıştır. 1914 yılı itibariyle Almanya, nominal sermaye olarak Anadolu demiryollarına 296 milyon mark ve Bağdat demiryollarına 355 milyon mark olmak üzere toplam 651 milyon mark (32.5 milyon sterlin) yatırmış bulunuyordu. Almanya, imparatorluğun başka hiçbir alanında bu düzeyde bir yatırım yapmamıştır[33].

Almanya'nın İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuz bölgeleri elde etmesinde ilk önemli adım, Anadolu demiryollarının imtiyazını almasıdır. 4 Ekim 1888'de Osmanlı hükümeti ile Deutsche Bank arasında imzalanan anlaşmaya göre, Almanya Osmanlı hükümetinden 6 milyon frank karşılığında daha önce işletmeye açılmış bulunan Haydarpaşa - İzmit hattını satın alır ve hattın Ankara'ya kadar uzatılma imtiyazını elde eder. Bunun karşılığında Deutsche Bank, Osmanlı hükümetine 1,5 milyon Osmanlı lirası borç verir[34]. Anadolu demiryolları imtiyazı, bir taraftan Almanya'nın Osmanlı ülkesindeki demiryolu girişimlerini başlatırken, diğer taraftan İngiltere'nin 1888'e kadar Anadolu demiryolları üzerindeki egemenliğine de son vermiştir. Bu tarihe kadar Anadolu'daki her demiryolu kilometre kilometre İngiliz denetimindeydi. İzmir - Aydın, İzmir - Kasaba ve Adana - Mersin demiryollarında İngilizler söz sahibiydi. 1890 yılına gelindiğinde, demiryollarında ve Osmanlı ülkesine nüfuz etme sürecinde Almanya artık oldukça mesafe almış bulunuyordu. O yılın Haziranında İzmit'ten Adapazarı'na 50 kilometrelik hat döşemiş ve Ankara'ya varmıştır. Yine bu tarihte Deutsche Bank, Şark Demiryolları Şirketinin denetimini eline geçirmiştir. Böylece, Avrupa ülkeleri ile Ankara'yı birbirine bağlayan demiryollarının denetimi Almanya'nın oluyordu.

Anadolu demiryollarının en önemli işlevi, Ankara, Eskişehir ve Konya bölgelerinde üretilen hububatın İstanbul'a ve buradan da Avrupa'ya taşınmasını kolaylaştırmaktı. Bu yüzden Anadolu demiryollarını «hububat hattı» olarak yorumlamak pek

(32) Robahr (1331), 22; Kirk (1959), 92.
(33) Corrigan (1954), 227. Ayrıca bkz: Hines et al (1933-1934), 429.
(34) Rathman (1976), 47; Corrigan (1954), 80-83; Earle (1972), 42.

yanlış olmasa gerektir. Taşınan hububatın yaklaşık dörtte üçü Avrupa'ya ihraç edilirken, bunun en büyük kısmını arpa meydana getirmiştir. Buğday ise, önemli ölçüde İstanbul ve çevre halkıyla, ordunun yiyecek gereksinmesinin karşılanmasında kullanılmıştır. Eğer Anadolu demiryollarının Haydarpaşa - Ankara ve Eskişehir - Konya hatları birlikte ele alınırsa, tüm demiryolunun yaptığı hububat taşımacılığı, 1896 - 1900'de yılda ortalama 186.612 tondan 1911'de 408.867 tona çıkmıştır[35]. Öte yandan, geleneksel kervan yollarının eski gücünü belli ölçülerde korumuş olduğunu belirtmek gerekir. Anadolu demiryolları ancak hemen yakınındaki bölgelerin kervan trafiğini çekebilmiştir. Bu nedenle, 1896 - 1906 arasında Konya bölgesinden ihraç edilen toplam hububatın ancak yüzde 45'i demiryollarıyla taşınmış[36], kalan kısım kervanlarla Akdeniz'e ulaşmıştır.

Bu çerçevede, Alman demiryolları ile diğer ülkelerin demiryolu yatırımları arasındaki önemli bir farkı vurgulamalıyız. İngiliz ve Fransız demiryolları daha çok zaten varolan pazarlara uzanmıştır. Alman demiryolları ise, daha çok potansiyel pazarları harekete geçirmek üzere gelmiştir. Anadolu demiryolları tamamlanmadan önce, 1889'da Anadolu'dan İstanbul'a gelen buğday, İstanbul'a gelen toplam buğdayın ancak yüzde ikisi kadardı. Almanların ve Osmanlıların gösterdiği çabalar, örneğin Almanların hububat üretimini arttırmaya yönelik bir proje için 5 milyon dolarlık bir yatırımda bulunmaları, Osmanlı hükümetinin de dışarıdan hububat tohumları ve çeşitli tarım araçları getirmesi, bölgenin potansiyel üretimini canlandırmak ve dışarıya gönderilen hububat miktarını arttırmak için yapılan hareketlerdi[37].

Sonuç olarak Anadolu demiryolları, nüfuz hatlarının ihracata yönelik geleneksel işlevini yerine getirmiştir. Bir başka deyişle, İstanbul limanını çevresindeki tarımsal hinterlanda, yani Ankara, Eskişehir ve Konya'ya bağlayan, ağaç biçimindeki bu demiryolu nüfuz hatları olmuştur. Anadolu demiryollarının Osmanlı hükümetinin yönetsel - stratejik isteklerine de uyması, bu diğer işlevinin geride kalmasına yol açmamıştır. Bu demiryolu ağı, tek yönlü olarak Ankara, Eskişehir ve Konya hinterlandlarından çekebildiği kadar hububatı İstanbul kanalıyla Avrupa'ya çekmiş, İstanbul'a giden vagonlar ise boş olarak geriye dönmüştür.

Anadolu demiryollarını ve daha sonra yapılan Bağdat demiryollarını, Pressel, Layard ve H. Fehmi Paşa projelerinin bir devamı saymak olanaklıdır. Gerek ekonomik, gerekse politik açıdan özel bir önem taşıyan Bağdat demiryolları, bir çok tar-

(35) Hüsrev (1934), 36-37; Quataert (1973), 206, 388; Quataert (1977), 148.
(36) Quataert (1973), 208, 209; Quataert (1977), 147, 151.
(37) Dominian (1915), 939; Henderson (1949), 62; Önsoy (1979), 71-72; Quataert (1973), 171, 192-193.

tışmaya yol açmasının yanısıra, Yakın Doğu tarihinde bir dönüm noktasını simgelemiştir.

Kesin imtiyazı 1903'te verilen Bağdat demiryolları, Osmanlılar açısından esas olarak yönetsel - stratejik gerekçelere, Almanya açısından ise üç temel nedene dayanmıştır. Birinci neden, Almanya'nın deniz gücü olmadan da muhtemel bir savaşta İngiltere'nin ulaşım yollarını karadan kesmek, Mısır'dan vurmak istemesiydi. İkinci neden, Bağdat demiryollarının geçeceği Adana ve Mezopotamya bölgesinin tarımsal üretim yönünden büyük bir potansiyel taşımasıydı. Ayrıca Mezopotamya, gerçek bir «petrol gölü»ydü. Bir sava göre, Anadolu demiryolları ve Bağdat demiryollarından beklenen asıl görev, Almanya'yı Yakın Doğu'daki petrol yataklarına ulaştırması ve burada girişilecek üretime yardımcı olmasıydı. Üçüncü neden, Mezopotamya bölgesinin İran, Hindistan ve diğer Asya ülkelerinin çıkış kapısını oluşturmasıydı. Madem ki Almanya karasal bir yayılma peşindeydi; Bağdat'tan İran'a doğru uzatılacak hatlar yavaş yavaş bunu gerçekleştirecekti[38]. Zaten İran da Almanya için elverişli bir ortam içinde bulunuyordu.

Fiiliyatta Bağdat Demiryolları Şirketinin Almanya yönünden gördüğü esas ekonomik işlev, Akdeniz ve Mezopotamya bölgelerini Almanya'nın tarımsal hinterlandları haline getirmek olmuştur. Bu arada Almanlar tarafından kurulan «Deutsche Levantinische Baumwollgesellschaft», «Baumwoll - Dampfpresse Gesellschaft» ve «Anatolische Industrie und Handelgesellschaft» gibi şirketler, Anadolu'daki potansiyel zenginliklerin işletilmesinde ve dolayısıyla ihracatın arttırılmasında doğrudan ya da dolaylı olarak en etkili kuruluşlar arasında yer almışlardır[39]. Bunlardan ilk ikisi Anadolu'da pamuk üretimini arttırmaya çalışırken, en fazla faaliyette bulundukları yer Adana bölgesiydi. Sonuçta, Adana'daki pamuk üretimi 1903'te 8000 tondan 1913'te 21.000 tona çıkmıştır[40]. «1913'te Adana ovası, ihracat için pamuk üreten büyük çiftliklerin egemenliğinde, imparatorluğun tarımı en fazla ticarileşmiş bölgesi olmuştu»[41]. Denetimi 1906'da Almanlara geçen Mersin - Adana demiryolu nüfuz hattıyla birlikte Bağdat demiryolu nüfuz hattı, Adana bölgesinin Almanya'ya ham pamuk ihraç eden bir bölge olarak belirginleşmesine katkıda bulunmuştur. Mersin - Adana demiryolunda 1889'da 20.272 ton olan taşınan mal miktarı da, 1911'de 147.563 tona ulaşmıştır[42].

Böylece Anadolu Demiryolları Şirketi, Ankara, Eskişehir, ve Konya bölgelerinde hububat üretiminin; Bağdat Demiryolları Şirketi de, Adana bölgesinde pamuk üretiminin geliştirilmesine

(38) Earle (1972), 139-140; Henderson (1949), 62; Robahr (1331), 15, 24; Ortaylı (1981), 7, 93; Dominian (1915), 940.
(39) Önsoy (1979), 74; Varlık (1977), 53.
(40) Önsoy (1979), 73; Brück (1980), 242-245; Henderson (1949), 62.
(41) Pamuk (1982), 46.
(42) Varlık (1977), 33.

ve Alman ekonomisi ile bütünleştirilmesine yardımcı oluyordu. Anadolu demiryollarının liman durağı İstanbul, Bağdat demiryollarının liman durağı Mersin'di. Daha sonra İskenderun da Bağdat demiryollarının önemli bir durağı haline gelmiştir. Eğer Anadolu ve Bağdat demiryollarının ikisi birlikte ele alınır ve Şark demiryolları da buna eklenirse, tüm güzergâhın Almanya'ya sağladığı yarar, Osmanlı İmparatorluğunu boydan boya hem ekonomik, hem politik yönden denetleme olanağını vermiş olmasıdır. «B. B. B.»nin (Berlin - Byzantium - Baghdad) anlamı da buradadır. Ancak burada mutlaka dikkat edilmesi gereken bir nokta, Şark, Anadolu ve Bağdat demiryollarının tek bir hat olarak yalnızca «B. B. B.» güzergâhının yararları içerisinde değerlendirilmemesidir. Şark, Anadolu ve Bağdat demiryolları ayrıca, kendi başlarına özel yararlar da taşıyorlardı.

Bunu biraz açmak gerekirse, Almanya Osmanlı ülkesinde demiryolu üstünlüğünü ele geçirirken, denizyollarında da büyük bir gelişme göstermişti. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Hamburg ve Bremen üzerinden denizyolu ile yapılan ticaret, 1898'de toplam ticaretin yüzde 36'sı iken, 1913'te yüzde 60'a çıkmıştı[43]. Bu rakamın Alman demiryolları yönünden önemli tarafı şudur: «B. B. B.» demiryolları, önceden düşünüldüğü gibi Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticareti karasal olarak geliştirememiştir. Çünkü demiryollarıyla kara ticareti, deniz ticaretinden oldukça pahalıydı. Bu nedenle, «B. B. B » nin Şark, Anadolu ve Bağdat demiryollarının, asıl ayrı ayrı etkileri üzerinde durulmalıdır. Ayrı «ağaç»lar örüntüsündeki her bir demiryolu nüfuz hattı, hinterlandındaki ürünleri kendi liman şehirlerinde toplamış, buralardan da Hamburg ve Bremen yoluyla Almanya'ya göndermiştir. Ulaştırma güzergâhı, «Berlin - Byzantium - Baghdad»dan daha çok, Şark demiryolları - İstanbul (veya Selanik) - Hamburg (veya Bremen); Anadolu demiryolları - İstanbul - Hamburg (veya Bremen); Bağdat Demiryolları - Mersin (veya İskenderun) - Hamburg (veya Bremen) şeklinde olmuş, bu güzergâhlar tersten de aynı şekilde işlemiştir.

Sonuç olarak, demiryolu nüfuz hatları ile denizyolları arasındaki bu işbirliği sayesinde, Almanya ile Osmanlı devleti arasındaki ticarî ilişkiler büyük bir hızla gelişti: 1888 - 1913 yılları arasında iki ülke arasındaki toplam ticaret 134 kat arttı[44]. Nüfuz bölgesi yarışmasında diğer ülkeleri ürküten de bu tempo oldu. «Ama bu gelişmenin daha ilginç bir yanı da vardı. Osmanlı devletinin aynı yıllarda (1880 - 1904) İran ticaretindeki önemi arttı. İran dış ticaretinde Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlılar yüzde 9 oranla dördüncü sıradaydılar. Açıkça, Osmanlı devleti İran'da, Alman sanayi ve ticaretinin temsilcisi durumundaydı... Öyle ki, 1900 - 1911 arasında Fransa'nın İran ticareti 4.299.672 rubleden ancak 4.765.200 rubleye çıkmışken, Osmanlı

(43) Önsoy (1979), 88-89.
(44) Aybar (1939), 21, 27; Flaningam (1955), 333.

ticareti aynı dönemde 2.172.428 rubleden 9.948.800 rubleye çıkmıştır»[45].

Böylece Almanya, demiryolu nüfuz hatlarıyla imparatorluğun belli bölgelerini kendi nüfuz alanları durumuna getirirken, aynı zamanda bu olanaklardan diğer ülkelere sızmada aracı olarak da yararlanmıştır. Almanya'nın Osmnlılarla ticarî ilişkileri sürekli gelişirken, İngiltere'nin bu ülke üzerindeki etkinliği sürekli azalmış; bununla beraber İngiltere, XIX. yüzyıldaki üstünlüğünü 1914'e kadar sürdürerek Osmanlı ithalatı ve ihracatında ilk sıradaki yerini korumuştur.

DEMİRYOLU NÜFUZ HATLARI VE TARIMSAL ÜRETİMDE İHRACATA YÖNELİK UZMANLAŞMA

Demiryolu yatırımları, ticaret giderleri içerisinde ulaştırma giderlerini azaltırken (örneğin İngiltere'nin imparatorluktan yaptığı ithalatta ulaştırma giderlerinin toplam ticaret giderleri içerisindeki payı 1853'te yüzde 14.02'den 1883'te yüzde 10.40'a ve 1913'te yüzde 7.84'e düşmüş; Fransa için aynı gösterge 1852'de yüzde 4.81 iken 1882'de yüzde 4.5 olmuştur[46]), metropol ülkelerle Osmanlılar arasındaki ithalat - ihracat hacmini arttırmıştır. Burada, Osmanlı demiryolu nüfuz hatlarına egemen olan güdünün, *tarımsal* hinterlandlara ulaşmak olduğunu vurgulamak gerekir. Madensel hinterlandlara ulaşmak, Afrika'daki koloni ülkelerde olduğu gibi açık bir güdü meydana getirmemiştir. Bu bağlamda, 1913 yılındaki ihracatın yüzde 57,4'ünün tarımsal mallardan, yüzde 15'inin de madenlerden oluştuğunu belirtelim[47].

Öte yandan, koloni ülkelerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde de, daha önce oluşmaya başlamış olan ihracata yönelik yapılanma, demiryolu nüfuz hatlarının gelişmesi ile pekişmiştir. Bu nedenle, Kuzey Yunanistan, Trakya ve Anadolu'da tarımsal malüretimindeki artışın yaklaşık dörtte üçü dünya pazarlarına yönelik olmuştur. Bunun anlamı ise, demiryollarının genel tarımsal gelişmeye sınırlı bir katkıda bulunurken, ihracata yönelik tarımsal ürünlerin gelişmesine daha fazla katkıda bulunduğu ve tarımın dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecine girdiğidir. İç bölge ile kıyı arasında mal akımı yoğunlaşırken, ihracata yönelik tarımsal üretim, genel tarımsal üretimden daha fazla artmıştır. Kuzey Yunanistan, Trakya ve Anadolu'da genel tarımsal üretim 1860 - 1914 arasında kabaca bir mislinden biraz fazla artmışken, tarımsal ihracatın artış hızı bundan çok fazla olmuştur[48].

Tarımsal vergi gelirlerinin artışı, dolaylı olarak, tarımsal üretimin artmasını yansıtır. Bu gerçeğe dayanarak türetilebilecek bir başka gösterge de şudur: 1889 - 1911 arasında, demiryolu

(45) Ortaylı (1981), 35.
(46) Pamuk (1979-1980), 193.
(47) Kolars ve Malin (1974), 118-123; Karkar (1972), 78-79; Eldem (1970), 153-154, 181-183.
(48) Pamuk (1982), 4-5, 9.

nüfuz hatlarının geçtiği bölgelerde —yani fiilen veya potansiyel olarak ihracata yönelik üretimde bulunan yerlerde— tarımsal vergiler yüzde 114 artarken, ülkenin tümünde yüzde 63 artmıştır[49]. Tarımsal üretimin ihracata yönelik bu yapılanması, belli farklılıklar taşımakla beraber, Hindistan gibi koloni ülkelerdeki duruma az çok benzemektedir. Böylece Osmanlı üretim yapısı dünya pazarlarıyla bütünleşirken, demiryollarının sağladığı olanaklara, tarım kredileri, makinalaşma ve göçmenlerin yerleştirilmesi gibi çabalara karşın *genel üretim* fazla artmamıştır. Üretim teknolojisinin ve/veya üretim ilişkilerinin genel yapısının değişmediği veya değiştirilemediği bir ortamda tarımdaki üretim artışının sınırlı kalmasını ve demiryollarının bu üretim artışına katkısının da sınırlı olmasını normal karşılamak gerekir.

Sonuçta, tarım ve maden üretimi fazla artmaz ve buna bağlı olarak ihracattaki artışlar da bir yerde durmaya mahkûm olurken, demiryolu bağlantılı şehirlerin dış ticaretlerinde ithalat ağır basmıştır[50]. Bir başka deyişle. XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı dış ticareti, birkaç yılın dışında, ithalatın ihracattan sürekli fazla olduğu bir eğilim göstermiş ve bu da koloni ülkelerdeki durumla bir farklılık yaratmıştır. Böylece, yarı - koloni Osmanlı İmparatorluğundaki kaynakların işletilmesi kolonilerdeki kadar yoğun olmamış ve artan ithalat sonunda ortaya çıkan dış ticaret açıkları da dış borçlarla kapatılmıştır.

SONUÇ

• Yarı - koloni tipi demiryollarının özgün bir biçimi olan Osmanlı demiryolları, iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşimlerinin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmıştır. Burada iç dinamiği esas olarak stratejik - yönetsel (ekonomi - dışı) öğeler belirlerken, malî - ekonomik öğeler ikincil öneme sahip olmuştur. Diğer taraftan dış dinamiği, üç kıta arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğunun bu coğrafî konumu ile taşıdığı fiilî ve potansiyel pazar olanakları belirlemiştir. «Osmanlı İmparatorluğu zamanında, demiryolları... memleketin iktisadi ihtiyaçlarını karşılamak arzusundan ziyade, bazı ecnebi memleketlerin Emperiyalistik emellerinin ve sultanın memleketin dahili mesailinde nüfuzunu arttırmak hususundaki arzusunun mahsulü»[51] olmuştur.

• Metropol ülkelerdekinin tersine, henüz üretim yapısı ileri bir ulaştırma teknolojisini içsel olarak gerektirmeyen Osmanlı ekonomisine demiryolları, koloni ülkelerde olduğu gibi dışsal olarak sokulmuştur. Ancak koloni tipi demiryolları her kolonide tek bir metropol ülke tarafından gerçekleştirilmişken, yarı - koloni tipi Osmanlı demiryolları esas olarak üç metropol ülke (İngiltere, Fransa, Almanya) tarafından gerçekleştirilmiş-

(49) Eldem (1970), 152 - 153.
(50) Issawi (1980), 82; Pamuk (1979-1980), 198.
(51) Hines et al (1933-1934), 405.

tir. Bunun sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz, Fransız ve Alman demiryolu nüfuz bölgeleri oluşmuştur. Her bir demiryolu nüfuz bölgesindeki hatlar, ilgili metropol ülkedeki hatların birer uzantısı niteliğine bürünmüştür. Bu arada, üç ülkenin Osmanlı topraklarındaki demiryolu politikalarının ayırdedici özellikleri, İngiltere'nin Hindistan'a «kısa yol» projesi, Fransa'nın malî spekülasyona yönelikliği ve Almanya'nın «kıtasal» yayılma projesidir.

- Bir eğilim olarak, İngiliz ve Fransız demiryolu nüfuz hatları azçok mevcut pazarlara sokulmuşken, Alman demiryolu nüfuz hatları potansiyel pazarlara yönelmiştir. Sonuçta her metropol ülke kendi bölgesinde ihracata yönelik bir tarımsal dönüşümü geliştirmeye çalışmış ve demiryolları da buna katkıda bulunmuştur. Bu amaçla tarımsal ihraç ürünlerinde üretim artışı sağlamak için hem metropol ülkeler, hem de Osmanlılar tarafından çeşitli tarımsal kalkınma tedbirleri uygulanmıştır. Ancak, üretim teknolojisi ve ilişkilerinde gerek yerel, gerekse genel ölçekte temel bir değişiklik gerçekleştirilmediğinden, hem üretim artışı, hem de demiryollarının muhtemel olumlu etkisi sınırlı düzeyde kalmıştır. Böylece tarımsal üretim kısmen iç pazara yönelik olarak artarken, esas olarak dış pazara yüzünü dönmüştür. Gelişen dış ticarette ithalat, ihracattan daha fazla artmış ve ortaya çıkan dış ticaret açıkları alınan dış borçlarla kapatılmaya çalışılmıştır.
- Osmanlı ekonomisine ihmal edilebilecek bir düzeyde katkıda bulunan yarı - koloni tipi demiryolu nüfuz hatları, «ağaç» şeklindeki örüntüleriyle, Afrika'daki koloni tipi demiryollarını andırmıştır. Ayrıca, tamamlayıcı hatların olmayışı ve bu hatlarda fiyat ve tarife birliğinin bulunmayışı nedeniyle de, iç pazarın bütünleşmesine yardımcı olamamışlardır. Bu da kolonilerdeki nüfuz hatları anlayışı ile bir paralellik göstermiştir.
- Nihayet, demiryollarıyla birlikte Osmanlı ulaştırma sisteminde bir «ikilik» yaratılırken, ilkel ulaştırma biçimi olan deve kervanları ile modern ulaştırma biçimi olan demiryolları ayrı adalar olarak yanyana varolmuştur. Bunun ötesinde, her bir demiryolu nüfuz bölgesi de kendi başına bir ada özelliği göstermiştir. Farklı gruplar tarafından işletilen farklı standartlardaki demiryolları arasındaki kompartımanlaşma, demiryollarının Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumlu katkısını daha da kısıtlamıştır.

KAYNAKLAR

ABİSEL, M.A. (1943) : *Dünya Ticaret Yolları Etrafında Cereyan Eden İktisadi ve Siyasi Mücadeleler.* İstanbul.

AKARLI, E. D. (1978) : *Belgelerle Tanzimat. Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri.* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, no. 147, İstanbul.

AYBAR, C. (1939) : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi, 1978 - 1913.* T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat no. 132, Ankara.

BRUCK, W. F. (1980) : «Türkische Baumwollwirtschaft», Probleme der Weltwirtschaft, no. 29, Jena, 1919: ISSAWI (1980) içinde.

CHAPMAN, M. K. (1948) : *Great Britain and the Baghdad Railway, 1888 - 1914.* Smith College Studies in History, Cilt XXXI, Northampton, Massachusetts.

CONKER, O. (1935) : *Les Chemins de Fer en Turquie et la Politique Ferroviaire Turque.* Basılmamış doktora tezi, Université de Liege.

CORRIGAN, H. S. W. (1954): *British, French and German Interests in Asiatic Turkey, 1881 - 1914.* Basılmamış doktora tezi, University of London, London.

DOMINIAN, L. (1915) : «Railroads in Turkey», *Bulletin of the American Geographical Society.*

EARLE, E. M. (1972) : *Bağdat Demiryolu Savaşı.* Milliyet Yayınları, İstanbul. İlk İngilizce baskısı: 1923.

ELDEM, V. (1970) : *Osmanlı İmparatorluğu,nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik.* İş Bankası Yayınları, Ankara.

ENGELHARDT, E. (1976) : *Tanzimat,* Milliyet Yayınları, İstanbul.

ERSOY, N. (1957) : *Türk Demiryolları Tarihi.* Basılmamış mezuniyet tezi, A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü, Ankara.

FEIS, H. (1961) : *Europe the World's Banker, 1870 - 1914,* Augustus M. Kelley, New York. İlk baskı tarihi: 1930.

FLANINGAM, M. L. (1955) : «German Eastward Expansion, Fact and Fiction : A Study in German - Ottoman Trade Relations 1890 - 1914», *Journal of Central European Affairs.*

HENDERSON, W.O. (1949) : «German Economic Penetration in the Middle East, 1870 - 1914», *The Economic History Review.*

HINES, et al (1933 - 1934) : *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki,* C. IV. Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara.

HÜSREV, İ. (1934) : *Türkiye Köy İktisadiyatı.* Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul.

İNÖNÜ, İ. (1930) : «İsmet İnönü'nün Sivas Demiryolunun İşletmeye Açılması Münasebetiyle Yaptığı Konuşma», *Demiryollar Mecmuası,* C. 6, s. 66 - 70.

ISSAWI, C. (1966) : *The Economic History of the Middle East, 1800 - 1914.* University of Chicago Press, Chicago.

ISSAWI, C. (1980) : *The Economic History of Turkey, 1800 - 1914.* University of Chicago Press, Chicago.

KARKAR, Y. (1972) : *Railway Development in the Ottoman Empire, 1856 - 1914.* Vantage Press, New York.

KAYNAK, M. (1983) : *Demiryolları ve Ekonomik Gelişme, XIX. Yüzyıl Deneyimi.* Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara.

KIRK, G.E. (1959) : *A Short History of the Middle East.* Praeger, New York.

KOLARS, J. ve MALIN, H. J. (1974) : «Population and Accessibility : An Analysis of Turkish Railroads», HURST, M.E.E. (1974): *Transportation Geography, Comments and Readings* (McGraw - Hill Book Company, New York) içinde.

KURMUŞ, O. (1971) : «British Dependence on Foreign Food and Some Railway Projects in the Balkans», *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 2, Ankara.

KURMUŞ, O. (1974) : *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi.* Bilim Yayınları. İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, M.S. (1979) : «İzmir Rıhtımı ve İşletme İmtiyazı», *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı,* İstanbul.

MORAWITZ, C. (1978) : *Türkiye Maliyesi,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, no. 1978 - 188. İlk Fransızca baskısı: 1902.

ONUR, A. (1935) : *Türkiye Demiryolları Tarihi (1860 - 1953),* K.K.K. İstanbul Askerî Basımevi.

ORTAYLI, İ. (1981) : *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu.* A.Ü.S.B.F. Yayını, no. 479, Ankara.

OWEN, R. (1981) : *The Middle East in the World Economy, 1800-1914.* Methuen Co. Ltd., London.

ÖNSOY, R. (1979) : *Osmanlı - Alman Ticari Münasebetleri, 1871-1914.* Basılmamış doçentlik tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (Tez daha sonra kitap halinde basılmıştır.)

PAMUK, Ş. (1978) : «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye : Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854 - 1914)», *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: ODTÜ Gelişme Dergisi.* (özel sayı), Ankara.

PAMUK, Ş. (1979 - 1980) : «Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830 - 1913», *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar : ODTÜ Gelişme Dergisi* (özel sayı), Ankara.

PAMUK, Ş. (1982) : *Commodity Production For Export and Changing Relations of Froduction in Ottoman Agriculture, 1840 - 1913.* GETA Discussion Papers, no. 2, Ankara. Aynı çalışma, «Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840 - 1913)» adıyla *Toplum ve Bilim,* İstanbul, Bahar 1982'de çıkmıştır.

QUATAERT, D. (1973) : *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876 - 1908.* Basılmamış doktora tezi, University of California, Los Angeles.

QUATAERT, D. (1977) : «Limited Revolution : The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul», *Business History Review.*

RAMBER, L. (?) : *Gizli Notlar.* Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

RATHMANN, L. (1976) : *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi.* Gözlem Yayınları, İstanbul.

ROBAHR (ROHRBACH), P. (1331) : *Hatt-ı Saltanat, Bağdat Demiryolu.* İfham Matbaası, İstanbul.

SCHOENBERG, P.E. (1977) : «The Evolution of Transport in Turkey (Eastern Thrace and Asia Minor) under Ottoman Rule, 1856 - 1918», *Middle Eastern Studies.*

SCHOENBERG, P. E. (1980) : *The Development of Services (Banking, Commerce and Tranportation) in Anotolia, 1800 - 1914.* University of Haifa, Institute of Middle Eastern Studies.

SHORROCK, W. I. (1970) : «The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon : The Railroad Question, 190I - 1914», *International Journal of Middle East Studies.*

SİLİER, O. (1978) : «The Effect of British Economic Expansion on the Ottoman Empire (Early 19 th Century)», *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* İstanbul.

SULTAN ABDÜLHAMİT (1975) : *Siyasi Hatıratım.* Dergah Yayınları, İstanbul. Ali Vehbi Bey tarafından ilk defa Fransızca olarak yayınlanması: 1909.

TAESCHNER, F. (1924, 1926) : *Das Anatolische Wegenets nach Osmanischen Quellen.* İki Cilt. Mayer ve Müller G. m. b. H., Leipzig.

VARLIK, B. (1977) : *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi.* T.İ.B. Yayınları, no. 18, Ankara.

VELAY, A. du (1978) : *Türkiye Maliye Tarihi.* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, no. 178 - 1978. İlk Fransızca baskısı : 1902.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş

Tablolar ve Kaynaklar*

KISALTMALAR

Tablolarda, İstanbul Başbakanlık Arşivinde bulunan belgeler için; çeşitli tasnif fonlarına tekabül etmek üzere kullanılan kısaltmalar şunlardır :

CA : Muallim Cevdet, Askerî.
CB : Muallim Cevdet, Bahriye.
MAD : Maliyeden Müdevver Defterler.
KK : Kâmil Kepeci.

OSMANLI BÜTÇELERİ

(Osmanlı gümüş parası kuruş olarak)

Yıllar	Gelir	Gider	Kaynak
1701/02	9.852.728	10.094.824	MAD 2249
1704/05	10.451.135	10.847.892,5	MAD 2249
1710/11	10.840.971,5	8.339.041	MAD 2249
1746	12.857.190	9.278.000	MAD 6512/s. 399
1748	13.741.281,5	14.255.470	MAD 6512
1761/62	14.514.288,5	14.064.788,5	MAD 14366/s. 149
1784	14.488.382,5	15.808.250	KK 2310
1785	14.809.666,5	18.693.336,5	MAD 14366/s. 148

(*) Mehmet Genç'in, **Yapıt**'ın 49/4. (Nisan - Mayıs 1984) sayısında yayımlanan «XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş» yazısının, elimize çok geç geçen eklerini, 4. sayımızın 6. sayfasındaki kısa notta da belirttiğimiz üzere, şimdi ayrı bir bölüm halinde sunuyoruz. — YAZI KURULU.

Ordu ve Donanma için talep edilen demir miktarı, ödenen resmi fiat; bu fiattan karşılanabilen talep miktarıyle İstanbul piyasasında yerli ve yabancı menşeli demirlerin cari fiyatı

Yıllar	Devletçe talep edilen miktar (Okka)	Teslim edilen %	Ödenen resmi fiyat	Cari piyasa fiyatı	Yabancı menşeli demirin fiyatı
			Okka/akçe olarak.		
1616	59.000		7		
1621/22				9	
1642	66.000		6.9		
1655				9	
1658	44.000			10	
1690				21	
1692				24,5	
1696	180.000				
1699	173.162			13	
1702	118.000		10	15	
1703				13.5	
1710/14	193.764		9.65	11.5	
1715/17	550.000		9.65	18	
1719	456.236		9.65	17 (?)	
1721/23	334.700			17	
1724	236.000				
1725/27	354.000				
1734				14	
1736/40	295.000		11.65	15	
1741	236.000				
1742/46	236.000			17	
1747/52	177.000				
1753	236.000			19	
1754/58	295.000			20.5	
1761/62	295.000			18	
1763	256.000	100	12.66		
1764	177.000	100			
1765	180.000				
1766				15	14.3 (Rus)
1768	147.500			15-18.5	14.3
1769	796.000		12.66	19	
1770	826.000		12.66		
1771	590.000				
1773	590.000				
1775	590.000		12.66		
1776	649.000				
1777					25.5
1778	295.000	80.76	12.66		27.3 (Rus)
1782					19

Yıllar	Devletçe talep edilen miktar (Okka)	Teslim edilen %	Ödenen resmî fiyat	Cari piyasa fiyatı	Yabancı menşeli demirin fiyatı
			Okka/akçe olarak		
1783	590.000	70	12.66		22.5 (Rus)
1784	295.000	30	12.66		19 (Rus)
1786	334.000				26
1787	1.011.378			36	33
1788	649.000	91			
1790	590.000				
1791	767.000	52	17.6		35 (İsveç)
1792	295.000	52			31.6 (Rus)
1793	590.000	37	22.4		
1795					32
1796					31.5
1797					41 — 46.4
1800	590.000	20			35.5 (Rus)
1802			21.8		48 (Rus)
1818		21.5			

Kaynak :

CA 33279; 33488; 49239
CB 720
MAD 2067; 4260; 6266; 6512; 9831; 9843; 9874; 9916; 9976; 9879; 9983; 9994; 9999; 10309.

SAVAŞ YILLARINDA DEVLETİN KARA ULAŞIM ARAÇLARI TALEBİ

Yıllar	Öküz arabası (kiralama)	Ödenen aylık ücret	Deve (kiralama)	At - Katır (kiralama)	Manda (satın alma)	Kaynak
1686	1.334	1000 akçe	?	?	?	MAD 6379/S. 92
1689	6.479	1000 akçe	?	?	?	KK 2761/V. 31 - b
1695	3.026	1000 akçe	1.826	?	500	KK 2761
1710	3.900	1000 akçe	?	?	?	KK 2832
1717	3.959	1000 akçe	4.440	?	?	MAD 2871/S. 209, 240
1769	9.265	1000 akçe	13.890	6.960	?	KK 2935
1770	8.349	1000 akçe	9.400	6.960	?	KK 2935
1772	8.629		12.930	6.460	820	KK 2935
1773	8.694		12.930	6.960	?	KK 2935
1790	12.349		12.840	8.728	?	KK 2929/S. 9 vd.
1791	20.649		12.840	8.728	?	KK 2929/S. 9 vd.

DONANMA İÇİN TALEP EDİLEN DOKUMA, KENDİR VE KATRAN

Yıllar	Yelken bezi - I (Çanakkale ve Gelibolu'dan) [Top olarak]	Yelken bezi - II (İstanbul'daki Devlet Manifaktüründen) [Zıra' olarak]	Çadır bezi - I (Batı Anadoludan) [Zıra' olarak]	Çadır bezi - II (Diyarbekirden) [Top olarak]	Kendir (Anadolu'dan) [Kantar olarak]	Katran (Anadolu ve Adalar'dan) [Kantar olarak]
1651	6.021					
1655	6.000					
1656	8.000					
1696	10.000				5.000	8.000
1698	10.000					3.000
1732				5.000	2.720	
1734/35					10.000	3.500
1737			180.000			
1740	10.000	104.000				
1756			80.000			
1760	6.000	30.000	40.000			6.000
1769	20.000	135.745	200.000		7.500	
1770				9.978		
1775	13.000	162.080				7.000
1777	14.150	143.000				
1781	11.000	218.000			13.000	10.042
1787			200.000			
1789			226.355			
1796				10.600		
1797	12.000					
1800	16.000	200.000			30.000	
1802	18.000	300.000			38.000	14.000
1803	15.000	300.000			34.470	15.000
1812			400.000			

Kaynak : MAD 1815, 2730, 6266, 10371, 10405, 14353; CB 217, 3326, 6467, 10325; KK 5678

Not : Kendir ve katran için ağırlık birimi olarak kullanılan «Kantar» 44 okka [= 56.44 kg.]lık bir ağırlığa tekabül etmektedir.

Demir için devletin ödediği resmi fiyatın, 1640 – 1820 döneminde piyasada cari olan fiyata oranı % olarak :

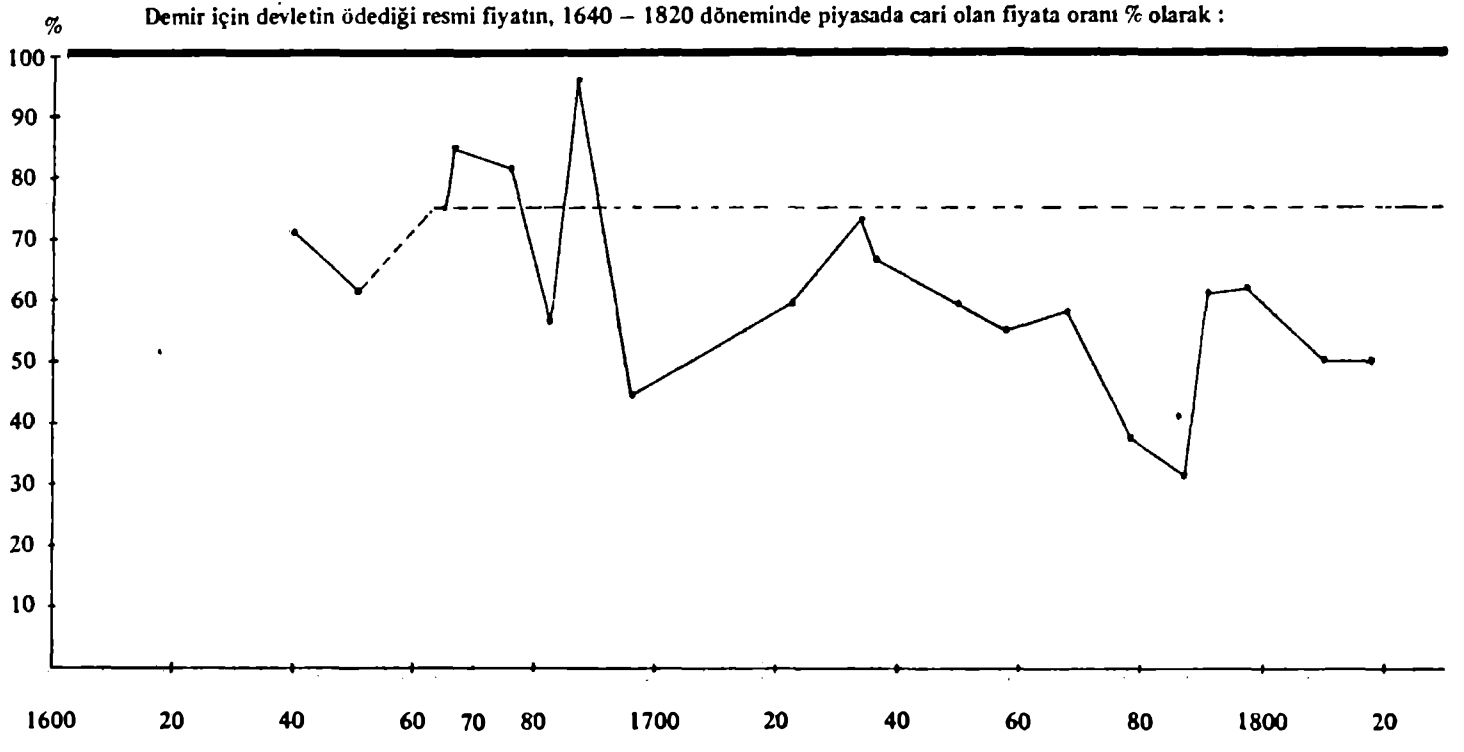

KAYNAKLAR HAKKINDA

Devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak üzere talep ettiği mal ve hizmetlerle ilgili kantitatif veriler için kullanılan arşiv kaynakları, ait bulundukları tablolarda tek tek veya toplu halde gösterilmiştir.

Çeşitli bölge ve sektörlerdeki uzun vâdeli kantitatif değişmelerle alâkalı ampirik önermelerin dayandığı veriler, sayı ve çeşit bakımından, burada ayrıntıları ile kaydedilmesine imkân vermeyecek ölçüde çok ve değişik kaynaklardan derlendiği için, bunların dip notları halinde tam olarak verilebilmesini etüdün tamamlanmasına bırakarak, burada topluca atıfta bulunmakla yetinmemiz gerekecektir.

Başlıca iki grup halinde verebileceğim bu kaynakların birinci derecede önemli olanı, Osmanlı maliyesi'nin vergi gelirleri ile ilgili kayıtları ihtiva eden «Mukataa Defterleri»dir. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivinde bulunan bu defterlerden hangilerini, nasıl bir yöntemle kullanarak kantitatif verileri inşa ettiğimizi görmek isteyenler, şu makaleye bakabilirler :

Mehmet Genç, «18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma.» *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.* Cilt II (Şubat 1981) Sayı : 2, s. 33 - 77.

Esas kaynağı teşkil eden bu arşiv belgeleri dışında, onları tamamlayıcı nitelikte ikinci grup olarak da, Osmanlı ekonomisi hakkında zengin ve oldukça güvenilir bilgileri ihtiva eden başlıca şu eserlerden yararlanıldı :

(Anonyme) : *Relation de l'Isle de Chio.* Paris, 1747.

Felix de Beaujour : *Tableau du Commerce de la Grèce. Formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797.* 2 vol. Paris, 1800.

Jean - Claude Flachat : *Observations sur le Commerce et sur les Arts d'une Partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des indes orientales.* Lyon, 1765. 2 vols.

John Galt : *Voyages and Travels in the years 1809 - 1811, Containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Turkey.* London, 1812.

Henri Grenville : *Observations sur l'état actuel de l'Empire Ottoman* edited by Andrew S. Ehrenkreutz. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1965.

Paul Masson : *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle.* Paris, Hachette, 1896.

Paul Masson : *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle.* Paris, Hachette, 1911.

Robert Paris : *Histoire du Commerce de Marseille.* Tome V. de 1660 à 1789, Le Levant. Paris, Plon, 1957.

M. de Peyssonel : *Traité sur le Commerce de la Mer Noire.* 2 vols. Paris, Cuchet, 1787.

J. Sauvaget : *Alep, Essai sur le Développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIX siècle.* Paris, 1941.

Charles Thompson : *The Travels.* 2 vols. London, 1744.

C. Wood : *A History of the Levant Company* London, 1935.

YAVUZ CEZAR

Bir Garip "Eleştiri" !

Yapıt'ın 48/3 no'lu sayısında (Şubat - Mart 1984) U. Kocabaşoğlu, «'Osmanlı Tarihi' Yazarlarını Yazmak» başlıklı yazısında, Orhan Bayrak'ın «*Osmanlı Tarihi*» *Yazarları* (İstanbul 1982) başlıklı kitabını eleştirdi. Ancak bu eleştiri, bu tür yazılarda rastlanılmaması gereken bazı yanlışlıkları ve gariplikleri içermekte ve dolayısıyla o da yeni bir eleştiriyi zorunlu kılmaktadır. Kanımca, kamuoyuna yanlış bilgi aktarımından yana olmayan herkes bu zorunlulukta birleşecektir.

Kocabaşoğlu'nun en büyük yanlışı eleştirel yaklaşımında yatmakta. Öyle görünüyor ki, «eleştirmen» herşeyden önce «eleştiri» ile «tanıtma yazısı» türü arasında bocalamış ve sonuç olarak ortaya her iki türü de tam temsil etmeyen garip bir yazı çıkmıştır. Eğer yazar ikinci türü tercih etseydi yazısı hem gereksiz yere uzamayıp, spekülatif olmayacak ve hem de muhtemelen aşağıda işaret edilecek olan hatalara düşmeyecekti. Ancak yazar salt bir «tanıtma yazısı»nı kendi yeteneklerini sergileme açısından yetersiz görmüş olmalı ki, kuru bir tanıtma yazısı ile yetinmemiş ve Bayrak'ın kitabını eleştiriye girişmiştir. Bu işi öyle üstünkörü değil de, bir profesyonel gibi yerine getirseydi, kuşkusuz literatüre önemli bir katkıda bulunmuş olurdu. Ama, doğrusu bu tip kitaplar hakkında eleştiri yazmak, göründüğünden ve sanıldığından daha zordur, külfetlidir. Zira, bibliyografik - biyografik nitelikli yapıtların eleştirisinde ayrıntılara inmek,

kitaptaki her bir veriyi gözden geçirip kontrol etmek, kısacası biraz yorulmak gerekir. Bu yapılmaz da, Kocabaşoğlu örneğindeki gibi çok genel düzeyde bir «eleştiri» tipine yönelinirse, işin kolayına kaçıldığına hükmetmek gerekir. Bu kolay ve spekülatif yazıların ise, doğrusunu söylemek gerekirse, ne literatüre, ne de yazara gerçek bir katkısı olur. Hattâ, katkıdan vazgeçtik, böyle yazılar sakıncalıdır: Okur eleştirilen yapıt hakkında gereği gibi aydınlatılmamış ve üstelik eleştirmence haksız yere şartlandırılmıştır. Nitekim, örneğin Kocabaşoğlu'nun yazısını okuyan bazı okurlar, Bayrak'ın kitabındaki yanlış ve eksikliklerin yalnız eleştirmenin görüp değindiklerinden ibaret olduğu izlenimini edinebilecektir. Bu çarpık tabloya bir de Kocabaşoğlu'nun kendi yanlışları eklenince, «okura saygıda kusur edildiği» biçimindeki bir savın kanıttan yoksun olmadığı da anlaşılacaktır.

Gerçekten Kocabaşoğlu'nun «günah»ı yalnız yüzeysellikle sınırlı kalmıyor. Eleştirmen, literatürde bugüne kadar örneğine pek az rastlanabilecek bir gariplik de yapıyor: Eleştirdiği yapıttaki bazı bilgileri eksik/yanlış (!) bularak bunları düzeltip (!), okura doğrusunu (!) veriyor. Ama, işin doğrusu o ki, Kocabaşoğlu kitaptaki bu bilgilerin doğruluğunun bile farkında değildir ve gerçeği tersyüz etmektedir. Nitekim, Kocabaşoğlu'nun yazarın yanlışını düzeltiyorum diye (s. 110) öldüklerini kamuoyuna duyurduğu tarihçilerden E. H. Ayverdi, İ. H. Konyalı ve M. Cezar, onun bu hatasını yüzüne haykırmak için hâlâ hayattadırlar.

Kocabaşoğlu'nun «kaş yaparken göz çıkarmak» atasözünü hatırlatan bu büyük «azizliği», acaba masumâne olarak nitelenebilir mi? Sanmıyoruz. Zira, bir kere eleştirisine kalkıştığı kitap biyografik - bibliyografik niteliktedir ve bu tip kitapların yazımında olduğu gibi, eleştirisinde de kitapta yer alanların doğum - ölüm tarihleri, yaşam hikâyeleri ve eserlerinin eksiksiz ve doğru dökümü gibi noktalar çok önem taşır. Zaten bu kitaplar bu bilgilerin tam ve doğru olarak saptanabilmesi amacıyla hazırlanmışlardır. Öte yandan Kocabaşoğlu'nun bu hatası, onun günümüz tarih yayınlarını gereği gibi izleyemediğinin ve günümüz tarihçiler dünyasını da yeterince tanımadığının bir göstergesi olarak alınabilir. Zira, yukarıda anılan isimler hâlâ kendi alanlarında yayın yapan kimselerdir ve onların bu faaliyeti herkesçe değil ama özellikle Kocabaşoğlu tarafından iyice bilinmek ve izlenmek gerekirdi (madem ki tarih yazarlarıyla ilgileniyor).

Kocabaşoğlu'nu bu biçimde itham ederken pek haksızlık etmediğimiz, onun Bayrak'ın kitabına girmesini önerdiği isimlerden de anlaşılmakta. Burada üzerinde durulması gereken nokta, kuşkusuz önerilmeyen isimler. Kocabaşoğlu'nun aklına acaba saydıkları dışında başka isimler gelmiyor mu? Yoksa gelmiş de saydıklarına öncelik mi tanıyor? Onun «Bu örnekler de çok, hem de pek çok arttırılabilir» dediğine bakılırsa, listesinde başka isimler de olmalı. Ama, acaba bu liste kimlerden oluşmaktaydı ki, liste başını makalede anılanlar aldı? Ben burada kısaca bu gibi önerilerde çok dikkatli ve titiz davranılması gerektiğini

rurgulamakla yetineceğim. Eğer bu yapılmazsa, öneri sahîbi ya :eyfî ve taraflı olmakla suçlanmaya mahkûm olur, ya da öne-icinin tarih dünyası ve yayınları ile olan ilgi ve bilgisinin kısıtlı)lduğuna hükmedilir.

Kocabaşoğlu'nun çağdaş tarihçiler dünyası ile ilgili ilgi ve)ilgisinin düzeyinin takdirini okurlara bırakıyorum. Tarih olmuş :arihçilerimiz ve eserleri hakkında Kocabaşoğlu'nun yeni bir söz söyleyecek durumda olmadığı ise, yazısından hemen anlaşılmak-:a. Gönül arzu ederdi ki, eleştirmen Bayrak'ın kitabını benzer-eri ile (Bursalı Mehmed Tahir, Babinger) ciddî bir biçimde kı-yaslasın ve diğer kaynaklardan da yararlanarak ortaya yararlı ya da en azından zararsız bir «eleştiri» yazısı koysun. Madem)unu yapamayacaktı, hiç olmazsa kısa bir tanıtma yazısı ile yetinseydi ne iyi olurdu.

Son olarak : Bu yazının amacı Kocabaşoğlu'nun yazısındaki ıatalı noktalara ve özellikle hatalı «tutum»a işaret etmekle sı-ırlı. Dolayısıyla O. Bayrak'ın kitabına ilişkin hususlara bu ya-ızıda değinilmedi. Ancak bu, Bayrak'ın kitabını eleştiriden uzak bulduğumuz biçiminde algılanmamalı. Tersine, Bayrak'ın kita-bında eleştirilecek çok nokta var. Ama bu iş Kocabaşoğlu'nun yaptığı gibi yüzeysel bir biçimde değil de ayrıntılara inilerek ya-pılmalı ki, gerek okur, gerekse yazarın kendisi kitabın eksiğini - yanlışını somut olarak görsün ve yararlansın.

Yazımı noktalamadan önce YAPIT YAZI KURULU'nun şu satırlarını okura bir kere daha anımsatmakta yarar görüyorum: «... Uygur Kocabaşoğlu'nun kitap değerlendirmesi, toplumumuz da Tarih'e artan ilginin, bilimsel titizlikteki gelişmeyle her za-man atbaşı gitmediğini ortaya koyuyor» (Sayı 48/3, s. 5).

HALİL BERKTAY

«intihal»den de Öte

Laszlo Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler *(Yayına hazırlayanlar : Ş. K. Şerefoğlu - Adnan Müderrisoğlu; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; Ankara, 1983). xix + 240 sayfa, 200 TL.*

Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük *(Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; Ankara, 1971) Büyük boy, vii + 420 sayfa. —0 tarihte— 40 TL.*

Laszlo Rasonyi, Dünya Tarihinde Türklük *(İdeal Matbaa, Ankara, 1942). 266 sayfa —0 tarihte— 225 kuruş.*

Bilimsel çalışmada «intihal» *(plagiarism),* yani çalmak, aşırmak : başkalarının araştırma, bulgu ve önermelerini, orijinal sahiplerine hiçbir atıfta bulunmadan kısmen veya tamamen kendimize maletmek, çok ağır bir suçtur. Bu hırsızlık çeşidinin ülkemizdeki yaygınlığı, son zamanlarda ayyuka çıktı çıkmasına; ne var ki öndegelen pratisyenlerinden bazıları, «bu dünyada kötüler mükâfatlandırılır» dercesine, eğitim sistemimizin tepelerinde dolaşmaya devam ediyorlar. Akademisyenlerin havsalası, «intihalden ötesi»ni almaz genelikle : ölümden beterini iki kere ölüm ya da sonsuz'dan fazlasını (sonsuz + 1) diye tanımlamaya benziyor bu kavram. Gelgelelim öyle bir öz-denetim boşluğu içindeyiz ve bazı grup, kurum veya örgütler öyle bir «gün bizimdir» havasına girdiler ki, galiba böyle bir terim uydurmak gerekecek yakında, çünkü teorinin önünde gidiyor hayat, Seferoğlu'lar ve

Müderrisoğlu'lar aracılığıyla bize, alışılmışın çok dışında, yepyeni yöntemler sunarak...

Şükrü Kaya Seferoğlu ve *Adnan Müderrisoğlu* : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1983'te, yazarı diye ünlü Türkolog Prof. Dr. Laszlo Rasonyi'nin adı verilerek basılan *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler* kitabının birinci sayfasında, «Yayına hazırlayanlar» olarak geçiyor bu isimler. Yukarıdaki cümlede «yazarı diye... adı verilerek» ifadesini bilerek kullandık, çünkü rivayettir, hurafedir bu kitabın Rasonyi'nin olduğu. En iyisi, hep birlikte görelim, Seferoğlu ile Müderrisoğlu'nun ne gibi bir «yayına hazırlık» yaptıklarını.

(1) Baştan başlayalım. TKAE'nin 1983'te bastığı bir kitap var, Laszlo Rasonyi imzası ve *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler* başlığıyla. İçinde, gene Rasonyi imzalı ve 1971 tarihli bir İkinci Baskı Önsözü (s. ix) ile, ilk yarısı L. R. paraflı, sonu ise Cafer Seydahmet Kırımer imzalı ve 1942 tarihli bir Birinci Baskı Önsözü (xi - xiv) bulunmasından hareketle, bu kitabın, bir eserin üçüncü baskısı olduğu sonucuna varılabilir - ama hangi eserin acaba ? Seferoğlu ve Müderrisoğlu, bu konuda bize en küçük bir ipucu vermiyorlar.

(2) Şükrü Kaya Seferoğlu'nun yazdığı bir diğer «Önsöz» var, v - vii arasında. Demin sorduğumuz soruya normal olarak burada açıklık getirilmiş olması beklenirdi, fakat zerrece değinilmiyor buna. Üstelik, böyle tarihî incelemelere uygun düşen önsöz türünden alabildiğine uzakta, tepeden tırnağa siyasî - ideolojik nitelikte bir *manifesto* bu : ilk satırından son satırına kadar, bir «Kürttürkleri» meselesine yöneliyor. Seferoğlu'na göre, «ortak millî tarihi dışlayıp müstakil geçmişler arayanlar», «dost olmayan yabancı çevrelere», «düşman güçlerin bölünmüş güçsüz bir Türk milletinden umdukları çıkarlar»a hizmet etmektedirler. «Kürttürkleri'nin Türklüklerini maksatlı olarak inkâr edenler»in konumu da budur. Yabancı uzmanlar arasında da «maalesef fanatiklerle işbirliği yapabilenler» çıkmakta ve «bu şekilde başlatılan dayanışma ve yayın hayatı zengin bir literatür meydana gelmesini sağlamaktadır.» Bu gidişata karşı, «Kürttürkleri'nin bir Türk boyu olduğu gerçeğini anlatmak» ve «Avrupa kamuoyunu Kürttürkleri konusunda aydınlatabilmek» zorunludur. Bu sayede «yıkıcı yayın yapan kesimler de meydanı böylesine boş bulamayacaktır.» İmdi, Nemeth, Eckhard, Kumanoğlu ile birlikte Laszlo Rasonyi'nin de, «Kürttürkleri'nin Türklüğü gerçeğini açıklayan» Macar Türkologları arasında «belirgin bir yeri» vardır. «*Yayına sokulan* [Lütfen ifadeye dikkat ediniz — HB] *Türklerin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler...* [—sayın editör, kendi koyduğu başlığı kendisi doğru aktarmayıp, «Türk Devletinin»i bu defa «Türklerin» yapıyor— HB] *isimli eser bu tür bir ihtiyaçtan doğmuştur.*»

Kuşkusuz kendi başlarına çok ilginç fikirlerdir bunlar; bilimsel tezler olarak sunulduklarına göre, bilimsel düzlemde tartışılabilmeli ve tartışılmalıdırlar. Yalnız bir cümlenin, herhangi bir tartışmanın kesinlikle dışında tutulmasını öneriyoruz. Altını bi-

zim çizdiğimiz «Yayına sokulan... isimli eser bu tür bir ihtiyaçtan doğmuştur» cümlesidir bu, çünkü fevkalâde yerinde olan sözdizimi ve vurgusu, aksiyomatik bir gerçeği yansıtıyor : Başkası değil, bu eser, yani *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri*, ilh. isimli eser, hakikaten yukarıda özetlenen ideolojik ihtiyaçtan *doğmuştur* ve doğum tarihi de 1942 veya 1971 yılı değil, hakikaten TKAE tarafından yayına sokulduğu 1983 yılıdır. Ayrıca, bu doğumda Laszlo Rasonyi'nin herhangi bir payı da bulunmamaktadır.

(3) Atatürk tarafından 1935'te Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesindeki Hungaroloji kürsüsünün başına getirilen Laszlo Rasonyi'nin *Dünya Tarihinde Türklük* adlı eseri, «Atatürk'ün aziz hâtırasına» ithaf edilmiş olarak, ilk önce 1942'de yayımlandı. Ankara'da, İdeal Matbaa'da basılan bu edisyon 266 sayfadır ve arka kapağının içine bir harita yapıştırılmıştır. Üzerine 225 kuruş fiyat konmuş olan kitapta, bir «İçindekiler» listesi yer almamaktadır. Onun için, bu dökümü biz yapalım : Türk tarihinin coğrafyası, kaynakları, kültürü, prehistoryası, lingüistik özellikleri hakkında genel bir «Giriş», s. 7 - 49 arasında uzanmakta ve onu, «Türklerin önderleri : Hunlar» (50 - 73), «Ogur Türklerinin dağılışı» (74 - 83), «Türklüğe ad veren kavim : Göktürkler» (84 - 93), «Göktürk imparatorluğunun doğu vârisleri : Uygurlar» (94 - 104), «Göktürk imparatorluğunun batı vârisleri : Kazarlar» (105 - 110), «Macarlar» (111 - 120), «Peçenekler, Uz'lar, Kuman'lar» (121 - 150) izlemektedir. Bu ilk baskıda, «İlk Müslüman Türkler», s. 151 - 164 arasında; «Moğol Dalgası», s. 165 - 182 arasında; «Anadolu Türkleri», s. 183 - 206 arasında; «Şimal Türkleri» de s. 207 - 239 arasında işlenmiştir. Eseri, «Türklerin bugünkü dağılışları» (240 - 246) ve bir indeks (247 - 266) tamamlamaktadır.

(4) Rasonyi'nin uzun yıllar boyunca olgunlaştırdığı ve geniş bölüm bibliyografyalarıyla zenginleştirdiği çalışmasının, bizzat yazar tarafından değiştirilmiş ikinci baskısı, *Tarihte Türklük* adıyla ve gene aynı «Atatürk'ün aziz hâtırasına» ithafıyla, 1971'de TKAE tarafından yapılmıştır. Büyük boy vii + 420 sayfa tutan, yani çok kalınlaşmış olan bu nihaî metin, üç büyük bölümden oluşur. Birinci Bölüm, 1942 baskısının «Giriş»ine tekabül eder : «Türklerin Anayurdu - Türk ırkı - Türk ulus adları... - Eski din... İktisadî hayat —Göçebelik—...—Aile, Cemiyet, Devlet - Türklerin askerî kabiliyeti ve değeri» hakkında genel bilgiler verir ve toplam 64 sayfadır. İkinci Bölüm, romen rakamlarıyla numaralanmış dokuz ayrı kısımda, «I. Türklüğün öncüleri : Hun'lar»dan, «IX. Kuman'lar»a kadar, Türkik kavimlerin Avrasya steplerindeki İslâmlık - öncesi tarihini inceler. 1982 baskısının s. 50 - 150'sini şimdi 155 büyük sayfaya yayan bu bölümde, «IV. Türklüğe ad veren kavim : Türk (Tukyu)'ler» kısmı kritiktir, çünkü bu başlık altında, Rasonyi'nin tarihteki ilk ve orijinal Türk devleti saydığı Göktürkler ele alınmakta ve bundan sonra anlatım bir kere daha, «V. Türk devletini Doğu'da yaşatanlar : Uygur'lar» ile «VI. Türk devletinin Batı'daki vârisleri : Kazarlar (Hazar'lar)» kollarına ayrılmakta; —hep Batı vârisleri arasında— Hazarları «VII. Macar'lar», «VIII. Peçenek'ler ve Uz'lar», «IX.

Kuman'lar» takip etmektedir. *Tarihte Türklük*'ün Üçüncü Bölüm'ünün konusu ise, Türklerin Müslümanlığı kabullerinden bugüne kadarki tarihleridir (1942 baskısında, s. 151 - 239). 1971'de keza dokuz kısma ayrılan 123 sayfalık bu bölümün son 43 sayfası, «VII. Osmanlı devletinin çöküşü», «VIII. Yeni Türkiye'nin kuruluşu», «IX. Altınordu ve vârisleri : II. Çarlık hâkimiyeti altında» meselelerine hasredilmiştir. «Türklüğün bugünkü sayısı» hakkındaki not, bir sayfaya inmiştir. 1971 baskısında, s. 281 - 420 arasında ise, yukarıda sözünü ettiğimiz kapsamlı «Bibliyografya - Notlar» bulunmaktadır.

(5) İşte, Seferoğlu ile Müderrisoğlu'nun «yayına hazırladıkları» ve TKAE'nin 1983'te bastığı *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler* başlıklı kitap, Rasonyi'nin artık bir klâsik değeri taşıyan bu *Tarihte Türklük*'ünün hem vahşice kesip biçilerek, hem olmadık eklerle doldurularak, amacı ve yazarın bilgisi dışında çarpıtılmasından meydana gelmiştir.

(6) *Vahşice kesip biçme* sözkonusudur, çünkü : *Tarihte Türklük*'ün 64 sayfalık Birinci Bölümü ve İkinci Bölümü'nün toplam 48 sayfalık ilk beş kısmı, 1983'te «doğan» kitaptan tamamen yokolmuştur. Başka bir deyişle, 1983 baskısı, okuyucuyu tek kelimeyle dahi uyarmadan, doğrudan doğruya *Tarihte Türklük*'ün İkinci Bölümü'nün VI. kısmıyla başlamakta ve orijinalinde yalnız bu kısmın başlığı olan «Türk devletinin Batı'daki vârisleri» ibaresi, bu ameliyattan sonra, kitabın tamamının başlığının ilk yarısı mertebesine yükselmektedir. Tabii asıl İkinci Bölüm'ün IV. ve V. kısımları sırra kadem bastığı için, okuyucu 1983 tarihli kitapta hangi Türk devletinin vârislerinin anlatıldığını kavramakta biraz sıkıntı çekecektir ama, eh, «ihtiyaç»lar uğruna o kadar da olmasın mı artık? Üstelik, aynı fedakârlığı, tarihimizin daha ileri aşamaları konusunda da göstermek gerekiyor anlaşılan, çünkü *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler*, —sanki Selçuklu ve Osmanlılar da «ilk Müslüman»mışlar gibi, genel başlığı altında onları da kucakladıktan sonra— 1971 tarihli *Tarihte Türklük*'ün Üçüncü Bölümü'nün VI. kısmının, yani «Altınordu ve vârisleri : I...»in sonunda bitiveriyor ansızın : «Osmanlı devletinin çöküşü» ile sonraki bahisler de, Seferoğlu ve Müderrisoğlu'nca, gene okuyucu uyarılmaksızın, 1983'te «yayına soktukları» metnin dışında bırakılmıştır! Garip tesadüf : «Yeni Türkiye»nin öyküsünden vazgeçilmesini, o yeni Türkiye'nin kuruluşunun önderine ithaf'tan vazgeçilmesi bütünlüyor. Evet, «Atatürk'ün aziz hâtırasına» ibaresi de yoktur, 1983 «doğumlu»da; Rasonyi'nin 1971'deki Önsöz'ünün «Okuyucu, bir yabancı olarak benim bu eserimi Atatürk'ün aziz hatırasına niçin ithâf ettiğimi sorabilir» şeklindeki ilk cümlesi, bu yüzden, şanslı bir kılıç artığı olarak havada asılı duruyor.

(7) *Olmadık eklerle doldurma* sözkonusudur, çünkü : Bir kere, Ş.K. Seferoğlu'nun «Önsöz»ü var, daha önce alıntıladığımız. İkincisi, Rasonyi'nin metninin kalıntılarında «Kürt» kelimesinin geçtiği her yere, «Kürttürklüğü» teorisinin başka savunucularından devşirilen uzun dipnotları var; örneğin s. 18'de Mehmet Eröz'-

ün *Türk Kültürü Araştırmaları*'ndan aktarılan ve «...hangi ulus, uruk, boy ve oymak olursa olsun, «Kürt» adı verilen cemaatleri tarih boyunca Türkler beslemiş, bu içtimaî heyetin kadrosunu onlar doldurmuştur» diye biten not gibi. Haydi diyelim ki bu «katkı»ların, Rasonyi'nin olmadığı bellidir hiç değilse - peki, *Tarihte Türklük*'ün (1971) İkinci Bölüm'ünün «VII. Macarlar» kısmında, Macarlar arasında görülen Türk - kökenli oymak adlarının sayıldığı yere *(Tarihte Türklük*, s. 120 mütekabili, *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri...*, s. 8), sırf burada bir tek kere «Kürt» kelimesinin geçmesini bahane ederek ve sonraki sayfalarda hep Macarların genel tasviri sürdüğü halde, büyük harflerle dizilmiş bir «KÜRT TÜRKLERİ» ara - başlığının re'sen monte edilmesini nasıl nitelemeli? Kitap kapağında «Hazarlar, Macarlar, *Kürttürkleri*, Hunlar, Ogurlar, Avarlar, Sabirler, Göktürkler, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Atabeğler, Memlûklular, Timurîler» diye upuzun, tam 17 unsurlu, üstelik kronolojik bakımdan karmakarışık bir sıralamanın, sırf (altını bizim çizdiğimiz) «Kürttürkleri»ni göze batırmak için, alt - başlık diye verilmesini nasıl nitelemeli? Ve gene, İndeks'te s. 1, 8, 9, 14, 18, 63, 97'ye gönderme yapan bir «Kürttürkleri» antre'sinin zuhur etmesini nasıl nitelemeli - Rasonyi ne bu sayfalarda, ne de kitabının başka herhangi bir yerinde, sözkonusu bileşik kelimeyi kullanmamışken? Bütün bu işlemler, dikkatsiz bir okuyucuda bizzat Rasonyi'nin habire «Kürttürkleri»nden söz ettiği izlenimini rahatlıkla uyandırabilecekse, söyler misiniz, bu, hiç de böyle bir özel tezi vurgulamak veya ispatlamak amacını gütmemiş olan bir genel Türk tarihi klasiğinin çarpıtılmasından başka nedir?

Son bir sözümüz olacak. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün başkanı Prof. Dr. Şükrü Elçin, «YÖK dönemi»nde hızla yükseldi. Kendisi halen Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun yüksek yöneticileri arasındadır; Hacettepe Üniversitesinde Türkçe derslerinin genel koordinatörüdür, vb. Prof. Elçin'in bu mevkilere getirilmesinde, bilimsel yetkinliğine duyulan güvenin esas olduğundan şüphe edilemez.

Sergilediğimiz bu skandal karşısında, Şükrü Elçin'in Enstitü başkanı olarak ne yapacağını merakla bekliyoruz.

MEHMET ALİ AĞAOĞULLARI

Devletsiz Olmak Ya Da Olmamak

Pierre Clastres, La Société contre l'Etat. Recherches d'anthropologie politique *(Devlete Karşı Toplum. Siyasal antropoloji araştırmaları). Paris, Minuit, 1974.*

Jean - William Lapierre, Vivre sans Etat? Essai sur le pouvoir politique et l'innovation sociale *(Devletsiz yaşamak mı? Siyasal iktidar ve toplumsal yenileştirme üzerine bir deneme). Paris, Seuil, 1977.*

1950 yılları sonlarında Fransız Komünist Partisi'nin Sorbonne hücresini oluşturan genç aydınlar, partinin genel politikasını (özellikle de Cezayir savaşı karşısındaki tutumunu) eleştirmeye başlarlar. Parti merkezinin eleştirilere son verme amacıyla hücreyi dağıtma kararı alması, bu genç aydınların Fransız Komünist Partisi'nden, hattâ Marksizmden uzaklaşmalarına neden olur. İçlerinden bazıları, Batı'nın donmuş olarak değerlendirdikleri düşünsel kalıplarının dışına çıkma ve insan sorunlarını bir başka bakış açısından irdeleme amacıyla etnolojiye yönelirler.

Bu etnologlardan biri olan Pierre Clastres, 1974 yılında yayımladığı *La Société contre l'Etat (SCE)* adlı özgün yapıtıyla siyasal antropolojiye yeni bir soluk, yeni bir yön getirdi. Kendi deyişiyle, Kopernik biçimi bir devrimdi gerçekleştirilen: O güne değin Batı uygarlığını merkeze yerleştirip ilkel kültürleri onun çevresinde döndüren etnolojik anlayışın tersyüz edilmesiydi. Böylece, her bakımdan bize yabancı düşen ilkel toplumların gerçek yapıları daha iyi anlaşılabileceği gibi, buradan hareketle Batı'nın kurumları ile siyasal iktidar sorunu üzerinde daha sağlıklı bir yargıya da varılabilecekti.

Clastres'ın, Marx'ı andırırcasına, başaşağı durduğuna inandığı etnolojiyi ayakları üzerine koymaya çalışması ve siyasal antropolojideki «bilimsel tabular»la «kesin bulgular»ı yıkmaya kalkışması, Fransız düşün yaşamına bir canlılık aşıladı. *SCE*, övgülerle birlikte şimşekleri de çekti üzerine. Doğrudan doğruya Clastres'ın eleştirilerine hedef olmuş olan Jean - William Lapierre'in de bu övgü - yergi kervanına katılması pek uzun sür-

medi[1]. Üç yıl sonra piyasaya çıkan *Vivre sans Etat? (VSE)* adlı yapıtıyla Lapierre, Clastres'in bir noktada haklı olduğunu belirtip, «ben - merkezcilik»in *(éthnocentrisme)* ve hattâ evrimciliğin *(évolutionnisme)* etkisinde kalmış olduğunu kabullenerek özeleştirisini yapmaktan kaçınmadı. Fakat aynı zamanda, Clastres'ınkinden farklı bir yöntem benimseyerek, siyasal iktidar üzerinde değişik savlar ileri sürüp değişik sonuçlara ulaştı.

Siyasal iktidar sorununu yapıtlarının odak noktasına yerleştiren her iki düşünür için, bir siyasal antropolojiden söz edilebilmesi, ben - merkezciliğin ve evrimciliğin doğurduğu yanılgılardan kurtulmakla mümkün olabilir. Clastres, Batı kültürünün, kendine özgü farklı konumunu göremeyip evrenselliğe soyunduğunu belirtir; bundan dolayı, ortaya konan «sözümona bilimsel» söylem, ânında tam bir ideolojiye dönüşüverir. Örneğin, etnolojinin ilkel toplumları belirlemede kullandığı kıstaslardan biri olan geçim ekonomisi *(économie de subsistance)* kavramı, gerçeği yansıtmaktan çok uzaktır. «İlkel» diye nitelendirilen Güney Amerika'daki yerli toplumların hemen hepsinde, bir yiyecek fazlası üretilmektedir. Bu kıstasa göre, ilkellik sıfatına yakışanlar bu toplumlar değil, fakat XIX. yüzyılın yeterli beslenemeyen proletaryasıdır. İşte Batılı gözlemcileri böylesine yanlış bir kavram kullanmaya iten neden, kendi davranışları ve alışkanlıklarıdır; bir başka deyişle, toplumlarının yaşam tarzından kaynaklanan ideolojik kalıpların içinde sıkışıp kalmalarıdır. Lapierre bu görüşü benimsemekle kalmaz; dahası, kitabında Maurice Godelier'nin[2] değerlendirmelerine önemli bir yer ayırarak, artık Marksist antropologların bile (!) geçim ekonomisi kavramının geçersizliğini kabullendiklerini belirtir.

Bu kavramın doğmasına neden olan «önyargı, bu toplumlardaki siyasal iktidar olgusunu açıklama çabalarını da yozlaştırıp yanılgıya götürür.» *(SCE,* s. 15) Batı uygarlığının oluşturduğu iktidar düşüncesi, yani Nietzsche'den, Weber'den beri iktidarı bir şiddet ilişkisi biçiminde anlayan düşünce ile hareket edildiğinde, hiyerarşik ve otoriter bir siyasal yapıya sahip olmayan ilkel toplumlarda siyasetin olmadığı ya da her yerde siyasetin olduğu gibi saçma sonuçlara ulaşılır. Clastres, ilk bakışta birbirlerine karşıt gibi görünen bu iki önermenin aslında aynı şey olduklarını vurgular; «çünkü, eğer siyaset her yerdeyse hiçbir yerde yok demektir.» *(SCE,* s. 18) Belki ileri sürülmek istenen sav da

(1) Clastres **SCE**'nin birinci bölümünde J. W. Lapierre'in **Essai sur le fondement du pouvoir politique** (Siyasal iktidarın temeli üzerinde bir deneme; Publication de la Faculté d'Aix-en-Provence, 1968) adlı yapıtının bir değerlendirmesini yaparak, Lapierre'in önemli bir çalışmayı gerçekleştirmesine karşılık «éthnocentrisme»in etkisinden kurtulamadığını ve bu yüzden Batı tipi siyasal iktidar kurumları içermeyen ilkel toplumları «politik» olarak nitelendirme yanılgısına düştüğünü vurgulamaktadır.

(2) Maurice Godelier, **Horizon, trajets marxistes en anthropologie,** Paris, Maspero, 1973.

budur; yani ilkel toplumlar siyaseti içermediklerinden gerçek anlamda birer toplum değillerdir savı. Bu noktaya ulaşan etnolojinin, ben-merkezciliğin uzantısı olan evrimcilik batağına saplanması pek uzun sürmez. Bu düzeyde ilk önce Batı modeli gözönüne alınarak çeşitli siyasal iktidar biçimleri saptanıp sıralanır, sonra da her toplumun bu belli evrelerden geçerek siyasal iktidarın en yetkin biçimi olan modern devlete varacağı kabul edilir. Daha önceleri açık açık savunulan bu tek yönlü tarih doktrini, bugün dolaylı yollarla, hattâ «azgelişmiş, doğmakta olan, çekirdek durumunda, ilk tohumlar» gibi kavramlarla biyolojik gelişmeyi çağrıştırarak sürdürülmektedir.

Lapierre'in de kabullendiği gibi, gerçekten Clastres'ın bu eleştirisine katılmamak mümkün değil. Ancak, her iki düşünürün ortaya koydukları bu tutuma karşın yine de ben-merkezciliğin izlerini taşıyan «ilkel toplum» ya da «geleneksel toplum» gibi kavramları kullanmamazlık edemedikleri görülüyor. Sorun, ellerinde daha nesnel bir malzemenin bulunmamasından kaynaklanıyor. Etnolojinin kendine özgü bilimsel bir terminolojiyi gerçekleştirmeyip ideolojik anlamlarla yüklü kavramlardan arınamadığı sürece, bu alanda çalışmak isteyen her araştırmacının zorunlu olarak aynı tuzağa düşeceği de kesin.

Lapierre, tarihin tek yönlü olmadığını kabullendikten başka, önemli bir nokta üzerinde daha Clastres ile görüş birliğine varır. «Evet, (siyasal) iktidarın bulunmadığı toplum olamaz.» *(VSE,* s. 77) «Siyasal örgütten yoksun (örneğin bir şefin bulunmadığı) toplumlarda bile siyaset vardır... Siyasal iktidar, toplumsal yaşama içkin bir zorunluluktur.» *(SCE,* s. 21) Clastres bunu bir öneri biçiminde sunup, Amerika'daki ilkel toplumlar üzerinde yazılmış betimlemeleri ve gözlemleri yorumlayarak doğrulama yoluna gider. Oysa Lapierre, çeşitli hayvan topluluklarında gözlemlenen iktidar olgusunu irdeledikten sonra, yalnızca insanların, toplumsal yaşamı sürdürebilmek için zorunlu olarak siyasal iktidarı yapay bir biçimde oluşturdukları sonucuna ulaşır. Gerçekten bu uslamlama, Hobbes'un görüşlerinin somut verilerle desteklenip sanki daha fazla «bilimsellik» kazandırılarak yeniden sunulmasından başka bir şey değil.

Siyasal iktidarın evrenselliği görüşünün ardından, iki düşünür arasındaki «ortaklık» son bulur. Bunun böyle olması kaçınılmazdır; çünkü her iki kitabın ulaşmak istediği sonul amaçlar hemen hemen birbirlerinin tam karşıtıdır, dolayısıyla izlenen yöntem de farklılık gösterir. Clastres için devletsiz yaşamak yalnızca mümkün değil, hattâ bir bakıma daha da iyidir. Yazar kitabıyla okuyuculara ben-merkezcilikten arınmış bir bakış açısı vermeye ve böylelikle bu ilkel devletsiz toplumların gerçeğini gözler önüne sermeye çalışır. Bunlar özgürlükçü, eşitlikçi, hükmedenler - hükmedilenler diye bölünmemiş, çalışmanın çok az bir zaman aldığı ve insanlarının doğayla uyum içinde olup kimsenin kimseyi sömürmediği toplumlardır. Bu niteliklerin karşıtlarını barındıran toplumlarda ise devlet görülür. Demek ki ders alması ge-

reken birileri varsa, bunlar ilkeller değil, fakat onlardan çok şey öğrenebilecek olan «uygar» insanlardır.

Fakat Clastres'ın bu görüşlerine bakıp onun bir «modern Rousseau» olduğunu sanmamak gerekir. Çünkü Clastres, Lapierre'in kendisine yönelttiği eleştirinin tersine, «iyi vahşi» mitosu içine gömülüp kalmadığından başka, devletsiz bir yaşama geri dönülmesini de salık vermez. Dört yıl sonra yazdığı bir makalede belirttiği üzere «geçiş yalnızca devletsiz toplumdan devletli topluma doğru olur. Bunun tersi hiçbir zaman gerçekleşmemiştir»[3]. Dahası, günümüzde bile, bilimsel verilerin sınırlılığı devletin kökenine ilişkin kesin bir yargıya varmayı olanaksız kılmaktadır. Buna karşılık, ilkel toplumların irdelenmesiyle bu soruna şimdiye dek getirilen yanıtların yetersizlikleri açığa vurulabilir ve en önemlisi devletin ortaya çıkmayışının (ya da çıkamayışının) koşulları saptanabilir. Kitabı oluşturan 11 bölümün daha önceleri çeşitli dergilerde yayımlanmış 9'unda, ilkel toplumlar belirli açılardan incelenip siyasetin alanı belirlenmeye ve çeşitli toplumsal kurumların (kabile, aile, şeflik..), düzeylerin (nüfus, ekonomi, işbölümü...) ve göreneklerin (din, mitoslar, törenler...), siyasal iktidarın bireyselleşmesini ya da örgütlenmesini engellemedeki etkinlikleri gösterilmeye çalışılmaktadır. Kısacası, Clastres, belirli koşullarda ve toplumsal yapıların değişime karşı koymalarıyla, toplumun devletsiz olarak, dolayısıyla bölünmeye uğramadan varlığını sürdüreceği sonucuna ulaşmaktadır.

Bu görüşün tam karşısında yer alan Lapierre, devletin er ya da geç ortaya çıkmasının zorunlu olduğunu vurgular. Bu savını kanıtlamak için Clastres'ın en zayıf yanına, yani yapısalcılığından kaynaklanan «status quo»culuğuna saldırmakla başlar işe: «Her türlü yenileştirmeden bağışık tutulan ve hiç değişmeden sonsuza dek kendi kendini yeniden üretmeye yatkın bulunan bir toplum düşlenebilir; bu, bir çok ütopyacının ideal sitesinden başka bir şey değildir.» *(VSE,* s. 91) Oysa bütün toplumların bir tarihi vardır ve hepsi değişmektedir. İşte yapısalcı yaklaşım, bu siyasal ve sosyal değişimi göz ardı etmekte ve «yapılar» adına insanın özerkliğini yadsımaktadır. Lapierre'in bu konudaki eleştirileri yabana atılacak türden değilse de, aslında her iki düşünürün gerçeğe ayrı uçlardan yaklaştıkları ve bir bakıma birbirlerini tamamladıkları görülmektedir. Clastres «gelişimci» tarih anlayışını yadsıyarak devletin toplumsal yaşam için zorunlu bir koşul olmadığını göstermeye yönelir. Amacı, (siyasal) değişmeyi değil, (siyasal) değişmemeyi açıklamaktır: Günümüze dek varlıklarını sürdürerek gelebilmiş devletsiz ilkel toplumlar var; demek ki, değişmeme mümkün. Bunu da sağlayan, bu toplumlara özgü yapılar, bu insan yapılarının siyasal değişmeye karşı koyuşları. Bu açıdan bakıldığında «tarihi olmayan halkların tarihi... devlete karşı olan mücadelelerinin tarihidir.» *(SCE.,* s. 186)

(3) «Liberté, Malencontre, Innommable» : **La Discours sur la Servitude Volontaire** d'Etienne de la Boétie, (Paris Payot 1978) içinde, s. 238.

Kitabını yalnızca ilkel toplumlardan değil, yazılı tarihi olan toplumlardan da aldığı çeşitli ve zengin örneklerle donatan Lapierre ise, toplumlardaki değişim olgusuna dikkati çeker. Hattâ değişimden de öte, her toplum, aynı yönde olmasa da belli bir gelişme göstermektedir ya da göstermek zorundadır. Çünkü tarihsel koşulların zorunlu kıldığı toplumsal yenileştirmeyi gerçekleştiremeyen toplum, yokolmaya mahkûmdur. Bu değişmeden (ya da gelişmeden) siyasal iktidar da nasibini alacaktır ister istemez; zaten Lapierre'in amacı budur: «Bir toplum, tarihinin çalkantıları tarafından yenileştirmeye zorlandığı ölçüde siyasal sisteminin örgütlenişini geliştirmeye yönelir.» *(VSE.*, s. 185) Açıkçası, toplumun tarihsel zorlamalar karşısında kendini koruyup sürdürebilmesi için daha yetkin bir siyasal yapıya kavuşması gereklidir. Söz konusu olan devletsiz bir toplumsa, buradaki dağınık siyasal iktidardan farklılaşmış siyasal iktidara, yani devlete (ya da devletin ilk biçimine) geçilmelidir. Böylece Lapierre, devleti toplumun zorunlu koşulu olarak görmemekle birlikte, değişimin önemini vurgulayıp belli bir dönemden sonra (ki bu, toplumdan topluma değişir) artık devletsiz yaşanamayacağını açıklamış olur.

Birbirlerinden böylesine farklı, hattâ karşıt görüşler savunmaları, her iki düşünürün ilkel toplumlara ilişkin benzer verileri yorumlarken çok değişik sonuçlara ulaşmalarına neden olur. Lapierre herhangi bir olguyu yorumlamaya kalkıştığında, bunun kaçınılmaz tarihsel değişim çizgisi içindeki yerini, anlamını saptamaya yönelir; Clastres'ın aynı olguya yaklaşımı ise, değişmeyi engelleme mekanizmaları açısından olur. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için ilginç bir örneği, birçok «Western» filmine konu olmuş olan Jeronimo'nun öyküsünü ele alalım. Farklılaşmış bir siyasal iktidar yapısına sahip olmayan Apaçiler, öç almak için Meksikalılara savaş açarlar ve bunu yönetme görevini Jeronimo'ya verirler. Öcün alınıp Apaçilerin bu defteri kapatmalarına karşın, Jeronimo savaşın sürdürülmesini ister. Clastres'a göre, savaşın bitmesiyle yeniden toplumun sıradan bir üyesi durumuna düşeceğini bilen Jeronimo, kazandığı prestiji daha da arttırarak gerçek bir şef olma amacındadır. «Daha önce savaşçı yeteneğinden dolayı kabilenin bir aracıyken, şimdi kabileyi kişisel amacına, kendi isteklerine araç yapmak ister.» *(SCE,* s. 180) Apaçiler Jeronimo'yu izlemezler; toplum etkisini göstermiş ve içinden birisinin siyasal iktidarı bireyselleştirip merkezileştirmesini önlemiştir. Toplumun bu duraganlık yanlısı tutumunu, kollektif çıkarın bir gereği biçiminde yorumlayan Clastres'a karşı, Lapierre, gerçeği kavrayan tek kişinin Jeronimo olduğunu ileri sürer. Çünkü bu savaş şefi, Apaçilerin dış çevrenin zorlamaları karşısında bir toplum olarak varlıklarını sürdürebilmeleri için değişimi kabul etmeleri, özellikle de siyasal iktidar düzeyinde bir yenileştirme yaparak bireysel merkezî otoriteye geçmeleri gerektiğini anlamıştır. İki düşünür arasındaki, devlet olgusuna ilişkin bu zıtlık, Sokrates'ten bu yana öneminden hiçbir şey yitirmeyen felsefî bir ikilemin uzantısı gibi görünüyor: Haklı olan

her zaman toplum mudur (ya da plüralistlerin deyişiyle, çoğunluk mudur), yoksa tek bir kişi de haklı olabilir mi? Apaçilerin kararı mı, yoksa Jeronimo'nunki mi doğrudur? Amaç nedir? Özgürlükçü, eşitlikçi bir yaşam mı, yoksa yalnızca varolmak mı? Clastres ile Lapierre'in bu gibi felsefî içerikli sorunlara getirdikleri yanıtlarda, onların dünya görüşleri yansımaktadır ister istemez. Zaten her ikisi de, insan bilimlerini tümüyle felsefeden bağımsız kılma çabalarına karşı kesin bir tutum içindedirler.

İki düşünürün devlet hakkındaki farklı değer yargılarından dolayı anlaşamadıkları bir başka konu, devletin kökeni sorunudur. Lapierre, Clastres'ın yanıtsız bıraktığı bu sorunu kendisinin toplumsal yenileştirme kavramıyla çözdüğü görüşündedir. Ona göre, çeşitli sosyal sistemler arasındaki etkileşimin bir sonucu olan toplumsal yenileştirme, yeni toplumsal ilişkileri yaratan karmaşık bir süreçtir. Bu tanımlamadan anlaşılacağı üzere, siyasal iktidar ilişkilerindeki değişimin, bir başka deyişle devletsiz toplumdan devletli topluma geçişin motoru, toplumsal yenileştirme olmaktadır. Fakat bu açıklamanın pek bir şey açıklamadığı görülüyor. Çünkü sosyal (yani, ekonomik, kültürel, demografik, etnik, siyasal vb...) sistemlerin etkileşiminin belli bir tarihsel çerçeve içinde gerçekleştiğini belirtir Lapierre. Bir toplum devletsiz kalmayı sürdürürken bir diğeri devlete geçiyorsa bunun bir tek nedeni vardır: İkisinin birbirlerinden farklı tarihsel koşullar içinde bulunmaları. «Bazı insan toplumları, özgün tarihsel koşullardan dolayı diğer toplumlara göre yaşamak için yenileştirme zorunluluğuna karşı daha uzun bir süre korunabilmişlerdir; oysa diğerleri ya yok olmuşlardır ya da değişmişlerdir... Sosyoloji dilinin ara sıra *tarihsellik* diye adlandırdığı şeydir bu.» *(VSE,* s. 185) Görüldüğü gibi tarih tek açıklayıcı, üstelik her şeyi açıklamaya muktedir. Yalnız tek bir sorun var: İncelenen ne kadar toplum varsa o kadar da değişik açıklama bulunuyor, yani her toplumun kendi tarihsel gerçeği söz konusu oluyor.

Bu konuda daha «alçak gönüllü» olan Clastres, yalnızca eski yanıtları, özellikle de Marksist yanıtı çürütmekle yetinir. İlkel toplumlara ilişkin gözlemlerden hareket edildiğinde Neolitik devrimin, maddî yaşam koşullarını kolaylaştırmasının ardından, sosyal ve siyasal düzeni hiç de sanıldığı gibi mekanik bir biçimde değiştirmediği anlaşılır. Clastres'a göre ilkel toplumlardaki siyasal üstyapı ekonomik altyapıdan bağımsız olarak belirmektedir. «Demek ki, belirleyici olan siyasal kopmadır, yoksa ekonomik değişim değil... Siyasal iktidar ilişkisi ekonomik sömürü ilişkisinden önce vardır ve onu oluşturur. Yabancılaşma ekonomik olmadan önce siyasaldır, iktidar emekten öncedir, ekonomik olan siyasal olandan kaynaklanır, devletin ortaya çıkışı sınıfların belirmesini belirler.» *(SCE,* s. 169 ve 172) Clastres'a göre eğer toplum ezenler - ezilenler biçiminde düzenlenmişse, bu düzenin varlığının koşulu olarak bir erk uygulanışının, yani devletin özünü oluşturan «meşru şiddet kullanma tekelinin» bulunduğu kabul edilmelidir. Öyleyse devletin ortaya çıkmasına ne gerek vardır ki? Nasıl olsa devletin özü, yani şiddet, toplumun

bölünmesine içkindir ve devletin gördüğü işlev, o olmasa da zaten yerine getirilmektedir. Clastres bu saptamalarıyla, devletin kökenini toplumun karşıt sınıflar arasında bölünmüş olmasına bağlayan Marksist anlayışı yadsımış olur[4]. Aynı anda Lapierre'in savını da çürütür: Devletin ortaya çıkışını ekonomik sistem gibi dış koşullar belirlemiyorsa, siyasal alanı sürekli bir toplumsal denetim altında tutmak iktidarın bireyselleşip farklılaşmasını önlemeye yeter. Clastres daha önce sözünü ettiğimiz makalesinde, ilkel toplumların kendilerini devletten koruyabilmek için kişilerde hem iktidar hem boyun eğme arzularının oluşmasını engelledikleri belirtir.

İlkel toplumların eşitlikçi bir yapıya sahip olmaları ve ekonomik sömürüyü tanımamaları, bunların devletsiz toplumlar olmalarından kaynaklanmaktadır; Clastres'ın deyişiyle, bunların, toplumsal yapıları sayesinde şiddeti içeren siyasal iktidarın belirmesini önlemelerinden dolayıdır. İlkel toplumlardaki siyasal iktidar biçimi şiddeti içermemektedir. Clastres'taki bu «şiddeti içeren siyasal iktidar - şiddeti içermeyen siyasal iktidar» ayrımı, devletli toplum - devletsiz toplum ayrımının bir uzantısı olarak beliriyor. Bu anlamda, şiddet kullanarak zorlayıcı bir niteliğe bürünmüş siyasal iktidarın bulunduğu her toplum devletli toplumdur.

Clastres'ın epey bulanık bir biçimde ortaya attığı bu sav, Lapierre'in keskin eleştirilerine hedef olur. Lapierre haklı olarak «çatışmasız toplum olamayacağı gibi tümüyle şiddetten arındırılmış siyasal iktidarın da olmadığını» yazar. *(VSE,* s. 348) Ancak bu sav siyasal iktidarın yalnızca şiddete indirgendiği anlamına gelmez; onun otoriteyi içeren yönü «consensus»ü de gerekli kılar. Lapierre'e göre Clastres otorite ile gücü birbirine karıştırmıştır. Oysa, «Siyasal iktidar, buyurma - itaat etme (otorite) ile hükmetme - boyun eğme (güç) ilişkilerinin değişken bir bileşimidir.» *(VSE,* s. 16) Clastres'ın, incelediği Guayaki ya da Tupi - Guarini gibi Güney Amerika yerli toplumlarında, şefin şiddet kullanma erkine sahip olmayıp yalnızca siyasal konuşma tekelini elinde bulundurduğunu saptayarak bu toplumlardaki iktidarın şiddeti içermediği sonucuna varması, büyük bir yanılgı. Evet, siyasal iktidar toplumun, daha doğrusu toplumun yetişkin erkek üyelerinin elindedir. Ancak her erkek meşru olarak kadınlar ve çocuklar üzerinde şiddet kullanabilmektedir. Dahası, fizikî şiddet dışında, toplum, «doğrudan sosyal kontrol» yoluyla zihinler

(4) Nicos Poulantzas, Clastres'ın bu eleştirilerinin Marksizme değil, fakat Engels'in **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni** adlı yapıtında içine düştüğü tek - düzey nedenselci tarihsicilik vanılgısına yönelik olduğunu vurgular. Clastres'ın çözümlemelerinde «köken» ile «temel»i birbirine karıştırdığını belirtip, Marksizmde sınıfların üretim - bölüşüm ilişkilerinin «temel» bir konumda bulunmasının bunların devletin «kökeni» anlamına gelmeyeceğini açıklar. Bkz: Poulantzas, **L'Etat, le pouvoir, le socialisme,** Paris, PUF, 1978, s. 47 - 48.

üzerinde de sürekli şiddet uygulayarak her türlü değiştirme, yenileştirme görüşünün beyinlerde filizlenmesine engel olmaya çalışmaktadır.

«Siyasal iktidar - şiddet» ilişkisi konusunda Lapierre'in doğru görüşler ileri sürdüğü kabul edilse de, Clastres'a yönelttiği eleştirilerin aslında gerçek bir temeli olmadığı görülür. Çünkü Clastres'ın sözünü ettiği şiddeti içermeyen siyasal iktidar biçimi, sözcüğün tam anlamıyla şiddeti dışlayan bir iktidar değildir. Kitabın başlarında bulanık olan bu tanımlama daha sonraları bir açıklık kazanır: «İlkel toplumun özü, kendini oluşturan herşeyin üzerinde mutlak ve bütüncül bir iktidar uygulamak, parçalarından herhangi birinin özerklik kazanmasını engellemek ve toplumsal yaşamı besleyen bilinçli ve bilinçsiz iç davranışları toplumun istediği yönde ve sınırlar içinde tutmaktadır. Kabile, bireysel, merkezî ve ayrı bir siyasal iktidarın belirmesini yasaklayarak ve gerekirse şiddet kullanarak bu ilkel toplumsal düzeni koruma istencini ortaya koyar.» *(SCE,* s. 180 - 181) Bunun üzerine Lapierre de, eleştirilerinin ardından, Clastres'ın «şiddet - şiddetsiz» ayrımıyla ne demek istediğini açıklamak zorunda hisseder kendini: «Clastres'ın 'ilkel toplum' içinde 'şiddeti içermeyen iktidar' diye adlandırdığı olgu, her yetişkin erkek tarafından şiddete meşru başvurma ile şef tarafından kullanılan siyasal konuşma tekelidir... 'Şiddeti içeren iktidar' diye adlandırdığı ise, şiddetin meşru kullanım tekelinin yöneticilerin elinde bulunmasıyla her yönetilenin söz alma olanağına sahip olmasıdır.» *(VSE,* s. 355 - 356) Anlaşıldığı gibi birinci durumda insanlar siyasal konuşmadan, ikincisinde ise meşru şiddet kullanımından yoksun bırakılmışlardır.

Sonuçta, iki düşünürün birbirlerinden farklı olarak bu iki seçenekten birine veya diğerine bel bağladıkları görülüyor. Lapierre, Clastres'ı suçlarcasına, onun toplumun kullandığı doğrudan siyasal iktidarı devletin kurumsallaşmış iktidarına yeğlediğini yazar. Doğrudur. Çünkü Clastres, bu tür siyasal iktidarın bulunduğu toplumda bölünmenin, farklılaşmanın ortaya çıkamayacağı görüşündedir. İlkel toplumların bile bölünmüş olduğunu ileri süren Lapierre ise, devlet iktidarını yeğlemenin daha gerçekçi olacağını savunmaktadır. Üstelik devlet baskıcı bir görünüm alsa da, konuşma tekelinin bulunmamasından dolayı (bir başka deyişle, insanların yaratıcı, yenileştirici düşüncelerle değişime yol açabilmelerinden ötürü) yöneticilere karşı mücadele verilebilir; oysa «totaliter» bir topluma, yenilik getirici kişileri, işlevleri dışlayan bir topluma nasıl karşı konulabilir ki?

Epey inandırıcı bir kanıtlama. Ancak bu alternatifin dışında kalıp, bugün her zamandan daha fazla gerçekleşme olasılığına sahip bir üçüncü seçeneğin, her iki düşünür tarafından gözardı edildiği de bir gerçek. İnsanların hangisinden yoksun bırakılmaları daha iyidir diye tartışılırken, Platon'un umudu, Orwell'in kâbusu olan toplum modelinin, hem şiddeti hem siyasal konuşmayı tekelinde toplayan siyasal iktidar biçiminin hemen yanıbaşımızda olduğunu unutmamak gerek. 1984'ü yarıladık bile!

KUDRET EMİROĞLU

Reformasyon, Osmanlılar, Kafkaslar

C. Max Kortepeter, Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus *(New York University Press, 1972).*

XVI. yüzyılda Osmanlı yayılmasını incelerken bölgedeki etkileşimde ana etkenleri açıklamaya çalışan ve Kırım Hanlığı üstüne yoğunlaşıp, Macaristan'da Osmanlıların tutunabilme nedenlerine, sistemde gücünü gittikçe artıran Rusya'nın gelişimine dikkati çeken Kortepeter'in kitabında, Osmanlıların ve bölgenin yapılanmasıyla ilgili önemli noktalar yakalanmaya çalışılıyor. Fakat Osmanlı tarihini ve toplum yapısını ve XVI. yüzyıl tarihini bilmeyenler için, önemli konular satır aralarında, yazarın ilgi duyduğu konular olarak kalıyor.

Yazarın yakaladığı önemli bir nokta, alışılageldiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunu Akdeniz devleti olarak görmenin yanında, Karadeniz bakış açısıyla da bakabilmesi. Yazar, Osmanlıların Kafkaslardaki ve Balkanlardaki siyasetlerini, Karadeniz çevresi devletlerin siyasetleri ile ilişkilendirerek, Orta ve Batı Avrupa'daki devletlere kadar bu siyasal çerçeve içindeki bağlaşma ve rekabetleri (Venedik - Papalık - Avusturya - Polonya - Fransa ve İran - Rusya - İsveç - İngiltere) açıklayabiliyor ve Osmanlı siyasetinde Kırım Hanlığının oynadığı rolü ortaya koyuyor. Osmanlıların doğu - batı ticaretinde İran'la mücadeleleri ve İran aleyhine Özbeklere kadar uzanabilen ilişkileri, ilgi çekici Hazar Kanalı girişimi yanında, Kıpçak stebindeki ve Kafkaslardaki halklarla olan ilişkilerini Kırım Hanlığının etkinliğine bağlamaları, çelişki yaratıyor. İmparatorluk yapılarının (Hanlık - Padişahlık), göçebe kabile düzeni halklarıyla (Kırım yandaşı Çerkez - Nogaylar ve Rusya yandaşı Kalmuk - Kazaklar) sürdürülen ilişkisinin, çağın yeniliklerine açılan devletlerce nasıl yenilgiye mahkûm edileceğini göremiyorlar. Bu ilişkide, yerleşik toplumun örgütlen-

mesi olan Rusya, Kırım ve Osmanlılar aleyhine kendisini gelişim çizgisine oturtabilerek, Kazan ve Astragan'ı elde ediyor ve sürekli artan askerî ve ticarî güce kavuşuyor. Nogaylarm aralarında savaşmaları da (Ulu Nogay - Kiçi Nogay), bu değişime uygun taraf tutma sorunundan kaynaklanıyor. Yazar, zengin kaynaklarına karşın, yeniliklere - gelişime ve üretim ve ticaretin önemine değinmekle yetiniyor.

Osmanlılar, kendileri gibi tek hanedana değil, kabile aristokrasilerinin ittifakına (Gürcü-Tacik ve Kızılbaş-Dağıstan siyasetleri) dayanan İran'ın, Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da (Kızılbaş ve Türkmen yapılarda) yarattığı etkiyi durduramıyorlar. Oysa, İran'ın Doğu Anadolu'da Osmanlılara karşı yarattığı etkiyi, Karadeniz'in öteki yakasında, Osmanlı devleti, Habsburglara karşı Macaristan'da kullanabiliyor. Reform Avrupasının Katolik - Protestan çelişkisini, Macar köylüler ve prensler, Slav aristokrat savaşçılar için (Doğu Anadolu'daki durumla koşutluk kurabilerek, Mani - Bogomil tarihsel bağlamıyla da düşünebileceğimiz şekilde) özümleyebildikleri anlaşılıyor. XVI. yüzyıl boyunca, Polonya ve Avusturya'ya karşı, Kırım'ı da kullanarak, ekonomik ve siyasal yönlendirici olan Osmanlı İmparatorluğu, Moskova'ya karşı yalnız bırakmak zorunda kaldığı Kırım Hanlığı ve İran'a terketmek zorunda kaldığı Kafkas halklarıyla, doğuyla olan bağlantısında sorunlarını aşamıyor. Kortepeter, Osmanlı ricalinin yaşamöyküleriyle, (veziriâzamların Balkanlılığına ilişkin) ekte verdiği tablolarla, bu sorunu irdeler gibi de oluyor. İmparatorluk yapısıyla, ulusal devlete ilişkin görüşlerini de aktaran yazar, emperyalizmin kavramlaştırılmasıyla ilgilenmiyor. Fakat, Osmanlıların, bağlı eyaletlerin merkezdeki güce etkilerini önlemek isteğiyle, merkezle ilgilerini keserek ve yönetici olarak merkezden yüksek rütbeli ve aristokrat nitelikli kişilerin atanmasına son vererek, söz konusu ülkelerin merkezin kontrolu dışına çıkmalarına da yol açtıklarını vurguluyor.

Kortepeter'in, belki «görünen ve saklı kalanlar» başlığı altında andığı konular, kitabın kapsamı dışında kalacaktır. Fakat «Osmanlı sistemi»ne ilişkin önemli bölgeleri sorguluyor. Son söz olarak, Baltık'tan Akdeniz'e (İsveç - Rusya - Karadeniz ve Venedik - Orta Doğu - Karadeniz) gelişen ticaretin[1], «Osmanlı İmparatorluğunun Dünyadaki Yeri»ni[2] belirlemede önemini anımsarsak, Kafkas dağlarının sarplığı, halklarının çetinliği ve İran ikmal merkezlerinin bölgeye yakınlığı gibi faktörlerin yanısıra, yerleşik veya göçebe toplumsal yapılar[3], üretim biçimlerinin eklem-

(1) «...Ticaretin yayılması, ilk kez iki noktada belirdi, Avrupa'nın doğu dünyası ile iletişim kurmasını sağlayan Venedik ve Rus - Iskandinav dünyası ile iletişim kurmasını sağlayan Flandr'da... bu iki akımın birleştikleri nokta...» Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri** (Dost Y. 1982) s. 79. Çev. Ş. Karadeniz.

(2) William H. McNeill, «Osmanlı İmparatorluğunun Dünyadaki Yeri», **Tarih ve Toplum**, Şubat 1984.

(3) «...Moğol İmparatorluğu ... medeni memleketleri bir araya top-

lenişinde siyasal örgütlenmeye ilişkin başat öğe, ATÜT ve feodalizm ile azgelişmişlik ve emperyalizm[4] gibi kavramlara yönelik sosyolojik bir bilginin de, tarihsel bilgiye ulaştıran çözümlemelerde yerinin araştırılabileceğini söyleyebiliriz.

ladı ... yakın Asya ile Çin arasında kervan ticareti, bu zamana kadar olduğu gibi, bundan sonra da hiç görülmemiş bir şekilde inkişaf etti ... Avrupa'nın tacir ve misyonerleri ... yine İran limanlarından ve Hind ve Çin'e giden deniz yollarından faydalanmışlardır...» W. Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi** (Diyanet İşleri Başkanlığı Y., 1973), 63.

«...Germen istilâlarından sonra da ... Akdeniz ve bu deniz aracılığıyla batı ve doğu arasında sürdürülen ilişkiler sayesinde bu birlik, tam tersine, oldukça belirgin bir biçimde korunmuştur». Henri Pirenne, a.g.e. s. 24.

(4) Örnek olarak bkz: Halil Berktay, «McNeill'in Bilmedikleri...», **Tarih ve Toplum**, Nisan 1984.

SAÇAK

DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR YAZILARIYLA HAZİRAN SAYISINDA

"Jakoben" Akçura ve onun Milli-Demokratik Devrim Programı

Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife

Cumhuriyet Tanzimatın devamı mı dır?

Ümmet İdeolojisi, Milliyetçilik ve Atatürk

Hoş Geldin Kaymakam Hanım

Sendikal Sorunlar

İsmail Cem'in Sosyal Demokrasisi

Dostoyevski'den Üç Aydın Tipi

Bir Aydınlar Labirenti

Sayı: 34/5 Haziran 1984

Abone Koşulları: 6 Aylık 1250, 1 Yıllık 2500 TL.
Tek İsteklerde ederi kadar posta pulu gönderiniz. 250 TL
İsteme ve Abone Adresi:
Babıali Cad. Pak Han No: 16/401 Cağaloğlu/İstanbul

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.